

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԸ ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ
1700 ԱՄՅԱԿԻՆ

Հրատարակվում է
պետական հովանավորությամբ

ԿՈՐՅՈՒՂ

Ե ՂՐ

ՎԱՄԻՔ ՄԵՍՐՈՂ ՄԱՇՏՈՅԻ

ԵՐԵՎԱՆ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ»
1994

Աշխատությանը՝ ձեռագրագետ ԱՐՏԱՆՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ

Կորյուն
Կ 783—Վարդ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի/աշխատություններ Ա. Ս. Մաթևոսյանի,
նկարչական ձևավորումը Խ. Զ. Հակոբյանի.— Եր.: Հայաստան,
1994.— 176 էջ:

«Հայոց մատենագիրներ» մատենաշարի այս գիրքը բովանդակում է V դարի հայ պատմիչ Կորյունի «Վարդ Մեսրոպ Մաշտոցի» երկը և նրա տարբերակները:

Կ 050 3020913 94
701 (01) — 93

ԳՄԴ 63.3 (22) 42

ISBN 5-540-01325-5

© «Հայաստան» հրատարակչություն, թարգմանության, առաջաբանի, նախագրի, ծանոթագրությունների, անվանացանկի, հավելվածի, կազմելու և նկարչական ձևավորման համար, 1994

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Հայոց մատենագիրներ» շարք հրատարակելու գաղափարը նոր չէ. հայագիտական տարբեր կենտրոններ «Մատենագրութիւնք նախնեաց» (Վենետիկ), «Նշխարք հայ մատենագրութեան» (Երուսաղեմ) և այլ նույնաբնույթ անուններով տարբեր ժամանակներում սկսել են մեր հին գրականության հուշարձանների հրատարակումներ, որոնք միշտ ունեցել են նախնյաց գրական մշակույթն ամբողջությամբ ժողովրդին հասնու դարձնելու սուրբ և ազնիվ նպատակը: Անկատար մնացած այս շարքերը ստեղծվել են իրենց ժամանակների (մեր օրերի համար հնացած) պահանջների համաձայն: Կիովին նոր սկզբունքների վրա էր հիմնված «Պատմագիրք Հայոց» շարքը, որ երախտաշատ հայագետներ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, Ստեփանոս Մայխասյանցը և Մեծի տանն Կիլիկիոն ապագա կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանցը 1902 թ. նոյեմբերին ձեռնարկեցին Մանուկ Աբեղյանի, Ստեփան Կանայանի, Սեթ Հարությունյանի, Կարապետ արք. Տեր-Մկրտչյանի, Կարապետ Կոստանյանի, Սահակ վ. Ամատունու և Հակոբ Մանանդյանի աշխատակցությամբ: Ցավոք, ազգային պետականության, պետական հրատարակչությունների և կահառային կարգի հայագիտական հաստատությունների շրջապատում, ինչպես նաև ձեռագրական հավաքածուների աշխարհով մեկ ցրված լինելն ու նրանցից շատերի գիտական նկարագրությունների պակասը մեծապես արգելակեցին և, ի վերջո, խափանեցին հիշյալ նվիրյալների ձեռնարկումը: Այդուամենայնիվ, լույս տեսած հատորներով (Ղազար Փարպեցի՝ 1904 թ., Ագաթանգեղոս՝ 1909 թ. և Մովսես Խորենացի՝ 1913 թ.) ոչ միայն ընդգծվեց խնդրի ազգային ու գիտական կարևորությունը, այլև մշակվեցին բնական բնագրեր կազմելու գիտական սկզբունքներ, որոնք դարձան հետագա նմանաբնույթ հայագիտական հրատարակությունների հիմնական ուղեկիցները:

Վերջին յոթանասնամյակի ընթացքում, որոշ ընդհատումներով և խոչընդոտող մտայնությունների առկայությամբ հանդերձ, հայագիտության զարգացման պայմաններն ավելի նպաստավոր էին. դրա շնորհիվ լույս են տեսել բազմաթիվ նոր սկզբնաղբյուրներ, ուրիշ այլ հուշարձանների նոր, գիտական հրատարակություններ: Սակայն արվածը կատարյալ լինելուց շատ է հեռու. կարևորագույն բնագրերի զգալի մասը հրատարակված է անցյալ դարի 20—30-ական թվականներին, անգամ ավելի վաղ, որ նշանակում է, թե նրանք չեն կարող բավաբար

րել ներկայիս գիտության և ընդհանրապես ընթերցողի պահանջումն ենք, այսինքն՝ էական լրացումների և սրբագրումների կարիք ունեն:

Մեկ-երկու տասնամյակ առաջ սկսված «Հայ մատենագիրներ» շարքն իր անկանոն պարբերականությամբ, համեստ տպաֆանակով, անհամակարգ հերթագայությամբ, ինչ-որ շափով նաև ընդգրկմամբ, թեև ի վիճակի չէր զոհաբերելու հայ ընթերցողի օրավուր անող պահանջները, սակայն Երևանի համալսարանի հրատարակչության՝ «Ոստանողի գրադարան» մատենաշարի որոշ հատորների հետ միատեղ, որոշակիորեն նպաստեց սույն գործին՝ նախապատրաստելով այս նոր և ընդգրկուն մատենաշարի սկզբնավորումը թե՛ հրատարակչական և թե՛ գիտական-թարգմանական սկզբունքների մշակման առումով:

Այսօր մեր մշակութային կյանքն ազատվել է կապանքներից և կեղծ ու արհեստական արժեքներ կրելու հարկադրանքից, սկսվել է զարթոնքի, ինքնանաշան և ազգային ամեն ինչի նկատմամբ հետաքրքրության աննախընթաց մեծացում. մեր բոլոր կարգի դպրոցներից հանվում են կեղծ գաղափարախոսությամբ հագեցված դասընթացները, նրանց փոխարինում է Հայոց իրական պատմության, գրաբարի, արևմտահայերենի, օտար լեզուների և գործնական գիտելիքների ուսուցումը, որի կատարելագործմանն ու նպատակամղվածությանը պետք է նպաստի նաև Հայաստանի գրահրատարակչական համակարգը:

«Հայոց մատենագիրներ» շարքը համարելով այս ուղղությամբ ձեռնարկվող կարևորագույն գործերից մեկը, «Հայաստան» հրատարակչությունը միավորել է մեր լավագույն պատմաբան և բանասեր գիտնականներին, նրանց օգնությամբ մշակել մատենաշարի հրատարակչության՝ մեր օրերի և մեր ժողովրդի պահանջումն ենք համապատասխանող այնպիսի սկզբունքներ, որոնք պետք է բավարարեն թե՛ մասնագետ և թե՛ ոչ մասնագետ ընթերցողին: Շարքը նպատակ ունի ընդգրկելու Ե—ԺԸ դարերի ամբողջ հայ մատենագրությունը, այսինքն՝ հայ հին գրականության տարաբնույթ բոլոր հուշարձանները: Հատորներ կազմելու են թե՛ առանձին հուշարձանները, թե՛ առանձին հեղինակների երկերի և թե՛ նույնաբնույթ նյութերի ժողովածուները, որոնց մի մասը ստեղծվել է դեռևս միջնադարում («Կանոնգիր Հայոց», «Գիրք թղթոց» և այլն):

Սկզբնաղբյուրները տպագրվելու են աշխարհաբար թարգմանությամբ (բացառություն կկազմի հայ առաջին պատմիչ Կորյունի՝ «Վարժ Մեսրոպ Մաշտոցի» երկը, որը ընթերցողին կներկայացվի նաև գրաբար բնագրով): Ինչպես ասացինք, մեր մատենագրության հուշարձանների մեծ մասի հրատարակություններն անկատար և սրբագրելի են, մի այլ

մասն էլ, ցավով, անտիպ է, շատ ավելի մեծ մասը դեռևս աշխարհաբարի վերածված չէ: Գոյություն ունեցող և մեր օրերի պահանջումն ենք բավարարող բոլոր բնագրերն ու թարգմանություններն օգտագործվելու են՝ ըստ հարկի սրբագրվելով և վերանայվելով՝ համաձայն նորահայտ նյութերի և հայագիտական գրականության մեջ առաջադրված ընդունելի դիտողությունների: Մնացած դեպքերում պատրաստվելու են նոր բնագրեր (երբեմն սրանք լինելու են աղբյուրների առաջին հրատարակություններ) և նոր թարգմանություններ: Այս իսկ պատճառով հատորների համարակալումը և ժամանակագրական կամ այլ սկզբունքի հերթագայության պահպանումը հնարավոր չէ:

Բոլոր հատորներն օժտվելու են պատշաճ առաջաբանով, հեղինակներին և նրանց երկերին վերաբերող մատենագիտությամբ և ծանոթագրություններով: Այս բաժինների մեջ պետք է ներկայացվեն մատենագիրներն ու նրանց երկերը, վերջիններիս գրական-պատմագիտական արժանիքները և ուսումնասիրվածությունը. ի վերջո՝ ծանոթագրությունները պետք է հնարավոր շափով մատչելի և հասկանալի դարձնեն աղբյուրները՝ այն հաշվով, որ նրանք ներկայացվեն հայագիտության վերջին ձեռքբերումների հաշվառմամբ:

Այսպիսով, աստիճանաբար ընթերցող հասարակայնությանը մատուցվելիք ներկա մատենաշարը, իր մեջ ներառելով ամբողջ հայ մատենագրությունը, պետք է լիակատար լինի և դրանով իսկ ծառայի մեր մշակութային և ուսումնական կյանքի հայացմանն ու առողջացմանը: Հուսանք, որ ընթերցողների անշահախնդիր նկատողություններն ու առաջարկությունները կօգնեն հրատարակչությանը՝ լիակատար ու լիարժեք դարձնելով այս կարևոր շարքը:

2001 թվականին լրանում է Հայաստանում ֆրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելու հազար յոթհարյուր ամյակը, 2005 թվականին՝ Հայ գրի ու դպրության հազար վեցհարյուր ամյակը: Քրիստոնյա Հայաստանի կյանքի ու պայքարի, մաքառումի ու հաղթանակի արդյունքներից, զենքերից ու փառերից մեկն է Հայ մատենագրությունը, որի մեջ մարմնավորված է Հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմությունն ու մտածողությունը, լեզուն ու հավատը:

«Հայոց մատենագիրներ» մատենաշարը, որի հրատարակությունը սկսվում է մեր դարի վերջին և ավարտվելու է հաջորդ դարի սկզբին, նվիրվում է Համազգային սրբազան հոբելյաններին.

«Զբոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմք»

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Ր

«Հայոց մատենագիրներ» մատենաշարը սկսվում է Կորյունի «Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի» երկով, որը ստեղծվել է հազար հինգ հարյուր հիսուն տարի առաջ (443 թ.): Այս փոքրիկ Մատյանին վիճակված էր դառնալու Հայոց հարուստ մատենագրության անդրանիկը, այն ոսկյա օղակը, որին դարերի հոլովույթում պետք է ազուցվեին նորանոր հրաշագան հորինվածքներ և ամբողջացնեին Հայոց հզոր ու բազմադիմի պատմագրքերի ոսկե շղթան:

Կորյունը իր երկը նվիրել է հայոց գրի ստեղծող ու դպրության հիմնադիր Մեծն Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքին, գործին և լուսավոր վարդապետությանը: Մեսրոպյան դպրոցի առաջին աշակերտներից էր նա և դարձավ առաջին մատենագիրը՝ ինքնուրույն գործ հեղինակելով իր ուսուցիչների մասին: Կորյունի երկը ճշմարտապատում է: Նա իր ուսուցչի մասին գրել է ոչ թե հին զրույցներից, այլ ժամանակակցի իրավունքով. ականատեսը նրանց հոգևոր գործերի, ուսմանը՝ լսող, արբանյակ-գործակից՝ ըստ ավետարանական հրամանների: Եվ իր երկը գրել է «ոչ ի պատիվ Աստծո Սրբերին (Սահակին ու Մեսրոպին—Ա. Մ.), որոնք ամենապայծառ հավատով ու վարքով ճանաչված հարգվեցին, այլ ի քաջալերիչ օրինակ իրենց հոգևոր զավակներին և այն ամենքին, որ նրանց միջոցով աշակերտելու են սերնդեսերունդ»:

Կորյունը կատարում է Մեծ ուսուցչի պատգամը՝ մեծերի քաջալերիչ օրինակով սերունդներ դաստիարակել, «իմանալ զբանս հանճարոյ», և կտակում նորընծա հայ մատենագրությանը՝ «աշակերտելու սերնդեսերունդ»:

Խորենացին Կորյունից երեսուն տարի անց շարագրում է իր Պատմությունը՝ «անմահ հիշատակ թողնելով այն» պատվիրատուին և նրան «հաջորդող սերունդներին»: Նույնը անում է Շիրակացին՝ իր համայնագիտարան «Քննիկոնը» անմահ ուսուցիչ թողնելով իրենից հետո աշխարհ եկողներին»: Եվ, հիրավի, Հայոց մատենագիրների մոտ գրավոր

այս պատգամը շարունակվում է սերնդեսերունդ, արդեն հազար հինգ հարյուր հիսուն տարի, սկիզբ առնելով Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի գրքից:

Սույն հրատարակությունը նվիրվում է Կորյունի երկի ստեղծման 1550-ամյակին: Ի տարբերություն նախորդների, այստեղ բնագիրը սրբազրված և ճշգրտված է ձեռագրերից տպագրին անցած անպատեհ մի թյուրիմացությունից ու վրիպումից:

«Հայ պատմագիրներ» մատենաշարով 1941 թ. լույս տեսավ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը, բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, աշխարհաբար թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի: Քառասուն տարի անց գիրքը հրատարակվեց առանց գրաբար բնագրի և տարընթերցվածների, բայց օժտված Մ. Աբեղյանի «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի և գրականության սկիզբը» ուսումնասիրությամբ: 1971 թ. այն վերահրատարակվեց առանց վերջին ուսումնասիրության, իսկ 1981 թ. 1941 թ. ծավալով՝ ավելացրած Մ. Աբեղյանի ներածական ուսումնասիրությունը, կից՝ ամբողջի ռուսերեն և անգլերեն թարգմանությունները:

Ներկա, հինգերորդ հրատարակությունը կատարվում է 1941 թ. Մ. Աբեղյանի պատրաստած օրինակի հիման վրա, միայն առանց ձեռագրական տարընթերցվածների: Սրա հետ միասին, առաջին անգամ Հայաստանում, տպագրվում է նաև «Փոքր Կորյունը» (դրսում ունեցել է մի քանի տպագրություն). «Ի հիշատակի պատմութեան վարուց երանելոյ Սուրբ վարդապետին Մեսրովբայ, զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան» (Գ) վերնագրով, որը համառոտված է «Պատմութիւն վարուց և մահուան առն երանելոյ սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի, ի Կորիւն վարդապետէ յաշակերտէ նորին» (Ա) ընդարձակ օրինակից: Զեռագիրն այժմ պահվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում, որի մանրաթապակներից կատարվել է վերծանությունը (Ա. Ս. Մաթևոսյան) և թարգմանությունը (Ա. Ս. Զեյթունյան): Առաջին անգամ է տպագրվում ընդարձակ Կորյունից կատարված մի այլ, ավելի համառոտ տարբերակ, որը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող երկու ձեռագիր Տոնականներում: Տարբերակն ունի «Ի հիշատակի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի զոր արարեալ է Կորեան սրբոյ, յաղագս վարուց նորա, թէ ուստի էր» խորագիրը (Բ), որից և կատարված է վերծանությունը ու թարգմանությունը (Ա. Ս. Մաթևոսյան):

Կորյունի երկը ներկայացվում է Մ. Աբեղյանի կազմած գիտահամեմատական բնագրով (առանց տարընթերցվածների), աշխարհաբար թարգմանությամբ և առաջաբանով: Սրանց հաջորդում են տոնականյան երկու տարբերակները, դարձյալ գրաբար և աշխարհաբար: Ընդարձակ բնագրից հետո (Ա) տեղադրում ենք տոնականյան 1347 թ. բնագիրը (Բ), որովհետև այն ավելի անխառն է, ապա՝ փարիզյան բնագիրը (Գ), որոնց հաջորդում են Մ. Աբեղյանի ծանոթագրությունները: Քանի որ վերջին երկու բնագրերը սերում են առաջինից, ուստի սրանց համապատասխան բառերն ու անունները կրում են ծանոթագրության նույն թվահամարը, իսկ այն ծանոթագրությունները, որոնք վերաբերում են միայն վերջին բնագրերին, շարունակվում են վերջին ծանոթագրությունից (177) հաջորդական համարներով (178 և այլն):

Կորյունի երկի ընդարձակ խորագիրը համառոտում ենք «Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի», որովհետև և՛ ընդարձակ, և՛ համառոտված տարբերակների խորագրերում հիշատակված է Մեսրոպ անունը, իսկ համառոտված բնագրերում՝ և՛ Մեսրոպ, և՛ Մաշտոց անունները: Նշանակում է՝ ընդարձակ բնագրում էլ է եղել այդպես: Այդպես են հիշատակվում նաև Կորյունից առաջ գրված թղթերում, նրանից հետո՝ Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության մեջ, ուր Մեսրոպ անունը հիշվում է 64, իսկ Մաշտոց անունը՝ մեկ անգամ: Տարբեր են նաև տպագիրների խորագրերը:

Քերված է ընդարձակ բնագրում մեր կողմից կատարված երկու հատվածների տեղափոխության պատճառաբանությունն ու հիմնավորումը: Զ հատվածի 5 և 6-րդ պարբերությունների միջև եղած «Ապա առեալ»-ով սկսվող պարբերությունը տեղափոխված է Ժ հատվածի տակ: Ժ հատվածի տեղում եղած «Յայնժամ վաղվաղակի» սկսվածքով պարբերությունը, բացառությամբ վերջին նախադասության (որով ավարտվում է հատվածը), տեղափոխված է ԺԳ հատվածի տակ:

Մատենագիտության բաժնում ներկայացվել են հրատարակվող բնագրերը պարունակող ձեռագրերի համառոտ նկարագրությունը գրչության հանգամանքների պարզաբանմամբ և տպագրությունները (հայերեն և օտար լեզուներով):

Ձեռագրեր

Բնագիր Ա.

Կորյունի Մեսրոպ Մաշտոցի վարքը մեզ է հասել ամբողջական և համառոտված շարադրությամբ: Ամբողջական հնագույն օրինակը պահպանվել է պատմագրերի ձեռագիր մի ժողովածուի մեջ, արտագրված 1672 թվականին, Բաղեշում, տեղի համալսարանի ռաբունապետ Վարդան Բաղիշեցու հանձնարարությամբ, որից էլ սերում են հետագա բոլոր ընդօրինակությունները: Հիշյալ ձեռագիրը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 2639 համարի տակ: Գրված է Ամրդուլու վանքում: Գրիչներ՝ Պողոս Գավրուսեցի, Գրիգոր երեց: Ծաղկող՝ Սահակ Վանեցի: Ունի 560 թղթյա թերթ, երկսյուն գրությամբ: Գիրը՝ բուրգի է 31—33 տողերով: Մանրանկարներ՝ 6: Պահպանակ՝ 1 (մագաղաթ): Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ: Կազմաստան՝ դրոշմազարդ կտավ: Հիշատակարաններ՝ բազմաթիվ:

Բովանդակություն. պարունակում է՝ Ազաթանգեղոս, Դաշանց Թուղթ, Մովսես Խորենացի, Վարք Ս. Ներսեսի, Եղիշե: Այս հատվածի գրիչը Պողոս Գավրուսեցին է, ընդգրկում է 4բ—356բ էջերը և ավարտվում է հիշատակարանով, որը թերի է: 357—358 թերթերը լրացումներ են, որոնք կատարվել են հետագայում Պողոս գրչի գրավոր ցանկության համաձայն:

341ա—548ա էջերը Ղազար Փարպեցու և Սեբեոսի պատմություններն են, որոնց գրիչը Գրիգորն է: Սա էլ իր հիշատակագրությունն է թողել վերջին էջի ստորին լուսանցքում: Այստեղ, ըստ էության, ավարտվում է Վարդան Բաղիշեցու պատվիրած պատմագիրը:

Վարդան Բաղիշեցու «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրդուլու՝ համարով անջինջ յիշատակ գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետի» ցուցակում ԺԲ համարի տակ արձանագրված է. «Մէծ

Մովսէս պատմագիրք, որ կայ ի մէջ է (7) պատմագիրք»¹: Վերջին միավորը՝ Սեբեոսի պատմութիւնն է, որով ավարտվում է Մատենադարանի № 2639 ձեռագիրը, կրկնում ենք, գրված 1672 թ. Պողոս Գավրեղեցու և Գրիգորի ձեռքով:

Ինչպես տեսնում ենք, ցուցակը կազմելիս Կորյունի գործը չի եղել ձեռագրում: Այդ նշանակում է, որ 1672 թ. ձեռագիրը գրելու և կազմելու ժամանակ էլ Կորյունի երկը չի եղել նրա մեջ:

Ե՛րբ է այն մուծվել սույն ձեռագրի մեջ: Տրամաբանական է. ցուցակը գրելուց հետո: Իսկ ցուցակը կազմվել է 1674 թվականից հետո, որովհետև այդտեղ գրանցված են այդ նույն թվականին Հոռոմում տպագրված գրքեր²: Ուրեմն, 1675 թվականը կարող է լինել Ամրդուլու վանքի մատենադարանի վարդապետական գրքերի վարդան Բաղդիցեցու կազմած ցուցակի հավանական թվականը: Եվ այդ թվականին կամ հետո միայն կարող էր Կորյունի երկը մուծվել Պատմագրքի սույն ժողովածուի մեջ:

549ա—562ա էջի ա սյունակը զբաղեցնում է Կորյունի երկը. խորագիրը՝ «Յիշատակ սրբոյն Մեսրոպայ արարեալ երանելոյն (Կորիւն վարդապետի, հետագայում շղագրված): Գիրը ավելի կանոնավոր է և գեղեցիկ, քան Գրիգորինը: Երկսյուն, լուսանցագծերը կարմիր, ձախակողմյանները՝ զույգ, աջակողմյանները՝ կենտ գծեր, որ նախորդ գրիչները չունեն: Նախորդների 31, 33 տողի փոխարեն, այստեղ 38 տող ունի սյունակը, նաև՝ գեղեցիկ զարդագիր և լուսանցազարդ: Թերթի մեծութիւնը՝ երկարութեամբ ավելի փոքր է, իսկ լայնութեամբ՝ ավելի լայն, ուստի և կտրվել է: Մյուսների 12 թերթանոց պրակների դիմաց, սա կազմված է 14 թերթից: Թանաքը ավելի մուգ է նախորդներից:

Մինչև սույն պատմագրքին միացնելը, այս պրակը մասն է կազմել մի այլ ձեռագրի: Ապացույց՝ կազմին միանալու երեք տեղ կա, երկուական անցքերով (իրարից մեկ սմ հեռավորութեամբ): Բուն ձեռագրից անջատվելուց հետո, պրակը միացվել է այս ձեռագրին հինգ անցքերով, ուստի պրակի վրա հինգ նոր անցքեր են բաց արել և միացրել ձեռագրի կազմին: Հին երեք անցքերը և բուն ձեռագրի թելերից նոր թելերի ունեցած տարբերությունը ցույց է տալիս, որ այս պրակը կազմվել է երկրորդ անգամ:

562ա էջի ա սյունակում կա այսպիսի հիշատակագրութիւն. «Յիշեցէք զքաջ ընտանապետն Վարդան վարդապետն առ Քրիստոս և լի բերանով Աստուած ողորմի ասեք նաև եղկելի գրիչս, ամէն»: Սա նշա-

¹ «Արարտա» վաղարշապատ, 1903, էջ 179:

² Ռ. Իշխանյան, Հայ մատենագրութեան պատմութիւն, պր. Ա., Եր., 1964, էջ 133:

նակում է, որ այս ամենը կատարվել է Վարդանի հանձնարարութեամբ: Այսպիսով, Կորյունի երկը Վարդանի ձեռքով միացել է պատմագրքին 1675 թ. հետո, մինչև նրա մահը (1703 թ.):

Բնագիր Բ

Երկրորդ բնագիրը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 3787 և 3797 Տոնականներում, որոնք օգտագործել է Մ. Աբեղյանը Կորյունի համեմատական բնագիրը կազմելիս, տողատակերում բերելով առանձին բառեր: Սրանից էլ քաղել է Ն. Ակիսյանը: Մ. Աբեղյանը № 3787 ձեռագրի գրիչներ է համարում Գրիգորին, Սոսթենեսին և տեր Ավագին, ժամանակը՝ ԺԴ-ԺԵ դարեր, իսկ գրչության վայրը՝ անհայտ, № 3797 ձեռագրի ժամանակը՝ ԺԴ դար, տեղն անհայտ¹: Այսպես է նաև Մատենադարանի համառոտ ձեռագրացուցակում²: Առաջին ձեռագրի մասին Ն. Ակիսյանը գտնում է, որ կարող է «գրված ըլլայ 1330—1340 տարիներու մեջ», իսկ մյուսը՝ «հավանորեն, 1347-են, ոչ շատ վերջ», Սուրղաթ քաղաքում³:

Այս տարակարծութիւններն արդյունք են երկու ձեռագրերում էլ գլխավոր հիշատակարանի բացակայութեան: Սակայն հիշատակագրութիւնների քննութիւնը որոշ տեղեկութիւններ բացահայտելու կամ էլ դրանք ավելի որոշակի դարձնելու հնարավորութիւն է տալիս:

Պետրոսի և Յուստինի որդի Սոսթենեսը 1347 թ. Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում, հայր Պետրոսի հիմնարկած Երազիսավորի վանքում ավարտում է մի ճաշոց և «ի թուականութեան Հայոց ՉՂԹ (1350) յունուարի 2 (6), որ է Յայտնութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ», նվիրում նույն վանքին: Շատ չանցած մահանում է Սոսթենեսը: Ձեռագիրը կազմում են Վարդան երեք լորեցու որդիներ Մելքիսեդեկ գրիչն ու իր Հովհաննես եղբայրը՝ թողնելով այդ մասին հետևյալ հիշատակարանը. «Զյիշատակարանս յուլիս ԺԱ. (11) գրեցի»⁴: Ուրեմն, Սոսթենես գրիչը մահացել է

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Եր., 1981, էջ 68:

² Տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Եր., 1965, էջ 1084, 1086: Վերջինում վերնագիրը նշանակված է «Վարդ Սրբոց»:

³ Տե՛ս Կորյուն, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոցի, Վիեննա, 1952, էջ 1Ը, ձթ. 79, ԼԹ, ձթ. 71:

⁴ Տե՛ս Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբանց, հ. Ա, Երուսաղեմ, 1960, էջ 114—115:

1350 թ. հունվարի 6—հուլիսի 11-ն ընկած ժամանակում: Վարդանին դեռևս 1332 թ. իր որդի Մելքիսեդեկի հետ հանդիպում ենք «ի ձորս հաղտեաց, ի բնակատեղս Լորի», Ավետարան ընդօրինակելիս (ձեռ. 7630) և նույն գավառի՝ Վահանշենում՝ 1334 թ., Ճաշոց ընդօրինակելիս, ուր հիշվում է «զհեռտոր յարահրուն տելէտին զնատեր կնքաւորն»¹: Նատերը 1341 թ. թողնում է հաղտիքը կամ Տաշոց աշխարհը, իսկ 1346 թ. նա արդեն Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում էր:

Սուրղաթի Գամճակ գյուղի Երաշխավորի վանքում էր նաև Վարդան Լորեցցին իր որդու հետ: Այստեղ էր նաև Սոսթենեսն այդ ժամանակ, որն ապրեց մինչև 1350 թ.: Ուրեմն, Սոսթենեսը և Վարդանը Մատենադարանի № 3878 ձեռագիրը կարող էին գրել 1347 թ. հետո, մինչև 1350 թ. Ղրիմի Սուրղաթի մոտ գտնվող Գամճակ կամ Քեմճակ գյուղում, որովհետև ձեռագրում հիշել էին նաև «քահանայից գեղջն և տաճարացի»: № 3787 ձեռագրի 245բ-ում գրված ոտանավորի նախագիծը հոգում է «Լորեցոյ Վարդանայ Գեղփիրեաց քահանայից»: «Գեղփիրեացը» արդյո՞ք Քեմճակ գյուղի հայկականացված ձևը չէ:

Այս բոլորից հետո կարող ենք արձանագրել. Մատենադարանի № 3787 Տոնականը գրվել է 1347—1350 թվականների միջև, Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքի մոտակայքի Քեմճակ գյուղի սուրբ Աստվածածին վանքում, Սոսթենես և Վարդան գրիչների ջանքերով, որի ստացողներն էին պարոն Տուածը և պարոնիկ Ռայխսը:

Այժմ ձեռագիրն ունի 47×28 սմ մեծություն 688 թղթյա թերթ, բոլորգիր, երկսյուն գրություն, 43 տողերով: Լուսանցքներում՝ լուսանցազարդեր կան, իսկ դրանց դիմաց՝ զարդագրեր: Կազմը՝ կաշեպատ տախտակ է: Ունի բազմաթիվ հիշատակագրություններ:

Թովանդակություն. Ճառք: Ներբողեանք: Հատուածք ի պատմութեանց: Վարք և վկայաբանությունք: Վերջիններիս շարքում 104ա—108ա էջերում գետեղված է Մեսրոպի վարքը այսպես. «Մեհեկի ԺԳ, Ի յիշատակի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, զոր արարեալ է Կորենայ սրբոյ յաղագս վարուց նորա», և «Վասն մահուան սրբոյն Մեսրոպայ»:

Մյուսը՝ № 3797 Տոնականն է՝ գրված նշանավոր գրիչ Նատերի ձեռքով, Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում, շուրջ 1347 թվականին: Ձեռագիրն ունի 38,5×25 սմ մեծություն, բոլորգիր, երկսյուն գրությամբ 29 տողանոց 748 թերթ: Սկզբից 6 և վերջից 7 թերթ պահպանակներ են՝ թղթյա, բոլորագրված Հայսմավուրքից (պարունակում է Թեոդորոսի և հաջորդների պատմությունը): 7—8 թերթերը Տոնականի ցանկն է 201 նյութերի նշու-

մով: Այդքանն էլ պահպանվել է ձեռագրում: Հավանաբար այդ ժամանակ են գրվել ցանկը և պահպանակները, որովհետև ձեռագրի գրչի գրությունը ժամանակակից է պահպանակի գրությանը: Ձեռագրի ժամանակը ճշտել է Լ. Խաչիկյանը. Ահա այն. «Նատեր գրիչը ձեռագրում հիշում է կրտսեր որդուն՝ Գրիգորին. «ԶԳրիգոր պատանեակն զկրտսեր որդին իմ յիշեցէք ի Տէր, զի ի թղթին կոկելն շատ աշխատեցաւ...» (էջ 658ա); 1347 թ. Սուրղաթում ընդօրինակված մի այլ ձեռագրում նատերը հիշում է «...և զմիւս Բ որդիսն՝ զՍտեփանոսն և զԳրիգոր պատանիքն» (ձեռ. 7742, էջ 250բ): Տասը տարի անց, 1357 թ. պատանի Գրիգորն արդեն վարպետ գրիչ էր և հիշում է իր ծնողին. «Զհայրն իմ նատեր, զպատուական ծերունին, զբազմաց գովելին յիշեցէք ի Տէր» (ձեռ. 8388, էջ 168ա): «Ուստի, սույն ձեռագիրը գրված պետք է լինի մերձավորապես 1347 թվականից մեկ-երկու տարի առաջ կամ հետո», եզրակացնում է Լ. Խաչիկյանը:

Այս ձեռագիրը, այսպիսով, գրված է շուրջ 1347 թվականին, նատեր գրչի ձեռքով, Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում: Երկուսում էլ Մեհեկի ԺԳ օրը հիշվում է «Ի յիշատակի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, զոր արարեալ է Կորենայ սրբոյ յաղագս վարուց նորա»² և «Վասն մահուան սրբոյն Մեսրոպայ»³ խորագրերի տակ: Սրանք բանաբաղություն են: Գ. Ֆնտզյանի հրատարակած Վարք Մաշտոցի գրքի⁴ 953 տող զբաղեցնող ամբողջական բնագրից Տոնական ժողովածուի բանաբաղը պարունակում է 300 տող ու վերաբերում է և՛ պատմական, և՛ աստվածաբանական մասին: Այս տարբերակը ընդարձակին ավելի հարազատ է: Դրա մեջ մի բանի սող, որ Կորյունից չէ, գետեղված է «Յիշատակի» և «Վասն մահուան» խորագրերից հետո: Առաջինը՝ «Արդ սկիզբն արասցուք պատմելո», բանաբաղողից է, իսկ երկրորդը՝ Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության Գ գրքի Խէ՝ «Յաղագս երանելոյն Մեսրոպայ» գլխի առաջին պարբերությունն է:

Այսպես. «Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, համբերութիւն գտեալ սրբոյն Մեսրոպայ, որ ի Հացեաց Տարանոյ, սնեալ և ուսեալ առ մեծին Ներսէսի. և յետ ելից նորա յաշխարհէս ի տան արքունի կարգեալ քարտուղար:

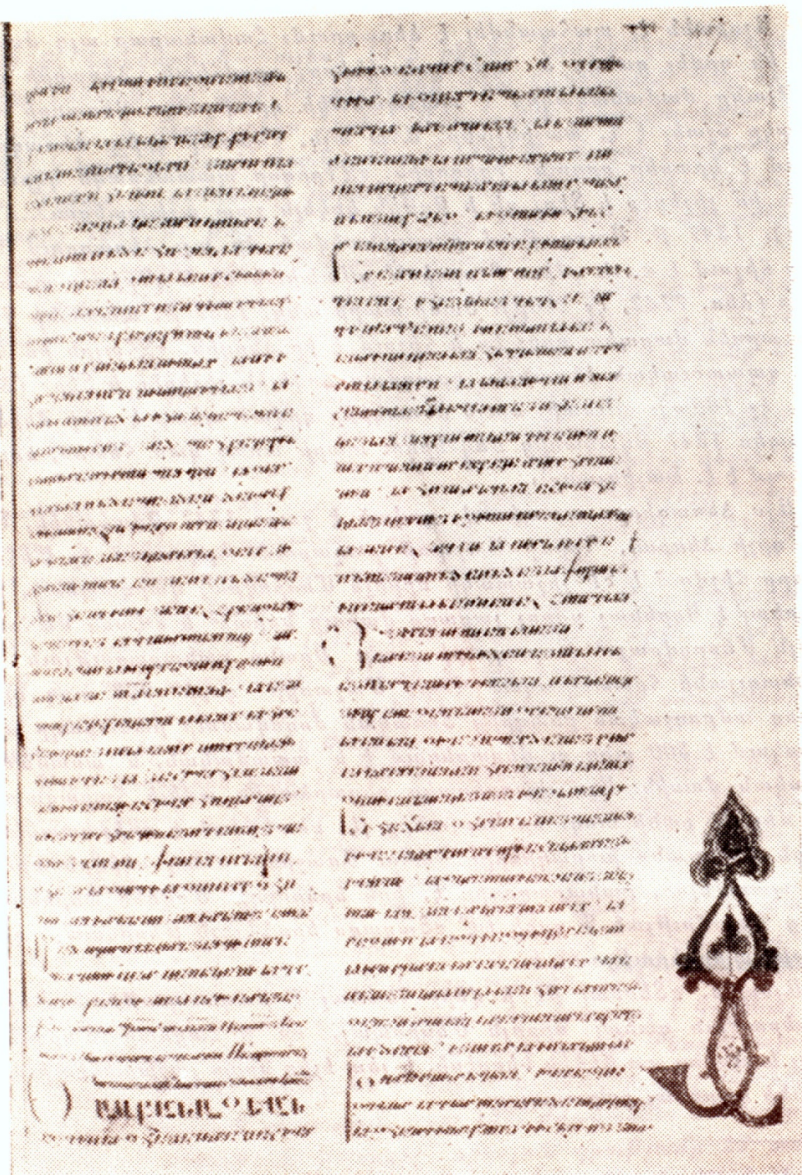
¹ Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Եր., 1950, էջ 359, ձժ. 1:

² Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 3787, էջ 104ա—707ա, 107ա—108ա:

³ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 3787, էջ 104ա—107ա, 107ա—108ա:

⁴ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երուսաղեմ, 1930:

¹ Տե՛ս Ա. Սանջյան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Լոս Անջելես, 1976, էջ 618:

Սայ սիրեաց զմիայնաւորութեան վարս, որպէս ասաց ոմն. Ի նա-
ւահանգիստ փութայ նաւ խոռվեալ, և անձն ժուծկալ խնորէ զանապատ,
նոյնպէս և նորա փախուցեալ յաշխարհական զբաղմաց և ընկեցեալ
յետս զմարմնական պատիւն, զհետ երթայր երկնաւորին» (ձեռ. №
3787, էջ 107ա)՝:

Բնագիր Գ

Փարիզի Ազգային Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի № 178
մատյանը Տոնական ժողովածու է: Այժմ ունի 643 բամբակյա, մեծա-
գիր, հաստ թերթ: Գրված է ժԲ դարում, գրիչը՝ Պողոսն է: Ունի երկ-
սյուն գրություն, տողաբանակը՝ 39: Պրակը՝ 10 թերթանոց է, պահ-
պանված վերջին պրականիչը Կէ (67): Եթե սրանով ավարտվեր ձեռա-
գիրը, կունենար 670 թերթ և պակասը կկազմեր 27 թերթ: Վկայություն-
ներից վերջինի համարը ճԿէ (167): Ունի լուսանցազարդեր և զարդա-
գրեր, հազվադեպ նաև լուսանցանկարներ: Առաջին կազմողը Խաչա-
տուրն է:

Ձեռագիրը սկզբից և վերջից թերի է, բացակայում է գլխավոր հի-
շատակարանը: Հիշատակագրություններից երևում է, որ գրիչ Պողոսը
ձեռագիրը գրել է իր համար և նպատակ է ունեցել ստեղծելու հարուստ

¹ Ծովսեան Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1991, էջ 316: Հմմտ. «Տեսեալ թէ
ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն... զի զհետ ընթանայր երկնաւորին»: Անմիջապես
հարում է Կորյունի սիակ երանելոյն Մեսրոպայ... սկսվածքով հատվածը» (ԻԼ, էջ
138—1):

Բնագիրը կազմված է ընդարձակի հետևյալ հատվածներից.

- (Արդ սկիզբն արացուք պատմելոյ)
- Զսուն զոր նախակարգ բանից... Ի լեռնէն իշանէր:
- Իսկ այսր երանելոյ... զլաւժարոթիւն ընդունելեացն:
- Ապա յետ դարձեալ այնպիսի... հաւատոցն ճշմարտութիւն:
- Եւ այնպէս յամենայն... զարացեալ լինիմ:
- Անդ էր այնուհետև... յազնականութիւն շնորհաբն:
- Եւ անփակ բերանով... Յիսուս առնել եւ ուսուցանել:
- Քանզի եւ առաւել ազտակար... զաւանդելոցն պատիւ:
- Յայնմ ժամանակի բերեալ... ընկալ զհոգի իմ:
- Իսկ երանելի... պաշարեալ դնէր:
- Բայց թէպէտ եւ... պակասութեան տանէր:
- Եւ զցայգ եւ զցերեկ... զհոգևոր եռանդն ածէր:
- Անդհն ի նմին ամի... Քրիստոսի պատրաստեալ:
- Խաչակրան վկայսն... եւ պատիւ, ամէն:

բովանդակութեամբ Տոնական, ուստի բազմաթիվ վարքեր ու վկայաբանութիւններ է փնտրել և ներմուծել ձեռագրում: Նա հաճախ առանձին-առանձին հիշում է Պապանուն հայրապետին, Հուսիկին, Խաչատուրին, Հայրապետին, որոնք նրան այս կամ այն միավորն են տվել օրինակելու համար: Հետագայում, որպես ստացող, հիշվում է միաբանութեան հայրապետ Հովհաննեսը, որը փափագել է ունենալ սույն ձեռագիրը, և «փոխանակ ընչից ստացաւ ինչք իւր հոգևոր փարթամութեան»¹:

Սույն Տոնականի 467ա—472ա էջերում Կորյունի Մեսրոպ Մաշտոցի Պատմութեան համառոտ շարադրանքն է, և ունի «Ի հիշատակի պատմութեան վարուց երանելոյն սուրբ վարդապետին Մեսրոբայ, զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան» խորագիրը: Որոշ հատվածներ ներհնաված են Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմութեան Մեսրոպին նվիրված գլուխներին:

Տոնական ժողովածուն ստեղծվել է 747 թվականին Սյունյաց աշխարհի Մաքենոցած ուխտում, առաջնորդ Սողոմոն վարդապետի ջանքերով, որի համար էլ նա կոչվում է «Հարանց հայր», քանի որ իր ժողովածուի մեջ հավաքել էր եկեղեցու հայրերի վարքերն ու վկայաբանութիւնները, ճառերն ու ներբողները:

Սույն խմբագրութիւնը կատարվել է «Տոնական» եկեղեցական ժողովածուի մեջ մուծվելու նպատակով, որը և ընթերցվել է Մեսրոպ Մաշտոցին ու հայ գրերի գյուտին նվիրված տոներին: Ժողովածուում: Պահպանվել են նաև Շուշանիկի, Վահան Գորթնեցու, Հռիփսիմեանց և այլոց վարքերն ու վկայաբանութիւնները:

Կորյունի երկը պարունակող այլ ձեռագրեր

Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռագիր.

№ 131, Ժողովածու, 1781-ից հետո, գրիչ՝ Համբարձում դպիր:

№ 1891, Ժողովածու, 1774 թ., էջմիածին:

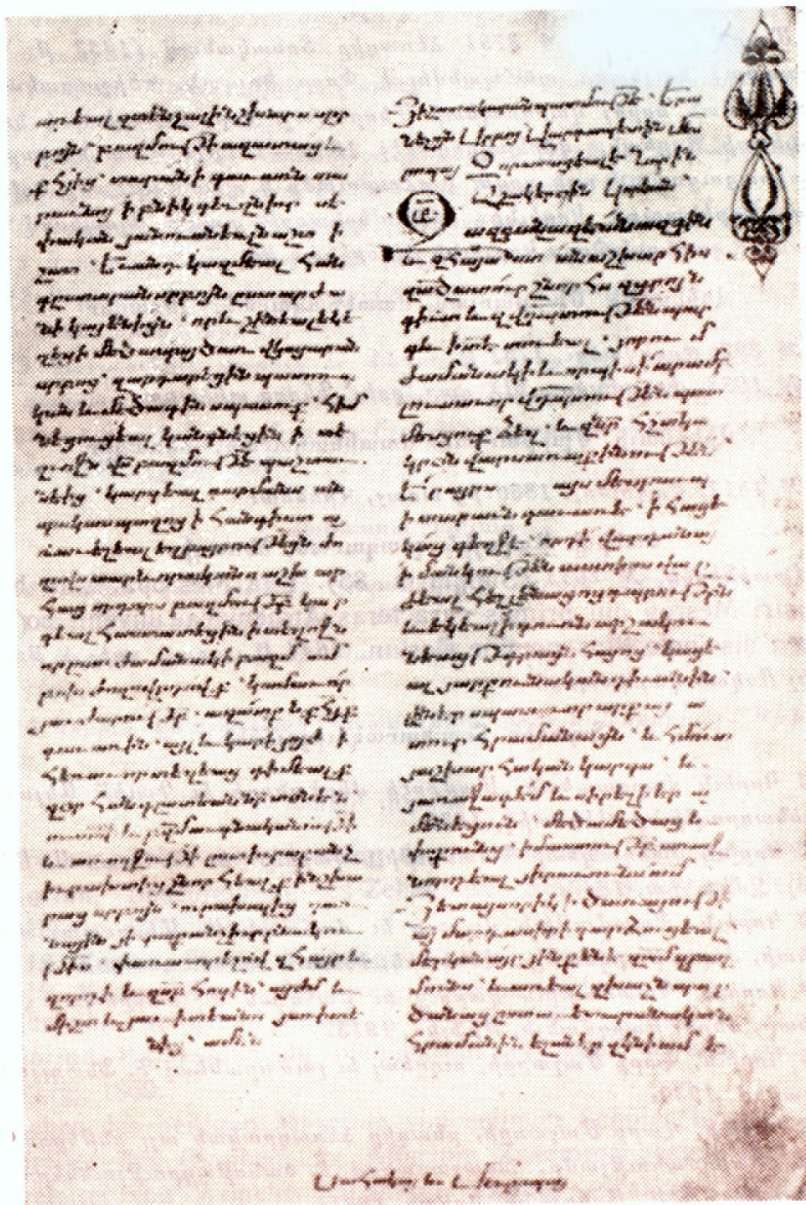
№ 2682, Ժողովածու, 1823—25 թթ., Կ. Պոլիս:

№ 3143, Ժողովածու, 1827—28 թթ. Տիփլիս, գրիչ՝ Հովհաննես

Բժշկյան:

№ 8843, Ժողովածու, 1830 թ., էջմիածին, գրիչ՝ Մսուր Գրիգորյան:

¹ Ա. Մաքետյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ժԲ դդ., Եր., 1988, էջ 127—129:

Փոքր Կորյուն

Մատենադարանի № 3791 ձեռագիր Տոնականում (1453 թ. գրիչ Կարապետ) նույնպես պահպանվել է Փոքր Կորյուն. «Յիշատակարան պատմութեան սրբոյ վարդապետի Մեսրոպայ, զոր, ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան» վերնագրով (էջ 196ա—201բ): Մատենադարանի Զեռագրացուցակում այն դրվել է «Հատուածք ի պատմութեանց Եղիշէի, Մովս. Նորենացոյ, Կորինի» ենթավերնագրի տակ¹: Այսպիսով մեզ հայտնի է դառնում Փոքր Կորյունի մի օրինակ ևս:

Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռագիր

№ 297, Ժողովածու, 1781 թ.

№ 1088, Ժողովածու, XIX դար, գրիչ՝ Գևորգ տիրացու

Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռագիր

№ 1817, Քաղուծոյ, 1850-ից առաջ, Վիեննա:

Փարիզի Ազգային գրադարան, ձեռագիր

Լատիներեն, № 2083 (Supplarm. 85). Vita Mesropa. Vita beati Magistri Mesrop qui primus characteras Armeniacae invenit co(m)-posite a discipolo illus nomine Coriun. 1644 թ. առաջ, գրիչ և թարգմանիչ Ոսկան վարդապետ:

Տպագիր հրատարակություններ

1 Կորին վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի և Դաւիթ Անյաղթի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833:

2 Կորին վարդապետի Պատմութիւն վարուց և մահուան Ս. Մեսրոպայ, Զմիւռնիա, 1847:

3 Կորին, Պատմութիւն վարուց և մահուան Ս. Մեսրոպայ վարդապետի, մերոյ թարգմանչի, Վենետիկ, 1894:

4 Կորին, Պատմութիւն վարուց և մահուան Ս. Մեսրոպայ վարդապետի, մերոյ թարգմանչի, Քիֆլիս, 1913:

5 Կորին, Վարք Մաշտոցի, ուղղեալ և լուսաբանեալ Գ. Յնտգլյանի, Երուսաղեմ, 1930:

6 Կորին, Վարք Մաշտոցի, բնագիր ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռնարոֆ. դ-ր Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941:

¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Եր., 1965, էջ 1085:

7 Կորին, Պատմութիւն վարուց ս. Մաշտոցի, Վիեննա, 1949 (Մխիթարյան տարեգիրք):

8 Կորին, Պատմութիւն վարուց ս. Մաշտոցի, հրատարակեց Ն. Ակիմյան, Վիեննա, 1952:

9 Վարք Մեսրոբայ հարազատ բնագրան Կորեան և թարգմանութիւն ի յաշխարհիկ, բարբառ, Ս. Բանեան, Բոստոն, 1951:

10 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի (աշխարհաբար), Երևան, 1962:

11 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի (աշխարհաբար), Երևան, 1979:

12 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի (գրաբար և աշխարհաբար, նաև ուսերեն և անգլերեն), Երևան, 1981:

13 Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյ առն երանելոյ Մաշթոցի վարդապետի մերոյ թարգմանչի, արարեալ ի Կորին վարդապետէ յաշակերտէ նորին (աշխ. Նորայր Բյուզանդացու), «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1992, էջ 65—138:

Համառոտ Կորյուն

14 Կորին վարդապետի Պատմութիւն սրբոյն Մեսրոբայ, Վենետիկ, 1854 (Սոփերք Հայկականք, ԺԱ):

15 Կորին վարդապետի Պատմութիւն սրբոյն Մեսրոբայ, Վենետիկ, 1894:

16 Կորին վարդապետի Պատմութիւն սրբոյն Մեսրոբայ, Քիֆլիս, 1913:

Օտար լեզուներով

16. Goriuns, Lebensbeschreibung des h. l. Mesrop. Tübingen, 1841.

17. Koriun, Beschreibung des Zebens und Sterbens des h. l. Zehrer's Mesrop. München, 1927.

18. Корию, Житие Маштоца, Ереван, 1962.

19. Корию, Житие Маштоца, Ереван, 1981.

20. Koryun, The life of Mashtots, Երևան, 1981.

21. Goriun, Biographie du bienheureux et saint docteyr Mesrop, Paris, 1869.

22. Leben des heiligen Masctotz von selinem Schüler Koriun Ausbreiter des Claubens im Altertum Zusammengestellt und eingeleitet von Wilhelm Schamoni, Patmos — Verlag Düsseldorf, 1963.

23. Koriun, The life of Mashtots, Translated by Bedros Norehad, Neu-Iork, 1964.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1

Կորյուն վարդապետը Մաշտոցի աշակերտն է: Նա իբ ուսուցչի մահից հետո մտածում է գրել հայոց գրի ծագման մասին և դրա հորինողի կենսագրությունը: Այդ գործը դեռ չսկսած՝ նա, ինչպես իր գրքի առաջաբանից իմանում ենք, այդ անելու համար հրաման է ստանում Մաշտոցի աշակերտ Հովսեփից, որ կաթողիկոսական տեղապահն էր, այլև այդ մասին քաջալերություն՝ Մաշտոցի ուրիշ աշակերտներից: Ինչպես երևում է, նրանցից շատերը միաժամանակ մտածել են գրով անմահացնել իրենց «վարդապետի», այսինքն ուսուցչի կատարած մեծ գործի պատմությունը և իրենց ուսուցչին:

Եվ Կորյունը գրում է մի գովաբանական կենսագրություն, որի մեջ չի մոռանում և ուրիշներին, որոնք աշխատել են հայերեն դպրության համար: Նրա գրվածքը հայկական տառերով հորինված առաջին ինքնուրույն պատմական երկն է, որ իրավամբ նվիրված է հենց այդ տառերի գյուտին և դրանց սկզբնահորը:

Կորյունի այդ երկի գրության ճիշտ տարեթիվը մեզ հայտնի չէ: Դա հորինված է 443—451 թվականների մեջ: Կաթողիկոսական տեղապահ Հովսեփը, որ հրամայել է Կորյունին գրել Մաշտոցի կենսագրությունը, Ավարայրի ճակատամարտից (451 թ.) քիչ հետո բռնվել տարվել է Պարսկաստան և այնտեղ նահատակվել, այսինքն քրիստոնեության համար սպանվել: Դարձյալ՝ եթե 451 թվականից հետո գրված լիներ, դժվար թե Կորյունն այնքան մեծ գովեստներ տար Վասակ Սյունի «ուխտադրուժ» իշխանին, որ Վարդանանց պատերազմի ժամանակ անցել էր պարսիկների կողմը: Նա չէր անվանի նրան «քաջն Սիսականն Վասակ. այր խորհրդական և հանճարեղ և յառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն աստուծոյ»—քաջ Սիսական Վասակը խելացի ու հանճարեղ և կանխագետ, աստվածային իմաստության շնորհքով օժտված մի մարդ (հատվ. ԺԵ): Մյուս կողմից՝ այդ երկը գրված է Մաշտոցի մահից ոչ անմիջապես հետո, քանի որ Սահակի համար ասում է. «Ամի ամի գումարելովք ի նոյնամասնան զնոյն յիշատակն տօնախմբեն»—

տարեցտարի հավաքվելով նույն ամսին՝ նրա հիշատակի տոնախմբությունն են անում (հատվ. ԻԵ): Մի երեք-չորս տարի պետք է այդ հիշատակը կատարված լիներ Սահակի մահից (439 թ.) հետո, որպեսզի այդպես գրել կարելի լիներ, ուրեմն $439 + 4 = 443$: Ապա՝ նա գրում է, թե Մաշտոցի մահից երեք տարի հետո, ուրեմն $440 + 3 = 443$ թ., Վահան Ամատունին տաճար է կանգնել տվել Մաշտոցի գերեզմանի վրա: Հետևաբար, եթե Կորյունն առաջ էլ սկսած լիներ իր աշխատությունը, նա այդ վերջացրել է ոչ վաղ քան 443 թվականը:

Այս է Կորյունի երկի գրության ստույգ ժամանակը: Հարկ եմ համարում հիշել, որ 19-րդ դարի վերջերից ի վեր եղան բանասերներ, որոնք մի ընդհանուր մարմաջով բռնված՝ սկսեցին մեր մատենագիրների ժամանակն իջեցնել դեսը՝ դեպի մեզ, հաճախ առանց որևէ հիմքի, լուկ խոսքով: Այդպիսիների գրչից գերծ չի մնացել և Կորյունը, ինչպես վարժում եմ, հրեմն Կորյունի բնագիրը լավ չհասկանալուց (տե՛ս ծան. 165, 166):

2

Կորյունի մասին մի քանի կենսագրական տեղեկություններ միայն ունենք հենց իր գրքուկից: Նա, ինչպես ինքը գրում է առաջաբանի մեջ, բախտ է ունեցել լինելու Մաշտոցի մասնավոր աշակերտը—իր աշակերտակիցների մեջ եղել է կրտսերագույնը:

Գրքի վերջաբանի մեջ (հատվ. ԻԹ) նա հայտնում է, թե ինքն ականատես է եղել իր պատմածին, ընթերակա է եղել նրանց, Մաշտոցի ու Սահակի գործերին, այլև եղել է «արբանեակ», այսինքն փոքրավոր գործակից: Գրել է ոչ միայն իր իմացածները, այլև նշանավոր գիտակ անձերից քաղելով:

Նա պատմվածքի ընթացքում էլ երկու անգամ հիշում է իրեն: Երբ Հայաստանի զանազան կողմերից Վաղարշապատում հավաքած աշակերտներն ուսման մեջ կատարյալ են դառնում, այն ժամանակ նրանց խումբ-խումբ ուղարկում են գավառները սովորեցնելու: Կորյունն իրեն խումբ-խումբ ուղարկում են գավառները սովորեցնելու: Կորյունն իրեն էլ մեկն է ասում այդ ուղարկվածներից՝ այսպես գրելով. «Սկսան... գումարել ի կողմանս, ի գաւառս... զհասուցելոցս ի կատարումն գիտութեան [զղասս], բաւականս և առ ի զայլսն զեկուցանելոյ»—սկսեցին գիտութեան մեջ կատարելութեան հասածներիս (բառացի՝ հասցվածներիս) խմբերն ուղարկել զանազան կողմեր, գավառները՝ կարող համարելով՝ ուրիշներին էլ սովորեցնելու (հատվ. ԺԲ):

Մի ուրիշ տեղ (հատվ. ԺԻ) նա պատմում է, թե մի քանի «եղ-

բայրներ» գնում են Կոստանդնուպոլիս: Նրանցից առաջինն էր Ղևոնդես, երկրորդն ինքը՝ Կորյունը, որոնք մոտենում, հարում են Եզնիկին, իբրև ընտանեգույն սննդակցի,— «մատուցեալ յարէին յեզնիկն, իբրև առ ընտանեգույն սննդակից»: Նրանք Կոստանդնուպոլսում հոգևոր պիտույքի խնդիրը կատարելուց, այսինքն թարգմանություններ անելուց հետո վերադառնում են՝ հետևելու բերելով ձեռագիրներ, որոնց թվում և Եփեսոսի ժողովի կանոնները: Այդ ժողովը տեղի է ունեցել 431 թ.: Ուրեմն Կորյունն իր ընկերների հետ վերադարձել է ոչ վաղ քան 431 թ.:

Եզնիկը, ինպես ինքը Կորյունը գրում է, Այրարատյան գավառի Կողբ գյուղից էր. նա շատ հայտնի Եզնիկ Կողբացին է: Որ նա եղել է Կորյունի «ընտանեգույն սննդակիցը», պետք է ընդունել, որ Կորյունը մանկություն ժամանակ սնված, մեծացած է եղել Եզնիկի հետ: Այսպես և Ղազար Փարպեցին իրեն անվանում է Վահան Մամիկոնյանի «սննդակից», զի վերջինիս մայրը նրան իր որդու հետ «սնուցել» է, այսինքն մեծացրել, կրթել է:

Էլ ուրիշ կենսագրական տեղեկություններ չունենք մեր այս հեղինակի մասին*: Հետագայում նրան միայն գովում են, անվանելով՝ «այրն ցանկալի Կորիւն», «այրն հոգևոր Կորիւն», «երանելի այրն Կորիւն», «երանելի Կորիւն», «սքանչելի այրն Կորիւն» և նույնիսկ «սուրբն Կորիւն»: Այս գովեստները ցույց են տալիս, որ նա բարի համբավ է թողել իր մասին:

Կորյունն իբրև «վարդապետ»՝ անշուշտ պարապել է ուսուցչությամբ ու քարոզչությամբ, ինչպես իր ուսուցիչ Մաշտոցը, նա պարապել է նաև թարգմանություններ անելով: Գուցե նա գրքեր էլ է գրել. բայց ոչ մի երկ հայտնի չէ նրա անունով, բացի Մաշտոցի «Վարքի և մահվան պատմությունից»: Ձեռագիրների մեջ կա հետևյալը. «Ապաշխարող կարգել և արձակել ի մեծի հինգշաբաթին՝ երանելոյն Կիւրդի Երուսաղեմացուց գրեալ... և Արձան և Կորիւն թարգմանիչք բերին Ի Հայս»: Այս երկի թարգմանությունը վերագրում են Կորյունին: Գործածված բառերի ու դարձվածքների վրա հիմնվելով՝ Նորայր Բյուզանդացին նրանն է համարում և ուրիշ թարգմանություններ** բայց այդ երկբայելի է, մասամբ և բոլորովին մերժելի:

* Տե՛ս ծան. 102, Կորյունն իբր եպիսկոպոս է եղել Վրաստանում: Մի կարծիք, որ առաջ է եկել բնագրի աղհատման հետևանքով և գրվածքն իր ամբողջությամբ լավ չուսումնասիրելուց:

** Տե՛ս Նորայր Բյուզանդացի, «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», էջ 6 և հտ.:

Ի՞նչ արժեք ունի Կորյունի այդ փոքր գիրքը:

Այս տիպի որևէ գրվածք գնահատելիս ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ հեղինակի ծրագիրը, այսինքն՝ թե ի՞նչ է ուզեցել գրել, և գրելու ժամանակը, դարը: Արդ, Կորյունը հենց սկզբից հայտնում է, թե ինքը մտածել է գրել հայկական «գրի մասին», թե ե՞րբ և ո՞ր ժամանակ բաշխվեց և ինչպիսի մարդու ձեռով տրվեց այդ աստվածային նոր շնորհքը, այլև այդ մարդու լուսավոր վարդապետության (ուսման) և հրեշտականման առաքինի կրոնավորության մասին»: Մի անգամ որ այս է եղել նրա ծրագիրը և որ նա հայոց պատմություն չի գրել, բնական է, որ այժմ մենք նրանից ուրիշ բաներ պահանջել չենք կարող: Նա շատ լավ գործադրել է այն, ինչ որ ծրագրել է:

Միծաղելի է, երբ 19-րդ դարի վերջում Եվրոպայում նստող մեկը ծաղրում է մեր այս հեղինակին՝ գրելով, թե Կորյունը «առուել քան զկար իւր կը համարի պատմել զվարս Մաշտոցի և կը փութայ խնդրել ի սատարութիւն զաղօթս ուսումնակցացն, որպէս թէ քանի մի էջ բան գրելն ստուգիւ մարդկային կարողութենէ վեր ըլլար և աստուածեղէն շնորհաց օգնականութեան կարօտ»*: Հնումն այդպես մտածում և վարվում էին և ուրիշները, ինչպես Ղազար Փարպեցին: Դա ժամանակի կրոնական ոգու արտահայտություններից մեկն էր: Մյուս կողմից՝ դա նաև մի համեստության խոսք է Մաշտոցի ավագ և մեծ դիրք ունեցող աշակերտի, կաթողիկոսական տեղակալ Հովսեփի նկատմամբ:

Բայց որ նա իրեն դիմող ընկերների աղոթքն էլ խնդրում է, ասելով, «զի կամակարագոյնս և ուղղագոյնս նաւիցեմք զհամատարած ալեօքն վարդապետական ծովուն»—որպեսզի աջողությամբ և ուղիղ նավենք վարդապետական ծովի համատարած ալիքների վրայով, դա լոկ մի քաղաքավարական խոսք չէ, կամ լոկ մի արտահայտություն այն ժամանակի կրոնական ոգու, ըստ որի ամեն բան կատարվում է աստվածային շնորհքով: Կա և մի ուրիշ կողմ:

Պետք է իմանալ, որ Կորյունն իր ընկերների հետ սովորել և աշխատել է Կ. Պոլսում այն ժամանակ, երբ հուզվում էին աստվածաբանական մեծ վեճերը և տեղի էր ունենում Եփեսոսի ժողովը նեստորականության դեմ: Նա իր ընկերների հետ Հայաստան բերել է այդ և Նիկիո ժողովների կանոնները. նա ինքը պատմում է, որ Սահակն ու Մաշտոցն էլ մաքառել են Հայաստան թափանցած աղանդների դեմ, ինչպես՝

* Տե՛ս Նորայր Բյուզանդացի, «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», էջ 7:

բարբարիանոս կոչված աղանդի, այլև նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու ուսման դեմ: Այսպիսի դրուժյան ժամանակ նա՝ իբրև մի բարեպաշտ մարդ՝ աստվածային շնորհքին պիտի դիմեր՝ «վարդապետական ծովի համատարած ալիքների վրայով ուղիղ նավելու» համար, այսինքն դավանաբանական սայթաքում չանելու:

4

Առաջին կարճ ու անհրաժեշտ առաջաբանից հետո Մաշտոցի վարքագիրը գրում է մի երկրորդ ձիգ ու երկայն նախաբան էլ (հատվ. Բ)՝ պատասխանելու համար այս հարցին, թե արդյոք թույլատրելի՞ է «կատարեալ» մարդկանց վարքը գրել թե ոչ, — «Իցէ՞ համարձակութիւն գրով նշանակել զվարս արանց կատարելոց»:

Աստվածաշնչից շափազանց շատ ցիտատներ բերելով՝ նա ցույց է տալիս, որ այդ ոչ միայն թույլատրելի է, այլև հարկավոր է՝ ուրիշներին իբրև օրինակ ծառայելու համար: Եվ վերջը եզրակացնում է, թե ինքն ևս կարող է համարձակվել գրի առնելու «արդար մարդու», այսինքն Մաշտոցի վարքը:

Երկրորդ անգամ մեր այս հեղինակն Աստվածաշնչից շատ ցիտատներ է բերում այն ժամանակ, երբ պատմում է, թե սկսում են «թարգմանել, գրել և ուսուցանել»: Նա իր բերած օրինակներով ցույց է տալիս, որ «երանելի հարցն մերոց համարձակութիւն առեալ» — մեր երանելի հայրերն այդ անելու համարձակություն, թույլտվություն են առել ոչ միայն մարդարեններից, այլև նույնիսկ Հիսուսից (հատվ. ԺԱ):

Եվ վերջապես երրորդ անգամ նա վկայություններ է բերում Սուրբ Գրքից, երբ վերջում նորից խոսում է Մաշտոցի կրոնավորական, միայնակեցական կյանքի և քարոզչության մասին: Նա այդ անում է իր ուսուցչին մեծացնելու համար և ցույց տալու, որ նա մեծ հետևող է եղել ոչ միայն առաքյալներին և ուրիշներին, այլև նույնիսկ Հիսուսին (հատվ. ԻԳ):

Ինչի՞ համար է այդ ամենը:

Քննադատել, թե հիշված երկրորդ առաջաբանը շատ երկայն է և թե դա իբր ավելորդ է, կամ եղել է «զարմանալի երկյուղածութամբ», և թե զուր են Աստվածաշնչից բերված բազմաթիվ ցիտատները, այդ նշանակում է չհասկանալ Կորյունին և նրա ժամանակը:

Նա, ինչպես և Մաշտոցի մյուս աշակերտները, որոնք մտածում էին իրենց ուսուցչի վարքը գրելու մասին, շատ լավ գիտեին, որ թույլատրված է այդ անել: Նրանք, որ վաղուց թարգմանություններով էին

զբաղված, շատ լավ և այն և այն գիտեին, որ թույլատրված է Ս. Գրքը թարգմանել և գրել հայերեն: Նրանք ծանոթ էին և Մաշտոցի կրոնավորական կյանքին, գիտեին այն ցիտատները, որ Կորյունը բերում է: Այդ ամենը նրանց համար չէր, ոչ էլ մեզ համար է, մեր ժամանակի մարդկանց: Այլ այդ ուղղված է Մաշտոցի և նրա աշակերտների հակառակորդներին:

Մաշտոցն իր ճգնավորական և «առաքելական» մեծ հեղինակությամբ կարող էր հակառակորդներին զսպել և զսպել է. «Իւրով աւտարանական և ողջապատում գնացիւքն՝ առաջի թագաւորաց և իշխանաց և ամենայն հեթանոսաց և անընդդիմակաց ի հակառակորդաց զամենափրկչին Յիսուսի անուն կրեաց յանձին» (հատվ. ԻԲ), — իր ավետարանական և ողջապատում վարքով՝ նա ամենափրկիչ Հիսուսի անունը կրեց իր անձի վրա թագավորների և իշխանների ու բոլոր հեթանոսների առաջ և առանց ընդդիմության հակառակորդների կողմից: Բայց այդ հակառակորդներն արդեն գլուխ էին բարձրացրել, և նրանց կռիվն ընդդեմ Սահակի և Մաշտոցի ջանքերով առաջ եկած նոր սերնդի՝ շատ զգալի էր եղել, և այդպես նույնիսկ մինչև 5-րդ դարի վերջերում:

Այս տեսակետով մոտենալով խնդրին՝ Կորյունի երկրորդ առաջաբանը և նրա մեջբերած բազմաթիվ ցիտատները մեզ համար էլ կարևորություն են ստանում այն ժամանակի ոգին ու դրուժյունը պատկերացնելու համար: Ժամանակն էր այդ պահանջել:

Այդ բոլորովին նոր գործը, Մաշտոցի կենսագրությունը, ըստ ինքյան էլ կարող էր բամբասանքի դուռ բանալ ոչ միայն հակառակորդների, այլև քնդհանրապես տգետների համար, քանի որ ամեն նորություն անհասկացողների համար անընդունելի է, ո՛ւր մնաց Մաշտոցի կենսագրությունը հայերի մեջ 440-ական թվականներին:

Յիդ ժամանակներում չկար այլևս հայոց թագավորությունը: Պարսկական իշխանության հովանավորությամբ շափազանց զորացած էր ասորի հոգևորականության ազդեցությունը Հայաստանում: 430-ական թվականներին աթոռից զրկված էր Սահակ կաթողիկոսը, և նույնիսկ ասորի կաթողիկոսներ էին իշխում: Սահակի ու Մաշտոցի և նրանց աշակերտների թարգմանչական գործունեությունն ուղղված էր հենց այդ ասորական ազդեցության, ասորերեն լեզվի դեմ: Այս պարագաներում հասկանալի է, թե ինչո՞ւ Կորյունն այնքան երկայն և Ս. Գրքից ցիտատներով լի առաջաբան է գրում՝ ցույց տալու համար, որ թույլատրելի է գրել Մաշտոցի վարքը, և կամ ավելի ուշադրություն է դարձնում Մաշտոցի միայնակեցությանն ու առաքելական գործունեությանը, որ ճանաչված էր նաև ասորոց եպիսկոպոսներից, ինչպես նաև բյուզան-

դացոց կողմից, որ և ուրանալ չէին կարող հակառակորդները: Այսպես ուրեմն, որ նա Մաշտոցին իբրև կրոնավորի բարձրացնում է, այդ միայն իրականությունից և աշակերտական ակնածությունից չի բխում: Նա դրանով շանացել է լռեցնել հակառակորդներին:

Այս վերջիններին չգայրացնելու համար՝ նա չի շոշափում ժամանակի քաղաքական, եկեղեցական գործերը, նա մի խոսք անգամ չի ասում այն մասին, որ Հայոց եկեղեցում լեզուն եղել է ասորերեն, զրպրոցներում սովորում էին ասորերեն, և որ շնորհիվ Սահակի ու Մաշտոցի՝ այդ ասորերենին փոխարինում է հայերենը: Առհասարակ զգուշութամբ «ասորի» անունն էլ նա չի գործածում, բացի երկու դեպքից: Մեկն այն է, թե ասորի Դանիել եպիսկոպոսի մոտ գտնվել են հայերեն լեզվի համար ալփաբետներ, — կարծես Հայաստանի ասորի հոգևորականներին ցույց տալու համար, թե Մաշտոցից առաջ մի ասորի եպիսկոպոս է մտածել հայերեն դպրության մասին: Մյուս դեպքն էլ այն է, թե Եդեսիայի և Ամիդի ասորի եպիսկոպոսները մեծ պատվով ընդունում են Մաշտոցին ու նրա մարդկանց և հոգում նրանց համար, և թե նրանք ուրախանում են հայերեն նշանագրերի և դպրության համար: Այս էլ, կարծես ասելու համար, որ եթե ասորոց այդ հուշակավոր եպիսկոպոսները, Ռաբուլասը և Ակակիոսը, այդ վերաբերմունքն են ցույց տվել հայ դպրության նկատմամբ, Հայաստանի ասորի հոգևորականներն էլ պիտի նույնպես վարվեն:

Եվ, վերջապես, ժամանակի պարագաներով է բացատրվում և այն, թե ինչու Կորյունը՝ 440-ական թվականներին, ուրեմն Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունից առնվազն երեսունհինգ տարի հետո, այդ գրքից բերած ցիտատներով ապացուցում է, որ Մաշտոցն ու Սահակն իրավունք են ունեցել Ս. Գիրքը թարգմանելու, և թե նրանք այդ արել են՝ «հայեցեալ ի տեսանաբարբառ հրամանացն բարձրութիւն», — աչքի առաջ ունենալով տիրոջ (աստուծո) տված բարձր հրամանները — Կորյունը ստիպված է եղել այդ անելու:

5

Թե իմ այս տեսակետը ճիշտ է, այդ երևում է նույնիսկ Կորյունի հետևյալ խոսքերից, որոնց վրա ուշադրություն չեն դարձրել: Նա իր գրքի վերջաբանի մեջ (հատվ. ԻԹ) հայտնում է, թե Մաշտոցի կենսագրությունը համառոտ է գրել. «զյաճախագոյնն թողեալ՝ ... զհամառօտս կարգեցաք» — շատը թողնելով՝ այս համառոտը գրեցինք: Եվ իսկույն նա իր վարմունքը պատճառաբանում է այսպես. «Քանզի շէաք իսկ

հանդուրժողք՝ զամենայն արարեալսն կտակաւ նշանակել զիրաքանչիւրն (Սուտ-Կորյուն՝ «Քանզի և ոչ իսկ հանդուրժէաք բաւել կարել զամենայն արարեալս սրբոցն գրով նշանակել զիրաքանչիւրն»), այլ ի զիրագոյնս և ի հեշտագոյնս — յառաքելական անդր զանձինս պատըսպարեցաք»:

Ի՞նչ է ասում Կորյունն այս խոսքով:

«Հանդուրժել» բառը նշանակում է «դիմանալ»: Բերենք երկու օրինակ դրա համար: Ղազար Փարպեցին պատմում է, թե Սյունիքի հզոր իշխան Վասակը թշնամանալով իր փեսա Վարազվազանի հետ՝ ուզում էր նրան սպանել: Այդ իմանում է Վարազվազանը «և դի ոչ կարէր հանդուրժել սաստիկ բռնութեան աներոյն... փախուցեալ յերկիրն Պարսից» — և որովհետև չէր կարող դիմանալ իր աների սաստիկ բռնությանը՝ ուստի փախավ Պարսից երկիրը: Բերենք մի ուրիշ բոլորովին համապատասխան կազմությամբ օրինակ: Մովսես Խորենացին (Բ. լե) պատմում է, թե Աբգար թագավորի կին Հեղինեն, որ քրիստոնյա էր, «ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կռապաշտիցն, այլ շոգաւ յՆրուսագէմ», — չդիմացավ կռապաշտների մեջ բնակվելուն. [ուստի նրանց մեջ շքնակվեց], այլ գնաց Երուսաղեմ: Այսպես և Կորյունը վերևում բերված խոսքի մեջ ասում է. «Որովհետև իսկապես չէինք դիմանալ նրանց յուրաքանչյուրի բոլոր արածները գրելուն, [ուստի գրեցինք ոչ բոլորը], այլ ապավինեցինք այս ավելի հեշտ ու դյուրինին — առաքելականին», բառացի թարգմանությամբ՝ «մեզ պատսպարեցինք = պատսպարվեցինք այս ավելի հեշտ ու դյուրինով — առաքելականով»:

Հիմա հարց: Ինչո՞ւ Հեղինեն չդիմացավ կռապաշտների մեջ բնակվելուն: — Անշուշտ նրա համար, որ նրանց մեջ բնակվելը որևէ նեղություն էր պատճառում նրան: Այսպես և երբ Կորյունն ասում է, թե «չէինք դիմանալ նրանց (Սահակի և Մաշտոցի) բոլոր արածները գրելուն», անշուշտ նրա համար, որ այդ բոլորը գրելը նրան որևէ նեղություն կպատճառեր: Կնշանակե՞ Կորյունն զգուշացել է, շատե՞ք թե վախեցել է, Սահակի ու Մաշտոցի բոլոր արածները գրելու: Եվ ոչ միայն այդ: Նա պաշտպանվելու համար դիմել է «առաքելականին», այսինքն Մաշտոցի «առաքելական» գործունեությանը, քրիստոնեություն քարոզելուն: Այդ շատ պարզ երևում է նաև նրա գործածած «պատսպարվել» բառից, որ նշանակում է ապավինել, ապաստանել, պաշտպանվել մի բանից, մի բանով: Կորյունն, ուրեմն, պատսպարվել է իր բերած բազմաթիվ ցիտատների հետևում:

Մի անգամ, որ նա թողնում է շատ բան, ինչպես ինքն ասում է,

սրբերի «բաղմախուռն արգասիքները» — վաստակները, բնականաբար նպատակ է դնում: Իր գրած «կարևորագույն հանգամանքները» մանրամասն, «մանրակրկիտ» պատմելու:

6

Կորյունն անշուշտ պատրաստված չի եղել պատմություն կամ կենսագրություն գրելու: Նրա ուսումը լոկ կրոնական է եղել: Մի մարդ, որ պարապել է զանազան կրոնական գրքերի թարգմանությամբ, ունի լավ ծանոթություն Ս. Գրքի, որից դենը չի անցնում իր հայացքով: Բայց չնայելով դրան, չնայելով նրա լուսմաներին՝ կարելի չէ ասել, թե նրա այդ փոքր գրքույկը, ինչպես գրում են, «իբրև պատմական գրվածք չունի մեծ արժեք»: Ընդհակառակը: Դա հայ պատմական կյանքի նոր դարաշրջանի սկզբնավորության հետ ծանոթանալու նկատմամբ՝ ունեցել է և ունի շատ մեծ արժեք: Բավական է միայն ասել, որ եթե չլինեք այդ գրքույկը, մենք չափազանց քիչ բան, այն էլ կասկածելի, կիմանայինք այնպիսի կարևոր եղելության մասին, ինչպիսին է հայ գրի ու գրականության սկզբնավորությունը: Հետագա գրողները Կորյունից են օգտվում:

Նա բավարար չափով տեղեկություններ է տալիս իր առաջադրած խնդրի վերաբերմամբ և սովորաբար շատ որոշ կերպով: Նրա գրածով մենք պատկերացնում ենք մի խելոք կերպով ծրագրած ու կատարած գործունեություն, իսկ գլխավոր գործիչը, Մաշտոցը, հանդես է գալիս իբրև անսպառ եռանդի տեր, շնորհալի և ազդեցիկ տղամարդ, որ մտածում և հոգում է ամբողջ հայության, այլև հարևան ժողովուրդների համար, որ շարունակ շրջում է և իր տեսչական այցելություններով հաստատուն հիմքերի վրա դնում իր սկսած գործը:

Անշուշտ, ոչ միայն Կորյունը, այլև ամեն մի հին հեղինակ չի կարող բավարարել հետագայի հարցասեր մարդկանց պահանջներին, որոնք հաճախ ծագել են կամ Կորյունի գրածը չհասկանալուց, կամ որևէ ուրիշ թյուրիմացություններից: Այդպես են հետևյալները. Մաշտոցը քանի՞ նշանագիր է հորինել՝ «երեսուն և վեց», թե տասնուչորս, թե՞ յոթն: Արդյոք հայերը քրիստոնեությունից առաջ չե՞ն ունեցել գրի գործածություն: Արդյոք «Դանիելյան արփաբետը» չի՞ եղել «հայոց հին այբուբենը», որ «մոռացվել էր՝ տեղի տալով այլոց դպրությանց, այսինքն այլոց գրերին, և ապա կրկին հայտնվել»: Ի՞նչ են եղել «Դանիելյան» նշանագրերը, և Մաշտոցն ինչով է լրացրել դրանք: — Կարծես,

Կորյունը պարտավոր էր գուշակել, թե դարեր հետո ինչեր կհարցնեն, և դրանց պատասխանը պիտի տար առաջուց:

Կորյունն առանձին ուշադրություն է դարձրել նաև ժամանակաբանությանը. նա հիշել է ուրիշ աղբյուրներից ստուգվող ճիշտ թվականներ, հարկավ, թագավորների տարիներով, քանի որ այն ժամանակ չկար թվականության կիրառություն: Նրա հիշած, երբեմն երկրորդ և երրորդ անգամ մի ուրիշ ձևով կրկնած թվականները վերաբերում են հայերեն նշանագրերին, Մաշտոցի կրոնավորությանը և Սահակի ու Մաշտոցի մահվանը: Այստեղ էլ ուրեմն, նա հետևում է իր առաջադրած ծրագրին: Անշուշտ, լավ կլինեք, որ նա հայտնած լինեք Մաշտոցի գործունեության մի քանի ուրիշ թվականներ ևս, եթե միայն գիտեք:

Կանգ առնենք և հետևյալի վրա: Ասում են, թե Կորյունն իբր չի հայտնել, թե Մաշտոցն «ո՛ւր է հնարել իր նշանագրերը»: Կորյունն այդ մասին գրել է, ինչպես կարելի է տեսնել իր աշխատության է հատվածից: Դա Եղեսիա քաղաքն է, բայց քաղաքի անունը ձեռագիրներից դուրս է ընկել:

7

Եվ նրա աշխատությունն ընդհանրապես, մանավանդ վերջին մասում, շատ աղճատված է արտադրողների ձեռքով: Դրան հաճախ ուշադրություն չեն դարձրել այդ գրքույկից օգտվողները:

Վերջիններիս համար մի դժվարության հանգամանք էլ եղել է նաև Կորյունի գրության ոճը: Նա հորինում է շատ ճոռում, ավելորդ զարդերով ու կրկնություններով. ինչպես ինքն ասում է, «ծաղկեցնում է»: Նրա գրածը հաճախ մուլն է նաև անկանոն լեզվի պատճառով, պակասում են անհրաժեշտ բառեր, կամ շատ կան ամբողջ նախադասությունների փոխարինող յուրահատուկ նորահնար բարդ բառեր, այլև բառերի կիրառություն ոչ մեզ ծանոթ սովորական նշանակությամբ: Վրան ավելացրեք և բնագրի մասամբ աղճատված լինելը, և հասկանալի կլինի, թե ինչո՞ւ այդ փոքրիկ գիրքը շատերի համար դժվար հասկանալի է եղել:

Դժվար մատչելի է եղել այդ գրվածքը նաև միջին դարերում, ուստի առաջ է եկել մի նոր խմբագրություն, Կորյունի գրքից քաղվածորեն կազմված, հետը միացրած նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց սլաոմությունից» տեղեկություններ, նույնիսկ փոխանակ Կորյունի հաղորդումների: Դա հայտնի է Փոքր Կորյուն անունով: Դրա վերնագիրն է. «Ի

չիշատակի պատմութեան վարուց երանելոյ սուրբ վարդապետին Մես-
րովբայ, զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան»:

8

Մի քանի խոսք էլ իմ այս աշխատութեան մասին, որ կատարել եմ
Հայպետհրատի հանձնարարութեամբ Մաշտոցի մահվան 1500-ամյակի
առթիվ:

Ինչպես կարելի է նկատել, գրքի վերնագրի մեջ է Մեսրովպ անու-
նը, իսկ համառոտ վերնագրի մեջ է՝ Մեսրոպ («Կորիւն, Պատմութիւն
վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգման-
չի»), մինչդեռ բնագրի մեջ այդ անունը չկա, այլ միայն Մաշթոց: Այս
անունն էլ բնականաբար այսպես պահվում է այստեղ թարգմանութեան
մեջ. և վերնագրի մեջ էլ փոխում, դարձնում են Մաշթոց: Ղազար Փար-
պեցին ունի միայն Մաշտոց, իսկ Մովսես Խորենացին, երբ գրերի և
դպրութեան մասին է գրում, ունի բազմաթիվ անգամներ Մեսրոպ, Մես-
րովպ, մեկ անգամ միայն նա գործ է ածել Մաշտոց անունը (Բ., Ժ.)
գրելով, թե Եվսեբիոս Կեսարացու «էկլէսիաստէ» գիրքը «ետ թարգմա-
նել երանելի վարդապետն Մաշտոց ի հայ լեզու»: Այժմ ընդհանրացած
է և՛ Մեսրոպ, և՛ Մաշտոց, այլև միասին՝ Մեսրոպ Մաշտոց: Իմ հոդ-
վածների մեջ պահված է ընդհանրացած Մաշտոց գրութիւնը:

Թարգմանութեան ժամանակ արել եմ կետադրութեան և բնագրի
բազմաթիվ ուղղումներ, որոնք, ոչ բոլորը, ցույց են տրված և բա-
ցատրված են ծանոթութիւնների մեջ:

Ցանկալի էր թարգմանութեան մեջ ճշմարտութեամբ պահել Կորյունի
առանձնահատուկ ոճը՝ իր բառերով և մտածութեան ձևերով: Բայց այդ
անհնարին էր աշխարհաբարում լիովին կատարել՝ առանց մթնեցնելու
թարգմանութիւնը և դժվար հասկանալի դարձնելու այն, ինչպես եթե
գրվեր՝ «մատենանշան հիշատակարաններ ծաղկեցնել», «մտքիս խոր-
հրդանոցում միայնագործ հագում էի» և նմանները: Տեղ-տեղ պար-
զութեան համար ավելացրել եմ բառեր անկյունավոր փակագծերի մեջ:
Սակավաթիվ բառերի համար ներքևի լուսանցքներում դրված են բա-
ցատրութիւններ, որովհետև այդ բառերը, որ պահված են բնագրից,
աշխարհաբարում տարբեր նշանակութեամբ են գործածվում:

Բնագիրը մասեր կամ գլուխներ չունի, այլ ընթանում է միապա-

* [ԺԴ] հատվածը զբաղեցնում էր [Ժ] հատվածի տեղը, որտեղ այժմ այլ հատ-
ված է դեռեղված: [ԺԴ]-ից սկսած հատվածումների համարները մեկ միավորով մեծա-
ցել են, և երկն այժմ ունի երեսուն հատված:

Տե՛ս «Հավելվածը»: (Ա. Մ.)

ղաղ: Ընթերցողների դյուրութեան համար՝ ես այն բաժանել եմ ըստ
բովանդակութեան քսան և ինը հատվածների, որոնք միմյանցից անջատ-
վում են անկյունավոր փակագծերի մեջ դրված հայկական թվանշան-
ներով:

Բնագիրը լավ հասկանալու համար՝ գրքի վերջում դրել եմ բազ-
մաթիվ ծանոթութիւններ. սրանց մեջ նաև հեղինակի բերած ցիտատե-
ներ Ս. Գրքի մեջ եղած ձևով: Այդ կարևոր է ավելի բնագրի հրատարա-
կութեան համար՝ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանութեան ուսումնա-
սիրման և այլ տեսակետներով:

9

Այս աշխատութիւնը Հայպետհրատին հանձնելուց հետո՝ Ժողկոմ-
սովետին կից «Ձեռագրերի ուսումնասիրութեան գիտական Ինստիտու-
տից» (Մատենադարանից) ստացա Մատենադարանի վեց ձեռագրերի
տարբեր ընթերցվածները, որ Մատենադարանի գիտ. աշխատողներից
մեկը նշանակել էր իմ խնդրանքով՝ բաղդատութեամբ վեհնտիկի 1894 թ.
հրատարակութեան հետ:

Այդ տարբեր ընթերցվածներն ըստ բաղդատական հրատարակու-
թեան համար ընդունված ձևի* դասավորելուց, ուսումնասիրելուց և մի
քանիսն անձամբ ձեռագրերի վրա վերստուգելուց հետո՝ տեսա, որ դրան-
ցով մեծ մասամբ ճշտվում են իմ կատարած ուղղումները և մի քանի
նոր ուղղումներ են մտցվում Կորյունի բնագրի մեջ: Ուստի ես հարկ
համարեցի իմ ուսումնասիրութիւնը ետ ստանալ Հայպետհրատից և
վերանայել: Միաժամանակ և կազմեցի Կորյունի բնագիրն ստացած
տարբեր ընթերցվածներով հանդերձ, որովհետև Հայպետհրատի վար-
չութիւնը որոշեց գրաբար բնագիրն ևս հրատարակել աշխարհաբար
թարգմանութեան և տարբեր ընթերցվածների հետ միասին: Այս դեպ-
քում կարելի էր գրքի վերջում դրված ծանոթութիւններից մի քանիսը
դուրս գցել, բայց այդ շարի՝ խուսափելով դրանց թվահամարները փո-
խելուց, որ կարող էր սխալների ու շփոթութիւնների դուռ բանալ:

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆ

(Ա. Մ.)
* Այս ձևով «Բաղդատութեամբ ձեռագրաց» արդեն հրատարակված են Ազաթան-
գեղոս, Տփիսիս, 1909, Մ. Խորենացի, Տփիսիս, 1913, վերջինս «աշխատութեամբ Մ. Արե-
ղեան, և Ս. Տարսիսիւնեան, իսկ առաջինը «աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ.
Կանայեանց»:

Ա.

ԵՐԱՆՆԵԼԻ ՄԱՐԴՈՒ, ՄԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ՝ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՎԱՐՔԻ՝ ԵՎ ՄԱՀՎԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՐԱ ԱՇԱԿԵՐՏ ԿՈՐՅՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՑ

[Ա]

Ասքանագյան² ազգի և Հայաստան աշխարհի աստվածապարզե գրի մասին, թե ե՛րբ ու ո՛ր ժամանակ բաշխվեց և ինչպիսի՛ մարդու ձեռով եղավ այդ աստվածային նոր տրված շնորհքը, այլև այդ մարդու լուծավոր ուսման և հրեշտականման առաքինի կրոնավորության մասին մտածում էի մի առանձին մատյանի մեջ գրված հիշատակարաններ ծաղկեցնել: Եվ մինչդեռ ես իմ մտքի մեջ մենակ հոգում էի³ [իրողությունները] հիշելու, [հա] եկավ, հասավ ինձ Հովսեփ⁴ կոչված մի պատվական մարդու, նրա աշակերտի հրամանն [այդ անելու համար], դրա հետ նաև ուրիշների, մեր ուսման աշակերտակիցների քաջալերությունը: Ուստի և ես, որ բախտ էի ունեցել [նրա] մասնավոր աշակերտը լինելու, թեպետև կրտսերագույնն էի [նրա աշակերտների մեջ], և այդ մեր ուժից վեր էր, [բայց ևայնպես] բռնադատվելով [ինձ] հասած անաշառ հրամանից, [սկսեցի] շտապով և անհապաղ գրի անցընել առաջադրանքը: Եվ մենք նրանց ամենքին աղաչում ենք, որ աղոթքով մասնակից լինեն մեր աշխատությանը՝ հանձնարարելով [մեզ] աստվածային շնորհքին, որպեսզի աջողությամբ և ուղիղ նավենք վարդապետական ծովի համատարած ալիքների վրայով:

[Բ]

Բայց արդ՝ նախ մի առաջաբան անենք, թե թույլատրելի՞ է արդյոք կատարյալ մարդկանց վարքի մասին գրել: Ոչ թե մեր կողմից, մեր կարծիքով վիճաբանելով կճարտարախոսենք, այլ տրված օրինակներով պարզ կերպով կապացուցենք հակառակը⁵): Որովհետև բարեբար աստ-

^{*)} Վարք-կյանք, կյանքի ընթացք՝ առանձնապես քրիստոնեական «սրբերի»՝ «Վարք սրբոց»—սրբերի կյանք, կենսագրություն: «Վարքագրություն»—կենսագրություն (սրբերի):

^{**}) Այսինքն՝ հակառակն այն մարդկանց կարծիքի, որոնք ասում են, թե թույլատրելի չէ:

վածն այնպես է բարի կամեցել իր սիրելիներին, որ ոչ միայն արժանի համարի [տալ նրանց] ըստ [իրենց] առաքինի վարքի շքնաղ և բարձրագույն հատուցումն անսպառ հավիտենականության մեջ, այլև, որ հենց այստեղ, այս աշխարհում, առաջուց այս անցավոր կյանքում մատյանի մեջ պատմել տալով [նրանց մասին]՝ երկնաբարձ կերպով պայծառացնի [նրանց], որպեսզի [նրանք] ընդհանրապես և՛ հոգևոր, և՛ մարմնավոր փայլով փայլեն:

Եվ Մովսիսական պատմության մեջ⁶ հայտնի է երանելի մարդկանց ազնվությունը, [նրանց] ճշմարիտ հավատքի հաստատությունը, աստվածամերձ, աստվածամոտ կյանքի վայելչությունը⁷), սքանչելի կյանքի պայծառությունը: Որովհետև մեկն ընդունելի զոհաբերությամբ արդար է կոչվել⁸. մեկ ուրիշն [իր] հաճելի գործով, շնայելով ամենակուլ մահվան, կենդանի է մնացել⁹, մի երրորդն էլ [իր] կատարյալ արդարություն՝ համատարած լեռնացած, աստվածապատիժ ծովի վրա՝ բոլոր շնչավորների հետ միասին՝ մեկ տարի ժամանակով նավի մեջ մնալով՝ պահվել է¹⁰: Մի չորրորդն էլ [իր] հանկարծագյուտ հավատով արդարացել է, դարձել է աստվածամերձ, աստվածախոս, դաշնակից և ժառանգել է գալիք բարիքների խոստումը¹¹: Շատ բաներով աստվածածանոթ են գտնվել և ուրիշ այսպիսիները, որոնց ազնվությունների մասին պատմում են բոլոր աստվածային գրքերը:

Ասածներին նման՝ երանելի Պողոս¹² «Առ Եբրայեցիսն» [թղթի մեջ] անունները տալով՝ գովում է այդպիսիների ճշմարիտ հավատքը, որով՝ յուրաքանչյուրն իր առաջադիմության համեմատ՝ վարձատրական մխիթարություն է ընդունել ամեն ինչ պարզեղոտ աստծուց: Նա օրինակ է բերում նաև շարագործ Բահաբի¹³ հյուրընկալությունը [որ սա արել էր] լրտեսներին: Իսկ երբ [նա] տեսնում է [այդպիսիների] խուռն բազմությունը, իսկապես քչերի անուններն է հայտնում, ուրիշներինը զանց է անում, ժամանակն անբավական [համարելով ամենը] կարգով պատմելու համար: Այնուհետև [նա] ընդհանուր կերպով նշանակում է [այդպիսիների] գլխին եկած փորձությունները և նրանց նահատակություններն¹⁴՝ առանց դիմադրելու, որ և ավելի պատվական է համարում, քան աշխարհիս ապրանքները:

Այսպես և բոլոր հոգեպատում գրքերը նշանակած ունեն բոլոր զորականների քաջությունները. ոմանց բարեհաղթությունն ըստ աստվածային կրոնքի, և ոմանց արիությունները մարտերի ու պատերազմների

^{*)} Այսինքն՝ վայելուչ կյանքը:

^{**}) Նահատակություն— մարտիրոսություն:

մեջ ըստ աշխարհական կարգի, ինչպես ներբովիներ¹², Սամսոնին¹³ և Դավթին¹⁴: Մի քանիսին էլ գովում են բնական իմաստությունն աստվածային իմաստությամբ հանդերձ, ինչպես Հովսեփին¹⁵ Եգիպտոսում և Դանիելին¹⁶ Բաբելոնում¹⁷: Նրանց մեջ կային և հզոր թագավորների խրատատուններ, [որոնք] աշխարհական կյանքի հանգամանքներն էին ցույց տալիս, միաժամանակ և ծանոթություն էին տալիս ամենքի իշխան աստծու մասին: Մարգարեն հենց այդպիսիների իմաստությունը գովելով՝ ասում է մեկին այսպես. «Մի՞թե ավելի իմաստուն ես, քան Դանիելը. կամ իմաստուն խրատատուննե՞ր են խրատել քեզ իրենց խելքով»¹⁸: Եվ ոչ այսչափ միայն, այլև գովում է սրբերի զորությունը՝ պատգամավոր ուղարկելով հրեշտակներին, որոնք հայտարարելով Դանիելին ցանկալի էին կոչում, և սուրբ Տիրամորը Գալիլեայում՝ կանանց մեջ օրհնյալ¹⁹:

Բայց ի՞նչ ասենք այն գովասանքի համար, որով միմյանց պատմում էին ընկերները, որոնց ազնվությունների մասին ամենի Տերն ինքը բերանալիք գոչում էր, հրեշտակների և մարդկանց առաջ ցույց տալիս ոչ միայն նրանց հայտնի գործերի, այլև ծածուկ սրտերի լուսավորությունները*: Ինչպես՝ եկած հրեշտակների միջոցով հայտնեց հյուրամեծար Աբրահամի²⁰ ծառայական սրտակցությունը, ստացած խոստումներից հետո պատմեց նրան՝ ինչ որ Սողոմում²¹ գործվելու էր նույնպես և քաջ նահատակ Հուբի գովքն է անում նախքան պատերազմելը՝ պատերազմականի** առաջ ասելով. «Ճշմարիտ, արդար մարդ, աստվածապաշտ և ամեն շար գործերից հեռու»²²: Իսկ մեծ Մովսեսի ավելի ևս աստվածամուկ մերձավորությունը հռչակել է ամեն եկեղեցական գրքերով. աստվածային ավանդությունը նրա մանկական կայտառությունն էլ է հայտնել. նաև այլազգի Հոթորի²³ խրատն էլ չգրած չի թողել:

Եվ այսպես աստվածագիր ավանդությամբ փայլում են բարեգործությունները բոլոր բարեպաշտ ճարտարների, որոնց ամենքի երանելի անունները ոչ որ չի կարող հիշատակել: Եվ ոչ միայն առաջագույնների, այլև աստծու միածին²⁴ որդուց, ամենքի փրկչից հետո եկողների ազնվությունները ծաղկեցնում է, նույնիսկ երանությունամբ²⁵ պսակում է իր լուսաբեր ավետարանի մեջ ոչ միայն սեփական տասներկուսին²⁶ և կամ առաջընթաց կարգապետին²⁷, այլև գովում է ուրիշ մտտեցողների հա-

*) Երևի, նշանակում է՝ մտքերի գաղտնի խորհուրդները, գաղտնի մտածությունները:

**) Սատանայի առաջ:

վատքի ճշմարտությունը: Այսպես՝ Նաթանայելի մասին հայտնում է, թե առանց նենգության է²⁸, և թագավորազնի հավատքի մեծությունն, ասում է, չի գտնվի Իսրայելի մեջ²⁹: Բայց ոչ միայն մեծամեծ բաները, այլ ավելի ևս փոքրները բարձր կերպով [գովում է] անարգամեծար Քրիստոսը, որ հարգում է յուրի մի քիչ բանեցնելը և [ասում է, թե] բանեցնողների հիշատակը կպատմեն ամեն տեղ երկնքի տակ³⁰: Եվ քանանացի կնոջ հավատքի մասին ասում է, թե մեծ է³¹. նաև ընծայած երկու դանկի ձգողների հոժարությունն ավելի է գովում, քան մեծերին³²:

Իսկ Պողոսին, որ մտքումը դրել էր շրջեցնել քրիստոսագիր կարգերի պայծառությունը, անվանում է ընտիր անոթ և դարձնում է իր սքանչելի անվան կրողն աշխարհում³³: Ուստի երանելին նայելով իր և բոլոր սրբերի հավատքի համար [տրված] շնորհի բարձրությանը՝ բարձրաձայն փառավորել է սկսում [ասելով], թե «Աստծու շնորհքը, որ ամեն բանի մեջ հռչակում է մեր մասին Քրիստոսով և իր գիտություն հոտն ամեն տեղ հայտնում է մեզնով»³⁴: Ապա վրա է բերում ավելի համարձակ, թե «Ո՞վ կարող է բիծ դնել աստծու ընտրյալներին»³⁵: Եվ երանելի առաքյալները Տիրոջից էին ստացել այս թույլտվությունը՝ իրենց բոլոր գործակիցների առաքինությունները գրով նշանակելու: [Նրանցից] մի քանիսինը [կարելի է] տեսնել սուրբ Ավետարանի մեջ, մի քանիսինն էլ երանելի Ղուկասի գրած «Գործք Առաքելոց»³⁶ մատյանի մեջ. կան էլ, որ առաքյալների «Կաթողիկե»³⁷ [թղթերի] մեջ են ավելի լավ երևում:

Իսկ սուրբ Պողոսը տասնուչորս թղթերով պատմում է իր առաքելակիցների ու գործակիցների մասին և իր ուրախակիցներն է դարձնում [նրանց], և թղթերի վերջում յուրաքանչյուրին ողջուն է տալիս, անվանե—անուն հարցնում է [նրանց մասին], մեկի գովասանքն էլ Ավետարանից է անում: Բայց ոչ միայն երանելիի օգնություններն է հարգում, այլև իր քրիստոսամեծար հյուրընկալներին՝ [նրանց արած] մեծարանքի համար՝ շատ գովեստներ է տալիս, դրա համար, աղաչանքով զիմելով աստծուն՝ խնդրում է [արած] բարիքների փոխարենը հատուցել [նրանց]: Եվ բոլոր ժողովարաններում հնչեցնում է ընտրյալների ազնվությունը, ոչ միայն տղամարդկանց, այլև աշակերտած կանանց, որոնք Ավետարանի ճշմարտությունն են քարոզում:

Եվ այս ամենը [նա] հռչակել է ոչ թե գովքի ու պարծանքի համար, այլ որպեսզի օրինակ ու կանոն ծառայի հետո եկողներին: Որպեսզի ամենքը նախանձավոր լինեն նման բարի գործերի³⁸, ստիպում է ասելով, թե «Հետևեցեք սիրո, և ամենքը պիտի նախանձավոր լինեն հոգևոր

բաների»³⁹: Աքայեցիների հոժարությունը սրբերին ծառայելու՝ Մակեդոնիայում պատմելով՝ նախանձեցնելով հորդորում է.⁴⁰ այլև նույնիսկ թույլ է տալիս անխափան [նախանձել] բարիքների առաքինությանն՝ ասելով, թե «Լավ է ամեն ժամանակ նախանձել բարիներին»⁴¹: Այլև ստիպում է նմանող լինել իրեն և Տիրոջը:

Դարձյալ՝ ամենքի հետ միասին ջանում է Քրիստոսի օրինակով կյանք վարել: «Նայեցե՛ք, ասում է, հավատքի զորագլխին և կատարիչ Քրիստոսին»⁴²: Եվ դարձյալ, թե՛ «Հիշեցե՛ք ձեր առաջնորդներին, որոնք աստծու խոսքը խոսեցին. նրանց վարք ու բարքին նայելով՝ նմանող եղեք [նրանց] հավատքին»⁴³: Եվ ընդհանրապես, թե՛ «Այս պիտի խորհի ձեզնից ամեն մեկը, որ [հավատում է] Քրիստոս Հիսուսին»⁴⁴: Այսպես և Ղուկասն է դնում «Առաքյալների գործք» մատյանի սկզբում: Իսկ Տիրոջ եղբայր ցանկալի Հակոբոսը, սրբերի նույնիսկ ամբողջ գունդը սրբասեր Տիրոջ հետ միասին օրինակ առնելով, ասում է իր թղթի մեջ՝ թե «Չարչարանքի և երկայնամտության օրինակ առեք մարգարեներին, որոնք Տիրոջ անունով խոսեցին. Հորի համբերությունը լսեցիք և Տիրոջ վախճանը տեսաք»⁴⁵:

Ասածներիցս այսուհետև հայտնի է, որ Տիրոջից է բոլոր աստվածասեր ընտրյալների գովքը. ո՛րը հրեշտակներից, ո՛րը միմյանցից, ոչ թե նրանց պարծանքի համար, այլ իրար նախանձ շարժելու, որպեսզի միմյանցով քաջալերված՝ հասնենք բարիքների կատարման, երանելի Պողոսի նշանակած նպատակին, թե՛ «Պիտի միասին հասնել Քրիստոսի հասակի շափին», որի ազատությունը երկնքումն է, սպասել փրկչին⁴⁶, մեծ աստծուն:

Ունենք նաև առաքյալներից հետո եկող կանոնական⁴⁷, շնորհապատում գրվածքները, թե ի՞նչպես՝ իրենց ճշմարիտ հավատքի և ավետարանական կենցաղավարության համար՝ միմյանցից մեծարվում ու գովվում էին, [և] մինչև այսօրվա օրը նույն սովորություններ են վարվում:

Եվ այսպես ուրեմն՝ երկուսից էլ⁴⁸ թույլտվություն ենք ստացել նաև արդար մարդու* վարքը գրի առնելու:

Արդ, այսուհետև և [մեր] խոստացածն առաջ կբերվի, և մեր կարողացած շափով՝ կգրվի, մեծարվելով գլուխ կգա հոր [վարքը]⁴⁹, և նրանց** տված քաղցր հրամանը զարդարուն կերպով կկատարվի:

*) Այսինքն՝ Մաշթոցի:

***) Այսինքն՝ կաթողիկոսական տեղակալ Հովսեփի և Մաշտոցի մյուս աշակերտների, որոնց մասին հիշում է սկզբում [Ա] հատվածի մեջ:

[Գ]

Մաշթոց էր անունն այն մարդու, որ հիշեցինք մեր խոսքի սկզբում, որի համար և մենք հոգ ենք տարել պատմելու: Նա Տարոն⁵⁰ գավառից էր, Հացեկաց գյուղից⁵¹, Վարդան անունով երանելի մարդու որդին: Մանկական հասակում նա կրթվել էր հելլենական դպրոցյամբ, [պալա] եկել, հասել էր Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների դուռը⁵², կացել էր արքունի դիվանատանը, դառնալով արքայի տված հրամանի ծառայողը՝ ոմն Առավանի՝ մեր Հայոց աշխարհի հազարապետության⁵³ ժամանակ: Նա տեղյակ ու հմուտ էր աշխարհական կարգերին, իր գինվորական արվեստով սիրելի էր դարձել իր զորականներին: Եվ այնտեղ հենց ջանալով ուշադրությամբ հետևում էր աստվածային գրքերի ընթերցանությանը, որով և շուտով լուսավորվեց ու թափանցեց, խորամուխ եղավ աստվածային հրամանների հանգամանքների մեջ, և ամեն պատրաստությամբ զարդարելով իրեն՝ իշխանների ծառայությունն էր կատարում:

[Դ]

Եվ դրանից հետո նա՝ ըստ ավետարանական կանոնի, դարձավ մարդասեր աստծու ծառայությանը, այնուհետև մերկացավ [իրենից] իշխանական ցանկությունները և պարծանքի խաչն առնելով՝ դուրս եկավ ամենակեցույց խաչվածի հետևից: Եվ [հավատքի] հրամաններին հավանելով՝ խառնվեց Քրիստոսի խաչակիր զնդին ու շուտով մտավ միայնակեցական կարգի մեջ: Շատ և տեսակ-տեսակ վշտակեցություններ կրեց ըստ Ավետարանին ամեն բանով. իրեն տալիս էր ամեն հոգևոր վարժությունների — միանձնության, լեոնակեցության, քաղցի ու ծառավի և բանջարաճաշակության, անլույս արգելարանների, խարազնազգեստ ու գետնատարած անկողինների: Շատ անգամ էլ գիշերվա հեշտալի հանգիստն ու քնի հարկը օտի վրա տքնությամբ վերջացնում էր մի ակնթարթում: Եվ այս ամենն անում էր նա ոչ սակավ ժամանակ: Եվ մի քանիսին ևս գտել, հարեցրել էր իրեն՝ աշակերտ դարձնելով նույն սովորական ավետարանությանը*):

Եվ այսպես նա կամայական քաջությամբ տանելով բոլոր վրա հասած փորձությունները և պայծառանալով՝ ծանոթ և հաճելի էր դարձել աստծուն և մարդկանց:

*) Ավետարանություն—ավետարանի բարոգություն, ավետարանի ուսում:

Երանելին այնուհետև իր հավատացյալներին*) առավ, գնաց իջավ Գողթնի⁵⁴ անկարգ ու անխնամ [թողած] տեղերը: Նրա առաջ դուրս եկավ նաև Գողթնի իշխանը, մի աստվածավախ և աստվածասեր մարդ, որի անունը Շարիթ էր և հյուրամեծար ասպնջական**) հանդիսանալով՝ բարեպաշտությամբ սպասավորում էր [նրան] Քրիստոսի հավատքի աշակերտների [կարգի] համաձայն: Իսկ երանելին իսկույն իր ավետարանական արվեստը բանեցնելով՝ իշխանի հավատարիմ օգնությամբ սկսեց [քարոզել] զավստում. ամենքին իրենց հայրենական ավանդություններից ու սատանայական դիվապաշտ ծառայությունից գերեց, շուտ տվեց Քրիստոսի հնազանդությունը:

Եվ երբ նրանց մեջ սերմանեց կյանքի խոսքը, հայտնապես մեծամեծ հրաշքներ երևացին զավառի բնակիչներին. դեերը զանազան կերպարանքներով փախան, ընկան Մարերի կողմերը⁵⁵: Նա մտքում դրեց ավելի հոգալ նույնպես համայն աշխարհի***) ժողովրդին մխիթարելու մասին, [ուստի] և ավելացրեց մշտամոռնչ աղոթքն ու բազկատարած պաղատանքն առ աստված և անդադար արտասուքը, մտաբերելով առաքյալի խոսքը. և ասում էր հոգալով. «Տրտմություն է ինձ համար, և անպակաս են իմ սրտի ցավերն իմ եղբայրների և ազգակիցների համար»⁵⁶:

Եվ այնպես տրտմական հոգսերով պաշարված ու թակարդապատված և մտածմունքների ծփանքի մեջ էր ընկած, թե արդյոք ինչպիսի՞ ելք գտնի այդ բանի համար:

Եվ շատ օրեր հենց այնտեղ նույն [խնդրով] զբաղվելուց հետո՝ վեր կացավ այնուհետև [եկավ], հասավ Մեծ Հայաստանի սուրբ կաթողիկոսի մոտ, որի անունը Սահակ⁵⁷ էր, որին և պատրաստ ու հավան գտավ նույն հոգսի վերաբերմամբ: Եվ նրանք միասին սիրով մեկտեղ գալով՝ առավոտը կանուխ մեծ աղոթքներով աստծուն [էին դիմում], որպեսզի բոլոր մարդկանց հասնի քրիստոսաբեր փրկությունը: Եվ այդ անում էին շատ օրեր:

* Այսինքն՝ իր հավատացյալ աշակերտներին:
 **) Ասպնջական—հյուրընկալ:
 ***) Հասկանալի է Հայոց աշխարհի, Հայաստանի:

Ապա ամենաբարի աստծուց պարգևվեց նրանց՝ երանելի միաբանյալների* աշխարհահոգ խորհուրդը ժողովել և հայ ազգի համար նշանագրեր գտնել:

Շատ հարցուփորձով ու որոնումով պարապեցին և շատ նեղություններ կրեցին. հետո և իրենց առաջուց ուզած բանի մասին իմաց տվին Հայոց թագավորին, որի անունը Վուստյան էր կոչվում:

Այն ժամանակ արքան պատմեց նրանց մի մարդու, Դանիել անունով մի ազնվական ասորի եպիսկոպոսի մասին, որ հանկարծ գրել է հայերեն լեզվի արիարեւոններ — նշանագրեր: Եվ երբ արքան պատմեց նրանց Դանիելի գրածի⁵⁸ մասին, արքային հոժարեցրին, որ հոգ տանի այն պիտույքի համար: Նա էլ Վահրիճ անունով մեկին հրովարտականերով ուղարկեց Հաբել անունով մի երեց մարդու մոտ, որ ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մերձավորն էր:

Իսկ Հաբելն այդ որ լսեց, շտապով հասավ Դանիելի մոտ և նախ ինքը Դանիելից տեղեկացավ նշանագրերին և հետո նրանից առավ, ուղարկեց արքային Հայոց երկիրը: Նրա թագավորության հինգերորդ⁵⁹ տարում հասցրեց նրան [նշանագրերը], իսկ արքան՝ սուրբ Սահակի և Մաշթոցի հետ միասին՝ նշանագրերն ստանալով Հաբելից՝ ուրախացան:

Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական շեն հայերեն լեզվի սիղոբաները — կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար,— մանավանդ որ նշանագրերն էլ իսկապես ուրիշ դպրություններից քաղված և հարություն առած հանդիպեցին,— ապա դարձյալ երկրորդ անգամ նույն հոգսի մեջ ընկան և մի քանի ժամանակ մի ելք էին փնտրում դրան:

Դրա համար երանելի Մաշթոցը՝ արքայի հրամանով և սուրբ Սահակի համաձայնությամբ՝ մի խումբ մանուկներ առավ հետը և, սուրբ համբույրով միմյանց հրաժեշտ տալուց հետո, ճանապարհ ընկավ, գնաց Հայոց արքա Վուստյանի հինգերորդ տարում. և գնաց, հասավ Արամի⁶⁰ կողմերը, ասորոց երկու քաղաքները, որոնց առաջինը Եղեսիա⁶¹ է կոչվում և երկրորդի անունն է Ամիդ⁶²: Ներկայացավ սուրբ եպիսկոպոսներին, որոնց առաջինն անունը Բարիլաս⁶³ էր և երկրորդին՝ Ակակիոս: [Նրանք] կղերականների և քաղաքների* իշխանների հետ միասին հանդիպեցին և շատ մեծարանքներ ցույց տալով հասնողնե-

*) Այսինքն՝ վանական, կրոնավոր դարձած միաբանների:

րին՝ ընդունեցին հոգ տանելով [ներանց համար] քրիստոնյաների կարգի համաձայն:

Իսկ աշակերտասեր ուսուցիչն իր հետ տարածներին երկու (խմբի) բաժանելով՝ ոմանց ասորական դպրութեան կարգեց [Եղեսիա քաղաքում]⁶⁴ և ոմանց հունական դպրութեան [կարգելով]՝ այնտեղից ուղարկեց Սամուսատական քաղաքը⁶⁵:

[Ը]

Եվ նա իր ընկերների հետ սկսեց սովորական աղոթքներն ու տրքնությունները և արտասովորից պաղատանքները, խստամբերությունները, աշխարհահեծ հոգսերը, հիշելով մարգարեի ասածը, թե՛ «Երբ որ հեծեծես, այն ժամանակ կապրես»⁶⁶:

Եվ այսպես նա շատ նեղություններ քաշեց իր ազգին մի բարի օգնություն գտնելու համար: Ամեն բան շնորհող աստծուց իսկապես պարգևվեց նրան [այդ] բախտը. նա իր սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր և սքնաշելի ծնունդներ—հայերեն լեզվի նշանագրեր: Եվ այնտեղ**)

չուտով նշանակեց, անվանեց ու դասավորեց⁶⁷, հորինեց սիղոբաներով—կապերով⁶⁸:

Եվ ապա հրաժեշտ տալով սուրբ եպիսկոպոսին⁶⁹, իր օգնականների հետ միասին իջավ Սամոսատ քաղաքը, ուր մեծապատիվ կերպով մեծարվեց եպիսկոպոսից և եկեղեցուց:

Եվ հենց այնտեղ, նույն քաղաքում գտավ հելլենական դպրութեան մի գրագիր, Հոտիանոս անունով, որի ձեռով նշանագրերի բոլոր գանազանությունները՝ բարակն ու հաստը⁷⁰, կարճն ու երկայնը, առանձինն ու կրկնավորը ամբողջապես հորինելուց և վերջացնելուց հետո⁷¹ ձեռնարկեց թարգմանություն անելու երկու մարդու, իր աշակերտների հետ, որոնց առաջինի անունը Հովհան էր, Եկեղյաց գավառից⁷² և երկրորդինը՝ Հովսեփ, Պաղանական տնից⁷³: Եվ սկսեց թարգմանել [սուրբ] գիրքը՝ նախ Սողոմոնի Առակներից⁷⁴, որ սկզբում հենց հանձնարարում է ծանոթ լինել իմաստության, ասելով, թե՛ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»⁷⁵), որ և գրվեց այն գրագրի ձե-

ռով. միաժամանակ և սովորեցնում էին մանուկներին՝ գրագիրներ [պատրաստելով] նույն դպրութեան համար:

[Թ]

Ապա դրանից հետո թղթեր առավ քաղաքի եպիսկոպոսից և, բոլոր իրայիններով հրաժեշտ տալով նրանց, բերեց ասորոց եպիսկոպոսին: Աստվածատուր նշանագրերը ներկայացրեց նրանց, որոնցից սկզբում ընդունվել էր: Դրա համար սուրբ եպիսկոպոսներից և բոլոր եկեղեցիներից շատ գովաբանություններ բարձրացան ի փառս աստուծո և ի մխիթարություն աշակերտածների: Նրանցից բաժանվեց այնուհետև և ավետագրեր առնելով շնորհատուր* պարգևներով և բոլոր իրայիններով աստուծո շնորհիվ ճանապարհ ընկավ, օթևաններ անցավ, աջողությամբ ու հոգելից ուրախությամբ եկավ, հասավ Հայաստան աշխարհը, Այրարատյան գավառի կողմերը, նոր Քաղաքի⁷⁵ սահմանների մոտ, Մեծ Հայաստանի արքա Վռամշապուհի վեցերորդ տարում⁷⁶:

Մեծ Մովսեսն էլ այնպես ուրախ չէր Սինա լեռնից⁷⁷ իջնելու ժամանակ. չենք ասում, թե ավելի (ուրախ էր, այլ նույնիսկ) շատ պակաս [ուրախ էր]: Որովհետև աստվածատես մարդն աստվածագիր հրամանն աստծուց առած և իր բազուկների վրա [բռնած] իջնում էր լեռնից, բայց նա [տխուր էր] շարագործ ժողովրդի պատճառով, որ թիկունքը դեպի տերունիքը**)

[գարձարած] և գետին կործանված, տիրադրուծներ [եղած] իրենց ձուլածո կուռքին էին երկրպագում և նրա***) հրամանաբերին, սիրտը կոտրելով, սրտառուչ լացացրին.— որովհետև տախտակները ջարդելուց ակնհայտ երևում է բերողի թախծությունը: Իսկ այս երանելին, որի մասին են հորինվում իմ այս ճառերը, չեղավ այնպես, ինչպես այնտեղ կատարվեց. այլ նա ինքն իր հոգևոր մխիթարությամբ [ցված՝ գիտեր ընդունողների հոժարությունը, և ընդունողների ուրախության հուսով [ցված լինելուց] ճանապարհների կայաններն ավետաբեր էին [նրա համար]⁷⁸:

Բայց ոչ ոք թող մեզ հանդուգն չհամարի ասածներին համար, թե ինչպես մի շատ խոնարհ մարդու նմանեցնելով հավասարեցրեց մեծ Մովսեսին, աստվածախոսին, սքանչելագործին. որով թերևս մեղա-

*) Հասկանալի է՝ յուրաքանչյուրն իր քաղաքի, քանի որ եպիսկոպոսներից մեկն Ամիդոս է հանդիպել, մյուսը՝ Եղեսիայում:

**) Այսինքն՝ Եղեսիայում:

***) «Ճանաչել իմաստություն ու խրատ, իմանալ հանճարի խոսքերը»:

*) Աստուծու շնորհքով տրված պարգևներով, այսինքն նշանագրերով:
**) Տիրունիք—տիրոջը, այսինքն աստծուն վերաբերյալ սրբազան բաները:
***) Այսինքն՝ աստծու:

դրրվենք: Բայց կարող ենք [այդ անել] ավելի ևս հավատով, որովհետև ոչ մի հարկ էլ չկա՝ հայտնի և անհայտ բաներով խոտել աստվածայինը, քանի որ մեկ ամենագոր աստծու շնորհքն է մատակարարվում բոլոր հողածին մարդկանց:

Եվ արդ, երբ հիշելին*) եկավ, մոտեցավ թագավորական քաղաքին, իմաց տվեցին թագավորին և սուրբ եպիսկոպոսին: Նրանք նախարարագունդ ավագանու բոլոր բազմութունն առնելով՝ քաղաքից դուրս եկան, Ռահ⁷⁹ գետի ափին դիմավորեցին երանելիին: Եվ ցանկալի ողջունը միմյանց տալուց հետո՝ այնտեղից ցնծության ձայներով և հոգևոր երգերով ու բարձրածայն օրհնութուններով ետ դարձան քաղաքը, և տոնական ուրախությամբ անց կացրին օրերը:

[Ժ]

Ապա երանելի հոգաբարձուներն [իրենց] հանկարծազուտ ուզածն առնելով՝ նախ խնդրեցին արքայից մատաղահաս մանուկներ, որոնց միջոցով կարողանային նշանագրերը գործադրել: Եվ երբ նրանցից շատերը սովորեցին, ապա [թագավորը՝] հրամայեց ամեն տեղ նույն [նշանագրերով] կրթել, որով և երանելին*) հասավ նույնիսկ վարդապետական**) զեղեցիկ աստիճանին, և մոտ երկու տարի իր ուսուցչութունն արեց ու նույն նշանագրերով տարավ:

Եվ այնպես հանգամանորեն խորամուխ եղան նրանք օրենքների ու պատգամների մեջ, որ մինչև անգամ բոլորովին դուրս եկան իրենց ազգակցությունից***):

[ԺԱ]

Եվ այնուհետև աստվածային գործի մշակութունն անելով՝ սկսեցին ավետարանական արվեստը — թարգմանել, գրել****) և սովորեցնել. մանավանդ որ աչքի առաջ ունեին Տիրոջ տված բարձր հրամանները, ավանդված աստվածային բարձր պատգամները, որը տրվել էին երանելի Մովսեսին բոլոր եղած բաների մասին — մատյանի մեջ գրել գալիք հավիտենականությանը պահելու համար, այլև ուրիշ մարգարենե-

*) Հիշելին — հիշվելու արժանին, այսինքն Մաշթոցը:

**) Այսինքն՝ ուսուցչական: Վարդապետ — ուսուցիչ: Վարդապետություն — ուսում, ուսուցչություն, այլ և՛ քարոզություն:

***) Այսինքն՝ այլևս նման չէին իրենց բնիկ ազգակիցներին:

****) Այսինքն՝ արտագրել՝ թարգմանած գրքերը բազմացնելու համար:

րին տրված նույնպիսի հրամանները: «Ա՛ն, ասում է, նոր մեծ քարտ և նրա վրա գրի՛ր դպրի*») գրչով»⁸⁰: Եվ ուրիշ տեղ, թե՛ «Գրի՛ր այդ տեսիլը տախտակի վրա և հաստատի՛ր գրքի մեջ»⁸¹: Իսկ Դավիթն ավելի ևս հայտնի կերպով ցույց է տալիս, որ աստվածատուր օրենքը պիտի վիճակվի բոլոր ազգերին, ասելով, թե՛ «Պիտի գրվի ուրիշ ազգի համար»⁸², և թե՛ «Տերը գրեով պիտի պատմի ժողովուրդներին»⁸³. որ եկավ, լրացրեց ամենափրկիչ Քրիստոսն իր շնորհատուր հրամանով, թե՛ «Ելե՛ք բոլոր ազգերի մեջ»⁸⁴, և թե՛ «Այս Ավետարանը պիտի քարոզվի ամբողջ տիեզերքում»⁸⁵: Ուստի և մեր երանելի հայրերը**) թույլտվություն ստանալով՝ իրենց մշակութունը հուսալից ջանքով դարձրին երևելի և արդյունաբեր ըստ Ավետարանին:

Այն ժամանակ անպայման սքանչելի դարձավ մեր երանելի ու ցանկալի Հայաստան աշխարհը, ուր երկու հավասարակիցների ձևերով հանկարծ, միանգամից եկան հասան, հայաբարբառ, հայերենախոս դարձան օրենուսույց Մովսեսը՝ մարգարեական դասի հետ, և առաջադեմ Պողոսը՝ բոլոր առաքելական գնդով, Քրիստոսի աշխարհակեցույց Ավետարանի հետ միասին:

Ի՛նչ սրտալիր ուրախություն էր այնտեղ այնուհետև, և ի՛նչ հաճելի տեսարան աչքի համար: Որովհետև մի երկիր, որ անունն անգամ չէր լսել այն կողմերի, ուր բոլոր աստվածային սքանչելի գործերը կատարվեցին, շատ շուտով, իսկույն իմացավ բոլոր եղած բաները, ոչ միայն ժամանակով կատարվածները, այլև առաջագույն հավիտենականությունը***), և հետո եկածները, սկիզբը և վերջը, և բոլոր աստվածային ավանդութունները⁸⁶:

[ԺԲ]

Իսկ երբ իրերի հաստատությունը փորձեցին, ապա ավելի համարձակ և ավելի շատ էին ժողովում նորագույն ուսման համար աշակերտներ՝ սովորեցնելու, կրթելու և անգետ մարդկանց քարոզելու համար պատրաստելու: Նրանք իրենք էլ հենց Հայաստան աշխարհի զանազան կողմերից ու գավառներից բազմությամբ վեր կենում, գալիս հասնում էին աստվածային գիտության բացված աղբյուրը: Որովհետև Այրարատ-

*) Դպիր — գրել-կարգալ իմացող, գրագիր: Դրանից՝ դպրություն — գրագիտություն, գիր ու գրականություն:

**) Սահակն ու Մաշթոցը:

***) Այսինքն՝ աշխարհարումից առաջ եղածը, դրանից հետո եղած բաները, աշխարհի սկիզբը և վերջն ըստ Աստվածաշնչի:

յան գաղափարում, թագավորների ու քահանայապետների նստավայրում*) բխեց հայերի համար աստծու պատվիրանների շնորհքը: Այստեղ պետք է հիշել և մարգարեի խոսքը, թե՛ «Աղբյուր կբխի այնտեղ, Դավթի տանը»⁸⁷:

Եվ իսկապես՝ եկեղեցու սյուներն**) սկսեցին համարձակ ձեռքով Քրիստոսի ավետարանիչների գործը կատարել, Հայաստան ազգի զանազան կողմերը, գավառներն ու տեղերը խումբ-խումբ ուղարկել ճշմարտության աշակերտներին, գիտության մեջ կատարելության հասցվածներին [խմբերը]՝ կարող [համարելով] ուրիշներին էլ սովորեցնելու: Նրանց համար կանոն և օրինակ դրեցին իրենց վաստակը և պատվիրեցին նույն կանոնի մեջ մնալ:

Եվ իրենք աստվածային իմաստությունը կրթեցին հենց այնտեղ իրենց մոտ եղած արքունիքը բոլոր ազատագունդ բանակի⁸⁸ հետ: Երանելի Սահակն ուսման վարժությունը զբաղեցնում էր ավելի Մամիկոնյան մարդկանց, որոնց առաջինի անունն էր Վարդան⁸⁹, որ և Վարդկան էր կոչվում: Նույնպես և ամեն մարդու աշխատում էր նա կրթել, հասկացնել ճշմարտության գիտությունը:

[ԺԳ]

Գրանից հետո երանելի Մաշթոցը համաձայնություն ստացավ, որ տեր Եպիսկոպոսը⁹⁰ կայնականների⁹¹ մեջ***), իսկ ինքը հեթանոսների սփյուռքում⁹² սերմանեն կյանքի խոսքը: Եվ բաժանվեց նրանցից****) իր օգնականների հետ, որանց առաջինի անունը Տիրայր էր, ետրձենական գավառից⁹³, և երկրորդի անունը՝ Մուշե, Տարոնի նահանգից, որոնք սուրբ և աչքաբաց [մարդիկ] էին, այլև Ավետարանի ուրիշ սպասավորների հետ, որ շեմ կարող անուններով նշանակել: Երանելին նրանց հետ միասին հանձնվելով աստծու շնորհքին՝ գնաց իջավ Գողթնի Ռոտաստակը⁹⁴, իր առաջվա դաստակերտը: Եվ իր մշտական սովորությունները իր վարդապետությունը բանեցնելով այնտեղ՝ բարեպաշտ Շաբաթի ընկերությունում գավառը լիացրեց Քրիստոսի ավետարանի ողջունով և գավառի բոլոր գյուղերում կարգեց սուրբ վանականների դասեր: Նրա մոտ եկավ հասավ և հայրաբարո Գիտը, քրիստոսասեր մարդ Շաբաթի որ-

*) Նոր քաղաքում, Վաղարշապատում:

**) Սահակն ու Մաշթոցը:

***) Այսինքն՝ արքունի դորականներում եղողների մեջ:

****) Այսինքն՝ Սահակ կաթողիկոսից, Վոսմաշակո՛՛ թագավորից:

դին, [որ] ինչպես մի որդի, մի որդու հավասար, շատ ծառայություն էր անում վարդապետին:

[ԺԿ]

Այն ժամանակ թագավորից շուտով հրաման առավ՝ սկսելու [սովորեցնել] Մարաց⁹⁵ խուժադուժ կողմերը, որոնք դժվար մատչելի էին ոչ միայն իրենց դիվական, սառանալակիր, ճիվաղական քարքի, այլև խեցեթկազուն և կոշտ ու կոպիտ լեզվի պատճառով: Չեռք զարնելով և նրանց շատ տարիների ծնունդներին կոկելու՝ դարձրին [նրանց] պարզախոս, հեռորաբան, կրթված, աստվածատուր իմաստությունը ծանոթ⁹⁶:

[ԺԵ]

Ապա դրանից հետո ելավ սահմանակից Սյունական աշխարհը⁹⁷: Այնտեղ էլ աստվածասեր հնազանդությունը բնդունեց նրան Սյունիքի իշխանը, որի անունը վաղինակ էր: [Մաշթոցն] իր առաջադրած գործի համար շատ օգնություն գտավ նրանից, այնպես որ պտտեց, վերահասու եղավ Սյունիքի բոլոր կողմերում: Եվ սովորեցնելու համար մանուկներ ժողովեց, ավելի գազանամիտ, վայրենի, ճիվաղաբարո կողմերինը, և այնքան հոգ տարավ, դաստիարակի պես կրթեց, խրատեց, որ մինչև անգամ հենց այն վայրենիներից կարգեցին Սյունիքի եկեղեցու համար եպիսկոպոս-տեսուչ⁹⁸, որի անունն էր Անանիաս, մի սուրբ ու երևելի [և] եկեղեցու ժառանգավորների⁹⁹ համար հայրաբարո մարդ: Ապա Սյունյաց երկիրն էլ լցրեց վանականների դասերով:

Այն ժամանակ աստված տվեց, որ Սյունիքի իշխանության գլուխն անցավ քաջ Սիսական Վասակը¹⁰⁰, խելացի ու հանճարեղ և կանխագետ, աստվածային իմաստության շնորհքով օժտված մի մարդ: Նա շատ նպաստեց Ավետարանի քարոզության գործին: Նա ինչպես որդին հորը՝ հնազանդություն ցույց տալով և Ավետարանին վայել կերպով ծառայելով՝ մինչև վերջը գործադրում էր նրա հրամայածները:

[ԺԶ]

[Դարձյալ՝ մեջտեղում մի ժամանակ անցնելուց հետո՝ Քրիստոսի սիրելին մտածեց հոգ տանել նաև բարբարոսական կողմի համար: Եվ սկսեց տիրոջից իրեն շնորհվածի համեմատ նշանագրեր հորինել վրա-

ցերեն լեզվի համար: Գրեց, դասավորեց և օրինավոր կերպով հարդարեց և իր աշակերտներից մի քանի լավագույններին հետն առավ, վեր կացավ գնաց, իջավ Վրաց կողմերը: Եվ գնաց, ներկայացավ թագավորին, որի անունը Բակուր էր, և աշխարհի եպիսկոպոսին, [անունը՝ Մովսես: Եվ թագավորն ու ազնվականները, բոլոր գավառներով միասին, շատ անսացին նրան ըստ աստվածային օրենքի:

Եվ նա իր արվեստն առաջարկելով՝ խրատեց, հորդորեց նրանց, և այն ժամանակ ամենքը հանձն առան նրա ուզածը կատարել: Եվ վրացերեն լեզվի մի թարգմանիչ գտավ, որ անվանվում էր Զաղա, մի գրագետ և ճշմարտահավատ մարդ. այնուհետև Վրաց արքան հրամայեց իր իշխանության զանազան կողմերից և խառնազանջ գավառներից մանուկներ ժողովել և տալ վարդապետի ձեռքը: [Նա էլ] նրան առավ, ուսման բովի մեջ ձգեց և հոգևոր սիրով ու եռանդով ի բաց քերեց [նրանցից] դեռի ու սնտոի կուռքերի պաշտամունքի շարավաճոտ աղտն ու ժանգը, այնքան անջատեց հեռացրեց [նրանց] իրենց հայրենի [ավանդույթյուններից] և անհիշող դարձրեց, որ մինչև անգամ ասում էին, թե՛ «Մոռացա իմ ժողովուրդն և իմ հոր տունը»¹⁰¹:

Վ Եվ արդ՝ նրանց, որ այնքան առանձին և բաժանված լեզուներից ժողովվեցին, մեկ աստվածային պատգամներով կապեց, դարձրեց մե՛կ ազգ, մե՛կ աստծու փառաբանիչներ: Նրանցից գտնվեցին և եպիսկոպոսական կարգին, վիճակին բարձրացած արժանավորներ¹⁰², որոնց առաջինը, Սամուել անունով մի սուրբ և բարեպաշտ մարդ, եղավ արքունի տան եպիսկոպոս:

Իսկ երբ Վրաստանի բոլոր կողմերում կարգի դրեց աստվածապաշտության գործը, այնուհետև բաժանվելով նրանցից՝ վերադարձավ Հայոց երկիրը և հանդիպելով Հայոց Սահակ կաթողիկոսին՝ պատմեց նրան բոլոր եղևույթյունների մասին, [և] միասին փառավորեցին աստծուն, մեծանուն Քրիստոսին:]

[ԺԷ]

Ապա դարձյալ դուրս եկավ, շրջեց [իր] կարգած տեղերը և Հայոց աշխարհի աշակերտած գավառները՝ ղորացնելու, նորոգելու և հաստատելու համար: Եվ երբ բոլոր տեղերն այնպես լիացրեց Տիրոջ սուրբ ավետարանով և ամենքին զգուշացրեց, որ կենաց ճանապարհով ընթանան, այնուհետև մտածեց հայոց կես ազգի համար, որ հոռոմների թագավորի իշխանության տակ էր¹⁰³:

Եվ շտապեց, շատ աշակերտների հետ գնաց հունական կողմերն

անցնելու: Եվ իր բարի գործերի մեծ համբավի համար, որ առաջուց այնտեղ նրա մասին հռչակված էր հյուսիսային կողմերից¹⁰⁴, [նա այնտեղ] մտնելու ճանապարհի հենց սկզբից մեծ մտերմությամբ ընտանեբար պատիվ ստացավ աշխարհի եպիսկոպոսներից և իշխաններից ու գավառացիներից, մանավանդ աշխարհի սպարապետից, որ անվանվում էր Անատոլիս: Սա [Մաշթոցի] մտադրած բանը գրով հայտնեց կայսրին, որի անունը Թեոդոս էր¹⁰⁵ կոչվում, Արկադ¹⁰⁶ կայսրի որդին, որից և հրաման դուրս եկավ, որ վայել մեծարանքով Ակուսիտ*) անունով կոչեն սրբին:

Իսկ նա իր աշակերտների բազմությունը տարավ Մելիտինե քաղաքը¹⁰⁷, հանձնեց քաղաքի սուրբ եպիսկոպոսին, որ Ակակիոս էր կոչվում, և աշակերտների համար գլխավոր թողեց նրան, որ Ղևոնդեոս էին կոչում, մի հավատարիմ և ճշմարտապաշտ մարդու: Եվ [ապա] երանելին հետն առավ Գերջանի¹⁰⁸ պատվական եպիսկոպոսին, որի անունը Գինթ էր, և այնտեղի աշակերտներից քերին, և նստելով հանրային անդրուարը**) և շատ պատիվ գտնելով՝ հասան թագավորանիստ Կոստանդինական***) քաղաքը: Նրա մասին իսկույն պատմեցին արքունիքում, և նա պատվական աթոռի առաջ մտնելով՝ ներկայացավ աստվածակարգ թագավորներին****) և աշխարհամուտ դրան հայրապետ սուրբ կաթողիկոսին, որի անունն Ատտիկոս էր, և շնորհք գտավ նրանցից*****) : Հրամայվեց՝ մի որոշ ժամանակ այնտեղ, տիեզերական քաղաքում մեծարել [նրանց] եկեղեցուց, արքունիքից և քաղաքի պատվական իշխաններից կարգված ապրուստով:

Եվ ապա զատիկն անելուց հետո՝ կայսրին բացատրեց նա պիտույքի հանգամանքները և անընդդիմանալի հրաման առավ՝ կայսերագիր դրոշմած սակերներով¹¹⁰ հայոց կես ազգից սովորեցնելու նպատակով մանուկներ ժողովելու համար, բարբարիանսների¹¹¹ ժանտագործ աղանդի վերաբերյալ ու եկեղեցու հաստատության, ինչպես և մեծամեծ պարգևներով [նրան] պատվելու մասին: Արդարն այդ մասին համաձայնեցրեց պալատականներին, ինքը ոչ մի բան չառնելով՝ [ամեն ինչ] թողեց: Եվ երկրպագեց ծիրանափառ օգոստականներին¹¹² ու սուրբ կաթողիկոսին, [հրաժեշտի] ողջերի՞ ընդունեց եկեղեցուց ու քաղաքի

*) Տրնոդ, անբուն հսկող, ինչպիսին էր Մաշթոցի իբրև ճգնող:

***) Անդրուար, անդրավար—սալախառք, պատգարակ:

****) Կոստանդնուպոլիս:

*****) Այսինքն՝ թագավորին (կայսրին) և թագուհուն (կայսրուհուն):

*****) Հաճելի եղավ նրանց:

երևելի իշխաններից, և բոլոր իրայիններով աջողությամբ նստեցին արքունիքից տրված դեսպակների ու կառքերի մեջ, և մեծ փառքով ու պատվով բռնեցին թագավորական ճանապարհները: Եվ բոլոր քաղաքները դիմավորում էին, [և ամեն] քաղաքում երևելի էին հանդիսանում:

Եվ մեծամեծ պարգևներ ստանալով եկան, հասան ժամադիր կողմերը: Եվ իսկույն ևեթ հանդիպեցին Հայաստանի սպարապետին, փայտի սակերներով ներկայացան [նրան]: Եվ երբ նա ստացավ կայսերական դրոշմներով սակերները, շտապեց իսկույն հրամանը կատարելու: Եվ այնուհետև պատգամավորներ ուղարկեց կայսրի իշխանության մեջ եղած հայոց կես ազգի գավառները՝ բազմաթիվ մանուկներ ժողովելու և նրանց թոշակ նշանակելու հարմարավոր տեղերում, ուր և երանելին իր ուսուցչությունը գործադրում և քաղցրացնում էր ժողովվածներին:

Ապա դրանից հետո ձեռնարկեց նա անպատշաճ ու ծուռ բարբարիանոս աղանդը քննել: Եվ երբ ոչ մի հնար չգտավ ուղղության բերելու, սկսեց թվշառացնող գավազանը գործադրել խիստ ծանր պատուհասներով — բանտերով, տանջանքներով, գելարաններով: Իսկ երբ դրանով էլ փրկությունից զուրկ մնացին, [այն ժամանակ] շարդ տվին, ապա խանձեցին, մրեցին ու պես-պես ձևերով խայտառակեցին և աշխարհից սրբաբազնացրին:

Իսկ երանելին իր ուսուցչական գործն անելով՝ կարգի դրեց ու վերջացրեց: Եվ եկեղեցու հայրերի¹¹³ շատ շնորհագիր մատյաններ ձեռք բերելով՝ իր վարդապետության խորությունը ծովացնում էր և լիքը լրացվում էր ամեն բարություններով:

Այն ժամանակ եկավ, հանդիպեց նրան մի երեց մարդ, ազգով՝ աղվան¹¹⁴, անունը՝ Բենիամին: Եվ նա*) հարցրեց ու քննեց աղվաններեն լեզվի բարբարոս խոսքերը, ապա վերուստ պարզեցավ իր սովորական կորովամտությամբ նշանագրեր հորինեց և Քրիստոսի շնորհքի աջողությամբ՝ կռադատեց, կարգավորեց, հաստատեց:

Դրանից հետո բաժանվեց եպիսկոպոսներից, աշխարհի իշխաններից և բոլոր եկեղեցիներից: Նրանց մոտ հավատացյալների համար վերակացուններ թողեց իր աշակերտներից երկուսին, որոնց առաջինի անունը Ենոք էր, և երկրորդինը՝ Դանան, կրոնավոր և ավետարանական սպասավորության մեջ առաջագեմ մարդիկ, որոնց հանձնարարելով աստուծու շնորհքին՝ հենց այնտեղ տեղավորեց: Եվ ինքը շատ աշակերտներով եկավ, անցավ Մեծ Հայաստանի կողմերը և Նոր Քաղաքը

հասնելով՝ ներկայացավ սուրբ եպիսկոպոս Սահակին և հայոց թագավորին, որի անունն Արտաշես¹¹⁵ էր, և բոլոր բանակին. և պատմեց նրանց այն կողմերում աստուծու շնորհքի աջողությամբ [կատարած] գործերը, մի քանի օր մնաց այնտեղ, հորդորեց [նրանց]՝ հոգևոր սեր սփռելու համար:

[ԺԸ]

Եվ ապա դրանից հետո մնաք բարով ասաց՝ Աղվանքի կողմերը գնալու համար: Եվ գնաց, իջավ նրանց աշխարհը և հասնելով թագավորական տեղերը՝ տեսավ Աղվանների սուրբ եպիսկոպոսին, որի անունը Երեմիա էին ասում, և նրանց թագավորին, որի անունն Արսվաղ էր, որոնք և բոլոր ազատանիններով հանդերձ մեծ հնազանդությամբ ընդունեցին [նրան] Քրիստոսի անվան համար: Ապա երբ հարցրին, նա բացատրեց իր գալու նպատակը: Եվ նրանք, երկու զուգակիցները, եպիսկոպոսն ու թագավորը, հանձն առան ընդունել դպրությունը և հրամայեցին իրենց իշխանության գավառներից ու տեղերից դպրության արվեստի համար բազմաթիվ մանուկներ բերել, ժողովել, արժանավոր ու հարմարավոր տեղերում դասատներ — դպրոցներ [կազմել] և [նրանց] ապրուստի համար թոշակ նշանակել:

Իսկ երբ հրամանն իսկապես գործով գլուխ եկավ, ապա այնուհետև երանելի Երեմիա եպիսկոպոսն սկսեց շուտով աստվածային գրքերի թարգմանությունն անել, որով իսկույն մի ակնթարթում Աղվանքի վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարո մարդիկ մարգարեազեստ և առաքելածանոթ և ավետարանի ժառանգներ դարձան և բոլոր աստվածային ավանդություններին ոչ մի բանով անտեղյակ [չմնացին]: Դարձյալ՝ Աղվանքի աստվածավախ թագավորն ավելի ևս հավատարիմ հոգացողությամբ սաստիկ հրամայեց սատանայակիր և դիվամոլ ժողովրդին՝ ձեռք քաշել, ազատվել հնացած դատարկ բաներից և հնազանդվել Քրիստոսի ամենահեշտ լծին:

Եվ երբ այդ արին հավասարապես և կատարեցին՝ ինչ որ իրենց պետք էր և ինչ որ ուզում էր, նրան իր սրբամատույց վարդապետության համար Բաղասականի¹¹⁶ կողմերում օգնեց նաև սուրբ եպիսկոպոսը, որի անունն էր Մուշեղ, ապա նա բաժանվեց և Աղվանքի թագավորից և եպիսկոպոսներից ու բոլոր եկեղեցուց: Եվ իր աշակերտներից մի քանիսին նրանց վրա վերակացու կարգեց, արքունական դոան մի քահանայի հետ, որի անունը Հովնաթան էր, որ և մեծ հոժարություն էր ցույց տվել նրա վարդապետության համար:

Եվ նրանց ու ինքն իրեն հանձնելով աստծու ամենապահ շնորհքին՝ ձանապարհ ընկավ, Աղվանքի կողմերից եկավ Վրաց աշխարհն անցնելու համար:

[ԺԹ]

Եվ եկավ հասավ Գարգամանական ձորի¹¹⁷ դիմաց: Նրա առաջ դուրս եկավ Գարգամանքի իշխանը, որին Խուրս էին անվանում, և աստվածասեր երկյուղածությամբ հյուրընկալելով նրան՝ ինքն իրեն, իր իշխանությամբ հանդերձ, տրամադրեց վարդապետին: Նրա վարդապետության հյուսիս ու պարարտությունը շատ վայելելուց հետո՝ [իշխանը] երանելիին ձանապարհ դրեց դեպի ուր որ գնալու էր, իսկ նա անցավ, դիմեց այն կողմերը:

[Այն ժամանակները Վրաստանի թագավոր եղավ Արձյուղ անունով [մեկը], որ շատ պայծառացրեց, ծաղկեցրեց ուսումը, և նա՝) շրջեց բոլոր աշակերտների մոտ, պատվիրեց, որ ճշմարտության մեջ մնան:

Այն ժամանակ Տաշրացիների¹¹⁸ իշխանը, մի պատվական և աստվածասեր մարդ, որ անվանվում էր Աշուշա, նրա տրամադրություն տակ դրեց ինքն իրեն իր ամբողջ գավառով, և նրա՝) ամենասիյուռ վարդապետությունը, առանց որևէ պակասության, գերազանցեց, քան բոլոր գավառներինը:

Եվ հանձնարարելով նրանց սուրբ եպիսկոպոս Սամուելին, այն, որ վերևում նշանակեցինք, ինքը ետ դարձավ Մեծ Հայաստանի կողմերը. եկավ սովորական տեղերը, մանրմական ողջույնը տվեց սուրբ Սահակին և բոլոր պատահողներին, պատմեց նրանց այն նոր գործերի մասին ևս: Նրանք որ այդ լսեցին, ավելի գոհություն տվին աստծուն [իր] պարգևների համար:

[Ի]

Դրանից հետո երկու երանելիներն էլ ուշադրություն դարձրին, որ իրենց ազգի դպրությունն ավելի զարգացնեն և հեշտացնեն: Մեծ Իսահակն սկսեց թարգմանել և գրել իր առաջվա սովորությունները:

Պատահեց դարձյալ, որ նրանք իրենց աշակերտներից երկու եղ-

*) Մաշթոցը:

**) Մաշթոցի:

թայրներին*, [առաջինը] Հովսեփին¹¹⁹, որ վերևում հիշեցինք, և երկրորդը՝ [մեկին] Ծղնիկ¹²⁰ անունով, Այրարատյան գավառից, Կողբ գյուղից, ուղարկեցին Ասորոց կողմերը, Եդեսիա քաղաքը, որպեսզի նրանց սուրբ հայրերի ավանդությունները ասորերեն լեզվից հայերենի դարձնեն ու գրեն:

Իսկ թարգմանիչները հասան այնտեղ, ուր ուղարկվեցին և նրանց պատվերը կատարեցին և [թարգմանություններն] ուղարկեցին սլափական հայրերին, [իսկ իրենք] անցան գնացին հունական կողմերը, ուր և ուսանելով և հմտանալով՝ կարգվեցին հելլենական լեզվից թարգմանիչներ:

Ապա մեջտեղում մի ժամանակ անցնելուց հետո՝ պատահեց, որ մեր Հայաստան աշխարհից դիմեցին, իջան հունական կողմերը մի քանի եղբայրներ, որոնց առաջինի անունը Ղեվոնդես էր, և երկրորդը Կորյունս [էի], և Կոստանդինական քաղաքում մոտեցան, հարեցին Ծղնիկին, իրև ընտանեգույն սննդակցի, և այնտեղ միասին կատարեցին հոգևոր պիտույքի խնդիրը**): Հետո նրանք աստվածատուր գրքերի***) հաստատուն օրինակներով և շատ շնորհագիր հայրերի հետագա ավանդություններով և Նիկիական¹²¹ ու Եփեսոսական¹²² կանոններով՝ եկան, երևացին Հայոց աշխարհում և հայրերի առաջ դրեցին սուրբ եկեղեցու կտակարանները¹²³, որ բերել էին իրենք:

Իսկ երանելի Սահակն առաջ հունարեն լեզվից հայերեն էր դարձրել եկեղեցական գրքերի¹²⁴ ամբողջությունը և շատ սուրբ հայրապետների իմաստությունը¹²⁵, Դրանից հետո դարձյալ նա Եզնակի¹²⁶ հետ միասին սկսեց [և] առաջվա հանկարծագլուտ շտապովի թարգմանությունները****) հաստատեց բերված ստույգ օրինակներով: Եվ Գրքերի*****) շատ էլ մեկնություն¹²⁷ թարգմանեցին:

Եվ այսպես՝ հայրերն իրենց բոլոր ժամանակը, օր ու գիշեր, գրքերի ընթերցանությամբ էին անցկացնում և դրանով ծաղկած ու շահված՝ բարի օրինակ էին դառնում [իրենց] ուսումնասիր ընթերականերին, մանավանդ որ զգուշացուցիչ պատվիրաններ ունեին աստծու կարգած պատգամավորներից¹²⁸, որոնց առաջինը հրամայում է, թե՛

*) Եկեղեցական իմաստով եղբայր—կրոնավոր:

**) Այսինքն՝ թարգմանություն գործը:

***) Աստվածաշնչի:

****) Ս. Գրքի թարգմանությունները:

*****) Աստվածաշնչի, Ս. Գրքի, որ հին հեղինակները կոչում են նաև պարզապես Գիր կամ Գիրք:

«Տիրոջ օրենքի մասին պիտի խորհես գիշեր ցերեկ»¹²⁹, և երկրորդը նմանապես պատվիրում է. «Ուշադրություն դարձրու ընթերցանության, մխիթարության, վարդապետության. անփուլթ չպիտի լինես շնորհքիդ վերաբերմամբ, որ կա քեզնում. այդ մասին խորհիր. և դրանով անցրու ժամանակդ. եթե այդ անես, կազատես և՛ քեզ, և՛ նրանց, որ քեզ կլսեն»¹³⁰:

[ԻԱ]

Ապա դրանից հետո դարձյալ՝ երանելի Մաշթոցն իր այսպիսի շատ ու բարձրագույն ուսումով սկսեց կարգել և հորինել հաճախագույն¹³¹ դյուրապատում, շնորհագիր, բազմադիմի ճառեր մարգարեական գրքերի լուսավորությունից ու հյուսից, ավետարանական ճշմարիտ հավատքի ամեն ճաշակներով լիբր: Դրանց մեջ՝ ավելի հանդերձյալ կյանքի հարուստեան հույսի վերաբերյալ՝ շատ նմանություններ և օրինակներ հերյուրեց՝, կազմեց աշխարհիս անցավոր բաներից. որպեսզի տխմարներին ու մարմնական բաներով զբաղվածներին հեշտ ընդունելի և հեշտ հասկանալի լինին՝ [նրանց] սթափեցնելու ու զարթեցնելու խոստացված պարզևների նկատմամբ հիմնովին քաջալերելու համար:

[ԻԲ]

(Եվ այսպես՝ Հալաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի բոլոր կողմերում իր ամբողջ կյանքի ընթացքում ամառ ու ձմեռ, գիշեր ու ցերեկ, անվեհեր և առանց բնավ հապաղելու, իր իսկ ավետարանական և ողջապատում վարքով ամենափրկիչ Հիսուսի անունը կրեց իր անձի վրա թագավորների, իշխանների ու բոլոր հեթանոսների առաջ և առանց ընդդիմության հակառակորդների կողմից: Եվ ամեն մարդու զարգարեց Քրիստոսի զգեստով և հոգեպես, և շատ բանտարկյալներ ու կալանավորներ և նեղյալներ ազատեց՝ Քրիստոսի ահավոր զորությամբ կորզելով նրանց բռնակալների ձեռքից: Եվ շատ անիրավ մուրհակներ պատռեց, և շատ սզավորների ու նեղսրտածների իր մխիթարական վարդապետությամբ ակնկալություն ու հույս տվեց մեծ աստծու, մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի փառքի հայտնության¹³² ժամանակի համար, և ամենքին ընդհանրապես՝ փոխեց, աստվածապաշտության կարգ ու կանոնի մեջ դրեց:)

[ԻԳ]

Եվ դարձյալ շեն ու անշեն տեղերում բնակեցնելով հաստատեց վանականների շատ ու անհամար խմբեր, դաշտական ու լեռնական, անձավամուտ ու արդելական¹³³: Ժամանակ առ ժամանակ իր անձով հենց՝ օրինակ էր ցույց տալիս նրանց. ամեն մենաստաններից հետո առնում էր աշակերտներից մի քանիսին, և գնում, լեռնակյաց, սորամուտ, ծակախիթ*) էր դառնում, իրենց օրական սնունդը խոտեղեն ուտելով էին վերջացնում: Եվ այսպես վշտակյաց տկարության էին անձնատուր լինում, մանավանդ որ աչքի առաջ ունեին առաքելական խոսքերի մխիթարությունը, թե՛ «Երբ տկար եմ Քրիստոսի համար, այն ժամանակ զորացած եմ լինում»¹³⁴, և թե՛ «Ավելի լավ է պարծենամ տկարությամբս, որպեսզի ինձնում բնակվի Քրիստոսի զորությունը»¹³⁵:

Այնտեղ այնուհետև շէին հարբում գինով, այլ լցվում էին հոգով և սրտերը հոգևոր երգերով¹³⁶ պատրաստում ի փառս և ի գովություն աստծու: Այնտեղ վարժվում էին հոգեպատում գրքերի քաղցրուսույց ընթերցանությամբ: Այնտեղ՝ վարդապետի քաջալերությունն ու հորդորը, որ ընտրյալներն առաջ դիմելով հասնեն Քրիստոսի դրած պսակահաս կետին**) : Այնտեղ հոգով եռում էին աստվածապաշտական ծառայությամբ: Այնտեղ՝ աղերսալի աղոթքներ և ամենքի կյանքի համար հաշտեցուցիչ խնդրվածքներ մարդասեր աստծուց:

Եվ նա այս միևնույն հոգեկրոն արվեստով շատ օրեր անց էր կացնում անապատ տեղերում, մինչև որ երեցներից իմաց էր տրվում [նրան], որ այն կողմերի եկեղեցիներին մի որևէ օգտակար բանի համար օգնության հասնելու Քրիստոսի շնորհքով: Եվ նա առանց բնավ դանդաղելու՝ իր գործակիցների հետ իջնում էր պատահած դեպքին օգնելու, և աստծու զորությամբ վերջացնում էր, և անփակ բերանով ավելի հորդ ու առատ էր ծավալեցնում վարդապետության վտակները լսողների սրտերի մեջ:

Եվ այս անում էր նա իր ամբողջ կյանքում իր անձի և աշխարհի համար: Որովհետև ճշմարիտ ուսուցիչներն իսկապես սովոր են իրենց առաքինություններն աշակերտների համար օրինակ դարձնելու, մանավանդ որ մտաբերում էր տերունականը, միմիայն իմաստուն աստծունը. «Որովհետև սկսեց Հիսուս գործել և սովորեցնել»¹³⁷: Նա***)

*) Սորամուտ լինել—ծակերի, խոռոչների մեջ մտնել:

**) «Պսակահաս կետ» — այն տեղը, ուր դրված է լինում պսակ՝ մրցության մեջ հաղթողին տալու համար:

***) Հիսուս:

շատ անգամ իր աշակերտներին առնում մի կողմ է տանում և իր անկարող անձով օրինակ էր դառնում կարողության երի համար, երբ Քարո-րական¹³⁸ լեռան վրա տալիս էր խոստացած երանությունը և երբ նույն լեռան վրա կանոնական¹³⁹ աղոթքն էր անում, մինչդեռ աշակերտները նավում էին Տիբերական¹⁴⁰ ծովի վրա: Եվ դարձյալ բաղարջակերաց¹⁴¹ օրերում, օրինական տոնին, Ձիթենյաց լեռան¹⁴² վրա առանձնացած գիշերվա աղոթքն էր անում: Ուստի և առանց քննելու էլ իսկապես հայտնի է, որ ամենատեղը ոչ թե իր անձի համար, այլ համայն աշխարհին սովորեցնելու համար էր այն գործում, ինչ որ օրինակ է բոլոր հնազանդվածներին, որի համար ասում էլ էր. «Արթուն կացեք, որ փորձության մեջ չմտնեք»¹⁴³:

Իսկ արդ՝ եթե հողածին մարդիկը թեթև արվեստների վերաբերմամբ գիտությունից պակաս են, մարդս ո՞րչափ ևս [գիտությունից պակաս], նույնիսկ տգետ պիտի համարվի այն արվեստի նկատմամբ, որով աստուծու հետ է խոսում: Ուստի երանելի Պողոսն ասում է, որ ամենքը տգետ են. դրա համար նա գիտե, որ ամենակեցույց Հոգին օգնության հասնելով՝ անմոռուն հեծությամբ բարեխոս է¹⁴⁴:

Իսկ արդ՝ երբ լսում ենք, թե՛ «Սկսեց Հիսուս գործել և սովորեցնել»¹⁴⁵, ապաքեն նա գործում և սովորեցնում է, և ոչ թե [այդ այնպես] պիտի հասկանալ, [թե] որպեսզի պարզելի: Եվ նրա բարեխոսելը սրբերի համար, [և] Սուրբ Հոգու բարեխոսելը, [այդ] մեզ սովորեցնելու նպատակով է, որովհետև պետք է հասկանալ միմյանց փոխանակ բարեխոսել. քանի որ աստվածականը միապատիվ է և ոչ թե բազմապիսի [պատվով]¹⁴⁶:

Իսկ երանելի առաքյալները ճշմարտությամբ վարդապետից ընդունելով [օրինակը]՝ նախ [իրենց] կարող անձերին մատակարարեցին, ապա [այդ] վերցրին, տարան աշակերտներին: Նրանք երբեմն հավաքված ժողովուրդների հետ*), շատ ու շատ¹⁴⁷ բարձրացնում էին Քրիստոսի փառքը, երբեմն էլ՝ առանձին: Որովհետև իսկապես ավելի օգտակար է բոլոր աշխարհային զբաղմունքներից մի կողմ քաշվել, առանձնանալ և միայն աստվածապաշտությամբ պարապել, ինչ որ անում էին մարգարեներն էլ, որոնք լեռներում և անապատներում ու քարերի փապարներում**) աստվածային կրոնքի ***) ծառությունն էին անում:

*) Այսինքն ժողովարաններում:

**) Քարերի ճեղքերում, քարայրերում:

***) Կրոնք—աստվածապաշտական կյանք, կրոնավորական առաքինի կենցաղավարություն:

Նույնպես և բոլոր հայրերը, որոնք առաքելական կանոններից հետո են եկել, անձամբ ունենալով բարեպաշտությունը՝ մեզ, վերջիններիս, օրինակ ցույց տվին. ուստի այս երանելին, իր վրա վերցրած ուներ ավանդածների պատիվը, և նույնը պատվիրելով՝ ազդարարում էր ամեն իրեն մոտեցողներին: Եվ այսպես հետո էլ բոլոր աստվածային գանձերի վայելչությամբ լցված, պարարտացած, կենցաղավարում էին շատ ժամանակներ՝ նույնով նույնի համար, առավոտը կանուխ վեր կենալով և նույնի մեջ ամեն օր հարատեկելով:

[ԻԳ]

Այն ժամանակ բերվեցին, երեսցին Հայաստան աշխարհում Քեոզորոս¹⁴⁸ անունով մի հոռոմ մարդու սուտապատում գրքերը, դատարկաբան ավանդությունները: Սուրբ եկեղեցիների սինհոդոսական հայտապետներն¹⁴⁹ այդ մասին գրելով իմաց տվին ճշմարտահավատ փառաբանիչներ Սահակին և Մաշթոցին: Եվ նրանք ճշմարտասեր ջանքով մեջտեղից վերացրին այն, աշխարհից հալածելով՝ իրենց սահմաններից դուրս վանեցին, որպեսզի ոչ մի սատանայական ծուխ չխառնվի լուսավոր ուսմանը:

[ԻԵ]

Դրանից հետո պառասհեց, որ երանելի Սահակը նույն ճշմարտությամբ, օրերով ու շատ տարիներով լցված և աստուծու տված պտուղների բարիքներով վայելչացած, Վոսմի որդու, Պարսից աշխարհին թագավոր դարձած Հաղկերտի առաջին տարում Բագրավանդ¹⁵⁰ զավառում, Բլրոցաց գլուղում (էր) նավասարդ¹⁵¹ ամսի վերջում, երբ և երանելիի ծննդյան օրն էին հիշում. ծերունին օրվա երկրորդ ժամին, անուշահոտ յուղի պաշտամունքի¹⁵² ժամանակ աստվածահաճո աղոթքներով [հոգին] Քրիստոսին ավանդեց, հետևելով մարգարեի խոսքին, որ ասում էր. «Քո ձեռքն եմ հանձնում իմ հոգին»¹⁵³ և երանելի Ստեփանոսին, որ ասում էր. «Տե՛ր Հիսուս, ընդունիր իմ հոգին»¹⁵⁴: Նույնպես և նա իրեն և մնացածներին հանձնարարեց աստուծու ամենապաշ շնորհքին:

Շուտով ամենայն պատրաստությամբ վերցրին նրան իր ձեռնասուն աստվածասեր պաշտոնյաները, որոնց գլխավորի անունը Երեմիա էր, մի սուրբ և բարեպաշտ մարդ,— Դուսար¹⁵⁵ անունով իր աստվածասեր իշխանակնոջ հետ, որ վերևում հիշածս Վարդանի կինն էր, այլև

ժողովված սրբերի*) մեծ բազմությունը: Վերցրին սրբին սաղմոսներով և օրհնությամբ ու հոգևոր երգերով, օր ու գիշեր [գնալով] քիչ օրերից հետո հասցրին Տարոն, մինչև բուն իսկ Աշտիշատ¹⁵⁶ գյուղը: Եվ այնտեղ մարտիրոսական խորանում**) դրին [նրան] սրբի տապանի մեջ ամեն անուշահոտ խնկերով ու կնքեցին քրիստոսական կնքով***) և օրինավոր հիշատակը վրան կատարեցին, այնուհետև դարձան յուրաքանչյուրն իր տեղը: Նրանք տարեցտարի էլ հավաքվելով նույն ամսին՝ նրա հիշատակի տոնախմբությունն են անում:

[ԻԶ]

Իսկ երանելի զուգականն****) [այդ] լսելով,— Մաշթոցի մասին եմ ասում,— շատ կարոտով այրված՝ ընկել էր տրտմության և արտասովալի, գթաշարժ ողբերի ու ծանրաթախիժ սուգի մեջ. որովհետև եթե սուրբ առաքյալը մի առժամանակ [իր մոտ] չգտնելով իր ընտելակից*****) Տիմոթեոսին¹⁵⁷ ասում է, թե իր հոգին անհանգիստ է, տ՛րչափ ավելի ևս պետք է կարծել՝ թե [աշխարհից] բոլորովին հրաժարվողների համար սաստիկ վիշտ կկրեն մնացողները: Բայց թեպետ և մենակ մնալու տրտմությունը չէր թողնում, որ զվարթանա, սակայն ավետարանական ընթացքն ու սուրբ եկեղեցու վերակացությունը աստուծու շնորհքով առանց պակասության առաջ էր տանում և ավելի ևս հոգում, ջանք էր թափում, ամենքին հորդորում, որ լավ ու բարի լինեն: Եվ գիշեր-ցերեկ պահքով ու աղոթքով և ուժգին խնդրվածքներով ու բարձր ձայնով հիշեցնելով աստվածադիր պատվիրաններն ու հրամանները՝ զգուշացնում էր ամեն մարդու, [կատարում էր ճգնական] վարքի նույնիսկ բազմատեսակ և դժվարագույն կրթանքները. մանավանդ որ ծերունական¹⁵⁸ հասակի պատճառով մտաբերում էր իր վերջին օրը, քուն չէր տալիս աչքերին և ոչ արտեանունքներին նիրճ՝ մինչև Տիրոջ հանդստին հասնելը:

[ԻԷ]

Եվ մինչդեռ այնպես իր մոտին եղող մերձավորների հոգևոր եռանդը շարժում էր և շատ խրատական ու զգուշացուցիչ թղթեր էր ուղարկում

*) Այսինքն՝ վանականների և միայնակյացների:

***) Մարտիրոսական խորան—մատուռ:

****) Խաչով:

*****) Զուգական—երկու հավասար ընկերներից մեկը, ամուլակից:

*****) Ընտելակից—ընկեր, որին վարժված, ընտելացած է մարդ:

բոլոր գավառները, հենց միևնույն տարում, երանելի Սահակի մահից վեց ամիս անցնելուց հետո, Հայոց բանակը սուրբ Վարդապետի հետ միասին գտնվում էր Այրարատյան Նոր Քաղաքում, և միևնույն հոգեկրոն վարքով հասավ սրբի քրիստոսակոչ վախճանը մի քանի օրվա հիվանդությունից հետո, մեհեկան ամսի տասներեքին¹⁵⁹: Եվ երբ պիտի ձեռնասուն աշակերտների միջից զատվեր և Քրիստոսի գնդին խառնվեր, ցավերից թեթևանալով և սթափվելով՝ վեր կացավ նստեց ժողովի մեջ և ձեռքերը հանապազատաբաժ երկինք բարձրացրած՝ բոլոր մնացողներին հանձնարարեց աստուծու շնորհքին, նրանց համար օգնություն խնդրեց:

Եվ [այնտեղ] ժողովված գլխավոր աշակերտների անուններն այս են. առաջինինը՝ Հովսեփ, որ և սկզբում գրեցինք. երկրորդինը՝ Թադիկ, զգաստ [ու] Վարդապետի հրամանների նկատմամբ շատ զգուշ մարդիկ: Զինվորական կողմից առաջինի անունը՝ Վահան, Ամատունի ցեղից, որ Մեծ Հայաստանի հազարապետն էր, և երկրորդինը՝ Հմայակ¹⁶⁰, Մամիկոնյան տոհմից,— պատվական, երկյուղած [ու] Վարդապետի հրամանները կատարող մարդիկ:

Եվ մինչդեռ սրբի ձեռները կարկառված էին դեպի երկինք, խաչանման, լուսավոր շողավոր ձևով սքանչելի տեսիլ*) երևաց այն ապարանքի վրա, ուր վախճանվում էր երանելին. և ամեն մարդ ինքը տեսավ այդ, և ոչ թե ընկերը պատմեց: Եվ նա սրբերին սեր ու միաբանություն ավանդեց, մերձավորներին ու հեռավորներին օրհնությամբ պսակեց և հաճոյական աղոթքը Քրիստոսին հասցնելով՝ հանգավ:

Վահանն ու Հմայակը, աշխարհական բազմության հետ, վերցրին նրան վախճանվածի պատրաստությամբ, սաղմոսներով և օրհնությամբ ու հոգևոր ցնծություններով, վառած կանթեղներով ու բորբոքած ջահերով և բուրդ խնկերով, և ամբողջ լուսաճաճանչ աշտանակով, և այն լուսավոր առաջախաղաց խաչանշանով, բարձրացան Օշական¹⁶¹ և այնտեղ մարտիրոսարանի մեջ դրին, օրինավոր հիշատակը կատարեցին, ապա նշանն աներևույթ եղավ, և նրանք ետ դարձան յուրաքանչյուրն իր տեղը:

Իսկ երեք տարի անցնելուց հետո Վահան Ամատունուն հաջողվեց քրիստոսասեր ջանքով սքանչելի տոճար¹⁶² կանգնել տաշած, քանդակած քարերով, և տաճարի ներսում շինեց Սրբի գերեզմանը: Նա Քրիստոսի կենդանարար մարմնի և արյան սեղանի համար վայելուչ, գույնզգույն, ոսկով և արծաթով ու թանկագին քարերով պայծառափայլ

*) Աչքի երևացած պատկեր, տեսած բան:

անոթներ պատրաստեց ի հիշատակ, և մի տեղ հավաքված բոլոր սըրբերի*) հետ Քրիստոսի խաչակրոն վկայի, երանելի Մաշթոցի մարմինը փոխադրեց տաճարի գերեզմանը: Եվ նրա թաղիկ անունով աշակերտին, մի զգաստ ու բարեպաշտ մարդու, եղբայրների հետ**), երանության հասած Սրբի համար***)) սպասավոր կարգեցին ի փառս աստծու:

[ԻԸ]

Եվ վախճանված հայրերը հայտարարեցին գլխավորներ, վերակացուներ, տեղապահներ, որոնց առաջինն էր Հովսեփը¹⁶³, ժողովի գլխավորը, և երկրորդը՝ մի ուրիշ աշակերտ Հովհան անունով,— մի իսկական սուրբ, վարդապետասեր և ճշմարտապատում մարդ: Պատահեց, որ սա Սրբի մահից հետո Տիգրան¹⁶⁴ քաղաքում Քրիստոսի համար հաղթությամբ տարավ, դիմացավ շատ և պես-պես փորձությունների, շղթայակալ վշտերի, մենամարտիկ [լինելով] ընդդեմ երկպատիկ****) բռնության, ուստի և խոստովանողական¹⁶⁵ անուն ժառանգեց, վերադարձավ Հայոց երկիրն ի նույն վերակացություն:

Իսկ բարեացապատ*****) Վահանին¹⁶⁶, որ հանկարծ [օգնություն] էր հասնում ամենքի կյանքին՝ աշխարհածնունդ հայրերի*****) սեփական որդին*****) հանդիսանալով մեր աստված Քրիստոսի շնորհիվ, վայել էր մերձավոր մասնակից [լինել նրանց] կյանքին¹⁶⁷:

[ԻԹ]

Եվ որ հայրերը մեր գրածի համեմատ կատարումն*****)) ունեցան, այդ ոչ թե հին զրույցներից տեղեկացանք և մատենագրերով կարգեցինք, այլ մենք հենց ականատես եղանք նրանց կերպարանքերին, և ընթերական՝ [նրանց] հոգևոր գործերին և լսող՝ նրանց շնորհապատում ուսման, և նրանց արբանյակն*****)) ըստ ավետարանական հրաման-

րի: Ոչ թե սուտապատում ճարտարախոս լինելով մեր խոսքերով՝ իմ հոր մասին կարգեցինք [այս], այլ շատը թողնելով և նշանավոր գիտականերից¹⁶⁸ քաղելով*)՝ այս համառոտը գրեցինք, որ ոչ միայն մեզ, այլ և այս մատյանը¹⁶⁹ կարդացողներին հայտնի է: Որովհետև՝ իսկապես չէինք դիմանա նրանց յուրաքանչյուրի բոլոր արածները գրքի մեջ նշանակելուն¹⁷⁰, ուստի պատսպարվեցինք¹⁷¹ այս ավելի հեշտ ու դյուրինով — առաքելականով: Սրբերի բազմախուռն վաստակները թողեցինք, որպեսզի մանրամասնորեն պատմենք կարևորագույն հանգամանքները**): [Եվ այս] պատմեցինք ոչ ի պատիվ աստուծու սրբերին, որոնք ամենապաժառ հավատով ու վարքով¹⁷² ճանաչված՝ հարգվեցին, այլ ի քաջալերիչ օրինակ իրենց հոգևոր զավակներին և այն ամենքին, որ նրանց միջոցով աշակերտելու են սերնդեսերունդ:

[Լ]

Եվ արդ՝ Երանելիի հավատքի***)) տարիների հաշիվը լինում է քառասուն և հինգ տարի, և հայոց դպրութունից մինչև Սրբի վախճանը՝ երեսուն և հինգ տարի, որ այսպես են համարվում. Պարսից արքա Կրմանը¹⁷³ թագավորել է վեց տարի և Հազկերտը****)) քսան և մեկ տարի [և Վռամը տասնութ տարի]¹⁷⁴ և Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Երանելին¹⁷⁵:

Եվ արդ՝ սուրբ հավատքի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրման արքայի շորորդ տարուց մինչև Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին¹⁷⁶, և հայոց դպրութունն սկսվել է Հազկերտի ութերորդ տարուց¹⁷⁷:

Եվ մարդասեր Քրիստոսին փառք հավիտյանս. ամեն:

*) Այսինքն՝ վանականների, մենակյացների հետ:

***) Այսինքն՝ հոգևոր եղբայրների, կրոնավորների հետ:

****) Այսինքն՝ Մաշթոցի համար:

*****) Այսինքն՝ կրկնակի, երկու կերպ բռնության, ըստ հոգույ և ըստ մարմնոյ:

*****) «Բարեացապարտ» — բարիքի պատճառ, երախտավոր:

*****) Այսինքն՝ աշխարհը վերածնող հայրերի — Սահակի և Մաշթոցի:

*****) Հարազատ որդին իբրև հոգևոր ծնունդ:

*****) Կյանքի վախճան:

*****) Գործակից փոքրավոր, սպասավոր:

*) «Քաղել» — ժողովել, հարկավ հարց ու փորձ անելով:

***) Բառացի՝ մանրակրկիտ անելու, կարևորագույն հանգամանքները պատմելու համար:

****) Կրոնավորություն:

*****) Սա Հազկերտ Առաջինն է:

**ՊԱՏՄՈՒՓՅՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏԻ
ՎԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԱՐԱՐԵԼ Է ՍՈՒՐԲ ԿՈՐՅՈՒՆԸ**

Արդ, սկսենք պատմել* այն մարդու մասին, որ հիշեցինք մեր խոսքի սկզբում, որի համար և մենք հոգ ենք տարել պատմելու: Մաշդոց էր անունը, Տարոն⁵⁰ գավառից, Հացեկաց⁵¹ գյուղից, Վարդան անունով երևելի մարդու որդին էր: Մանկությունից կրթվելով հելլենական դպրոցում, եկել հասել էր Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների դուռը⁵²: Կացել էր արքունի դիվանատանը՝ դառնալով արքայի տված հրամանի ծառայողը՝ ոմն Առավանի՝ Հայոց աշխարհի հազարապետու-

* Կորյունի երկը և՛ ընդարձակ, և՛ համառոտված տարբերակներում կոչվում է «Յիշատակ Սրբոյն Մեսրոպայ...» (Ձ 2639, էջ 549 ա), «Ի յիշատակի պատմութեան վարուց...» (Փարիզի օրինակ, նաև ձ. Ձ 3787, էջ 104 ա), «Ի յիշատակի սրբոյն Մեսրովպայ...» (Վ 3791, էջ 196 ա): «Յիշատակարան պատմութեան սրբոյ վարդապետի Մեսրոպայ...» (ձ. Ձ 3791, էջ 196 ա): «Յիշատակ» բառը գալիս է Կորյունից: Բանն այն է, որ իր երկի սկզբում նա «յիշատակարան» է անվանում այն. «պմտաւ ածելով յիշատակարանս առանձին մատենանշան (մյուսում՝ «մատենանշան») ծաղկեցուցանել...»:

Կորյունի նպատակը իր ուսուցչի կյանքի լիակատար պատմությունը գրելը չէր, այլ առանձին համառոտ դրվագներ նրա կյանքից, «եթե ե՞րբ և յորում ժամանակի մատակարարեցաւ աստուածապարզեւ» գիրքը, և այն «որպիսի՞ արամբ այնպիսի նորոգատուր աստուածեղէն շնորհ երևեցաւ», ցույց տալ նրա «լուսաւոր վարդապետութիւնը», և «հրեշտակաբար կրօնիցն առաքինութիւնը»: Ուստի, «գլխաճախագոյնն թողեալ, և ի նշանաւոր գիտակացն քաշելով գհամառօտս կարգեցաք», — գրում է Կորյունը:

«Յիշատակարան» նշանակում է «ընդունարան յիշատակաց՝ մատենան, դիւան, պատմական մասն սուրբ գրոց, յիշատակագրութիւն. և Վերջարան մատենագրի և գրչի»: (ՆՂԹ, Բ, էջ 359): Մեղ այն ծանոթ է վերջին նշանակությամբ. ձեռագրերի հիշատակարաններ, ժողովածուներ, որոնց մեջ հավաքված են գրիչների հիշատակարանները կամ ձեռագրերի ստեղծման պատմությունը: Ուրեմն, հիշատակարանը նաև պատմություն է նշանակում: Այդ պատճառով Կորյունի երկի առաջին հրատարակությունը այդպես էլ վերնագրում են՝ «Պատմութիւն վարուց և մահուան անն երանելոյ սրբոյն Մեսրովպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի ի Կորիւն վարդապետէ յաշակեոտէ նորին» (Վեհտիկ, 1834 թ.): Ուստի, «Յիշատակ», «Յիշատակարան», «Ի յիշատակի» փոխարեն գրում են «Պատմութիւն»:

թյան⁵³ ժամանակ: Նա տեղյակ էր աշխարհական կարգերին, իր զինվորական արվեստով սիրելի էր դարձել: Եվ այնտեղ հենց ջանալով ուշադրությամբ հետևում էր աստվածային գրքերի ընթերցանությունը, որով և շուտով լուսավորվեց ու թափանցեց աստվածային հրամանների, հանգամանքների մեջ և ամեն պատրաստությամբ հարգարելով իրեն, իշխանների ծառայությունն էր կատարում:

Եվ դրանից հետո նա՝ ըստ ավետարանական կանոնի՝ դարձավ մարդասեր Աստծու ծառայությանը. սրանից հետո մերժեց աշխարհակիր ցանկությունները և պարծանքի խաշն առնելով՝ դուրս եկավ ամենակեցույց խաշվածի հետևից: Եվ հավատքի հրամաններին հավանելով՝ խառնվեց Քրիստոսի աշակերտների խաշակիր գնդին ու շուտով մտավ միայնակեցական կարգի մեջ: Բազում և տեսակ-տեսակ վշտակցություններ կրեց ըստ Ավետարանի և ամեն բանով իրեն սուլիս էր ամեն հոգևոր վարժությունների՝ միանձնության, լեռնակեցության, քաղցի ու ծարավի և բանջարաճաշակության, անլույս արգելարանների խարազնազգեստ ու գետնատարած անկողնու: Շատ անգամ էլ գիշերվա հեշտալի հանգիստն ու քնի հարկը ոտի վրա տքնությամբ վերջացնում էր մի ակնթարթում: Եվ այս ամենն անում էր նա ոչ սակավ ժամանակ: Եվ մի քանիսին ևս գտել, հարեցրել էր իրեն՝ աշակերտելու նույն ավետարանական սպասավորությանը:

Եվ այսպես, նա, կամայական քաջությամբ տանելով բոլոր վրա հասած փորձությունները և նրանով լուսավորվելով ու պայծառանալով, ծանոթ և հաճելի էր դարձել Աստծուն և մարդկանց:

Երանելին այնուհետև իր հավատացյալներին առավ գնաց, իջավ Գողթնի⁵⁴ անկարգ ու անխնամ տեղերը: Նրա առաջ դուրս եկավ Գողթնի իշխանը՝ մի երկյուղած և աստվածասեր մարդ, որի անունը Շաբիթ էր, և հյուրամեծար ասպնջական հանդիսանալով՝ բարեպաշտությամբ սպասավորում էր՝ Քրիստոսի հավատքի աշակերտների կարգի համաձայն: Իսկ երանելին իսկույն իր ավետարանական արվեստը բանեցնելով՝ իշխանի հավատարիմ օգնությամբ սկսեց քարոզել գավառում. ամենրիին իրենց հայրենական ավանդություններից ու սատանեական դիվապաշտ ծառայությունից գերեց, շուռ տվեց Քրիստոսի հնազանդությանը:

Եվ երբ նրանց մեջ սերմանեց կյանքի խոսքը և բոլորին աստվածապաշտության վարժեցրեց, հայտնապես մեծամեծ հրաշքներ երևեցին գավառի բնակիչներին. դեերը զանազան կերպարանքներով փախան ընկան Մարերի կողմեր⁵⁵: Նա մտքում դրեց ավելի հոգալ նույնպես համայն աշխարհի ժողովրդին մխիթարելու մասին և ավելացրեց մըշտամուռնչ աղոթքն ու բազկատարած պաղատանքն առ Աստված և

անդադար արտասուքը, մտաբերելով առաքյալի խոսքը. և ասում էր հոգալով. «Տրամաթյուն է ինձ համար, և անպակաս են իմ սրտի ցավերն իմ եղբայրների և ազգակիցների համար»⁵⁶:

Եվ այնպես տրամական հոգսերով պաշարված և մտածմունքների ձփանքի մեջ էր ընկած, թե արդյոք ինչպիսի ելք գտնի այդ բաների համար:

Եվ շատ օրեր հենց այնտեղ նույն խնդրով զբաղվելուց հետո վեր վացավ, այնուհետև եկավ հասավ Մեծ Հայաստանի սուրբ կաթողիկոսի մոտ, որի անունը Սահակ էր⁵⁷, որին պատրաստ ու հավան գտավ նույն հոգսի վերաբերմամբ: Եվ նրանք միասին սիրով մեկտեղ գալով՝ առավոտ կանուխ մեծ աղոթքներով Աստծուն էին դիմում, որպեսզի բոլոր մարդկանց հասնի քրիստոսաբեր փրկությունը: Եվ այդ անում էին շատ օրեր:

Ապա ամենաբարի Աստծուց պարգևվեց նրանց սկիզբ՝ երանելի միաբանյալների աշխարհահոգ խորհուրդները ժողովել և հայ ազգի համար նշանագրեր գտնել:

Շատ հարցուփորձով ու որոնումով պարապեցին և շատ նեղություններ կրեցին. հետո և իրենց առաջուց ուզած բանի մասին իմաց տվին իրենց Հայոց թագավորին, որի անունը Վռամշապուհ էր կոչվում:

Այն ժամանակ արքան պատմեց նրանց մի մարդու՝ Դանիել անունով մի ազնվական ասորի եպիսկոպոսի մասին, որ հանկարծ գրել է⁵⁸ հայերեն լեզվի ալփաբետներ-նշանագրեր: Եվ երբ արքան պատմեց նրանց Դանիելի գրածի⁵⁸ մասին, արքային հոժարեցրին, որ հոգ տանի այն պիտույթի համար: Նա էլ Վահրիճ անունով մեկին հրովարտականերով ուղարկեց Հարել անունով մի երեց մարդու մոտ, որ Դանիել եպիսկոպոսի մերձավորն էր:

Իսկ Աբելն այն, այդ որ լսեց, շտապով հասավ Դանիելի մոտ և նախ ինքը Դանիելից տեղեկացավ նշանագրերին, և հետո նրանից առնելով հասցրեց Հայոց երկրի արքային՝ նրա թագավորության հինգերորդ տարում⁵⁹: Իսկ արքան սուրբ Սահակի և Մաշդոցի հետ միասին նշանագրերն ստանալով Աբելից՝ ուրախացան¹⁷⁸:

Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի սիղոբաները և կապերն⁶⁰ ամբողջությամբ արտահայտելու համար, մանավանդ որ նշանագրերն էլ իսկապես ուրիշ դպրություններից քաղված և հարուստ առած հանդիպեցին, դրանից հետո դարձյալ երկրորդ անգամ նույն հոգսի մեջ ընկան և մի քանի ժամանակ մի ելք էին փնտրում գրան:

Դրա համար երանելի Մեսրոպը արքունի հրամանով և սուրբ Սա-

հակի համաձայնությամբ մի խումբ մանուկներ առավ հետը և, սուրբ համբույրով միմյանց հրաժեշտ տալուց հետո ճանապարհ ընկավ, զնաց Հայոց արքա Վռամշապուհի հինգերորդ⁵⁹ տարում. և զնաց, հասավ Արամի⁶⁰ կողմերը, Ասորոց երկու քաղաքները, որոնց առաջինը Եղեսիա⁶¹ է կոչվում և երկրորդի անունն է Ամիդ⁶²: Ներկայացավ սուրբ երանելի եպիսկոպոսներին, որոնց առաջինի անունը Բաբիղաս⁶³ էր և երկրորդին՝ Ակակիոս, կղերականների և քաղաքների իշխանների հետ միասին հանդիպեցին և շատ մեծարանքներ ցույց տալով հասնողներին, ընդունեցին՝ հոգ տանելով քրիստոնյաների կարգի համաձայն: Իսկ աշակերտասեր ուսուցիչն իր հետ տարածներին երկուսի բաժանելով՝ ոմանց ասորական դպրության կարգեց [Եղեսիա քաղաքում]⁶⁴ և ոմանց հունական՝ այնտեղից Սամոսատական քաղաքում խմբելով:

Եվ նա իր ընկերների հետ սկսեց սովորական պասերն ու աղոթքները, տքնությունները և արտասովորից պաղատանքները, խստամբերությունները, աշխարհահեծ հոգսերը, հիշելով մարգարեի ասածը, թե՛ «Երբ որ հեծեծես, այն ժամանակ կեցցես»⁶⁶:

Եվ այսպես, նա շատ նեղություններ քաշեց իր ազգին մի բարի օգնություն գտնելու համար: Ամեն բան շնորհող Աստծուց իսկապես և պարգևվեց նրան այդ բախտը. նա իր սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր և սբանշիլի ծնունդներ՝ հայերեն լեզվի նշանագրեր: Եվ այնտեղ նշանագրեց, անվանագրեց ու դասավորեց⁶⁷ սիղոբաներով, հորինեց կապերով⁶⁸ և ձայնատուր նշաններով:

Եվ ապա հրաժեշտ տալով սուրբ եպիսկոպոսներին⁶⁹ իր ազգակիցների հետ միասին իջավ Սամոսատ քաղաքը, ուր մեծապատիվ կերպով մեծարվեց եպիսկոպոսից և եկեղեցուց:

Եվ հենց այնտեղ՝ նույն քաղաքում գտավ հելլենական դպրության մի գրիչ, Հոսիանոս անունով, որի ձեռքով նշանագրի բոլոր զանազանությունները՝ բարակն ու հաստը⁷⁰, կարճն ու երկայնը, առանձինն ու կրկնահարը ամբողջապես հորինելուց հետո⁷¹ ձեռնարկեցին թարգմանության երկու մարդու՝ իր աշակերտների հետ, որոնց առաջինին Հովհան անուն էին կոչում, Եկեղեցական գավառից⁷², և երկրորդին՝ Հովսեփ, Պաղնական տնից: Եվ սկսեց թարգմանել Սողոմոնի Առակների⁷³ գիրքը, որ սկզբում հենց հանձնարարում է ծանոթ լինել իմաստության, ասելով, թե՛ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ», որ և զրվեց այն գրչի ձեռքով. միաժամանակ սովորեցնում էին մանուկներին նույն դպրության գրիչներ պատրաստելով:

Ապա դրանից հետո թուղթ առավ քաղաքի եպիսկոպոսից և բոլոր

իրայիններով հրաժեշտ տալով նրանց, բերեց ասորոց եպիսկոպոսին, որոնցից սկզբում ընդունվել էր: Աստվածատուր նշանագրերը ներկայացրեց նրանց, որի համար և սուրբ եպիսկոպոսներից և բոլոր եկեղեցիներից շատ գովաբանություններ բարձրացան ի փառս Աստծո և, ոչ սակավ՝ ի մխիթարություն աշխատողների: Որոնցից բաժանվեց այնուհետև և ավետագիր թղթեր առնելով շնորհատուր պարգևներով հանդերձ ավանդված Քրիստոսի շնորհներով, ճանապարհ ընկավ: Եվ այսպես, բազում օթևաններ անցավ աջողությամբ ու հոգելից ուրախությամբ, եկավ հասավ Հայաստան աշխարհը, Այրարատյան գավառի կողմերը, նոր քաղաքի⁷⁵ սահմաններին մոտ, Մեծ Հայաստանի արքա Վաամ-շապուհի վեցերորդ տարում⁷⁶:

Մեծ Մովսեսն էլ այնպես ուրախ չէր Սինա լեռնից⁷⁷ իջնելու ժամանակ. շենք ասում, թե ավելի [ուրախ էր, այլ նույնիսկ] շատ պակաս [ուրախ]: Որովհետև աստվածատես մարդն, աստվածակիր հրամանն ծատուց առած իջնում էր լեռնից: Իսկ այս երանելիին, որի մասին են հորինվում իմ այս ճառերը, շեղավ այնպես, ինչպես այնտեղ կատարվեց. այլ նա ինքն իր հոգևոր ուրախությամբ լցված՝ գիտեր ընդունողների հոժարությունը⁷⁸:

Ապա դրանից հետո երանելի Մեսրոպը իր այնպիսի առավել ևս բարձրագույն ուսումով սկսեց կարգել և հորինել հաճախագույն¹³¹, դյուրապատում, շնորհագլուտ, բազմադիմի ճառեր մարգարեական գրքերի զորությունից ու հյուսից, ավետարանական ճշմարիտ հավատքի ամեն ճաշակներով լիբր:

Եվ այսպես՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի բոլոր կողմերում, իր ամբողջ կյանքի ընթացքում, ամառ ու ձմեռ, գիշեր ու ցերեկ, անվեհեր ու առանց հապաղելու, իր իսկ ավետարանական ու ողջապատում վարքով ամենափրկիչ Հիսուսի անունը կրեց իր անձի վրա թագավորների, իշխանների ու բոլոր հեթանոսների առաջ և առանց ընդդիմության հակառակորդների կողմից: Եվ ամեն մարդու զարդարեց Քրիստոսի զգեստով ու հոգեպես, և շատ բանտարկյալներ, կալանավորներ և նեղյալներ ազատեց՝ Քրիստոսի ահավոր զորությամբ կորզելով նրանց բռնակալների ձեռքից: Եվ շատ անիրավ մուրհակներ պատռեց, և շատ սզավորների ու նեղսրտածների իր մխիթարական վարդապետությամբ ակնկալություն ու հույս տվեց և մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի [հավատքին] նվաճեց¹³² և ամենքին ընդհանրապես փոխեց, աստվածապաշտության կարգի մեջ դրեց:

Եվ դարձյալ շեն ու անշեն տեղերում բնակեցնելով հաստատեց վանականների շատ ու անհամար խմբեր. դաշտական ու լեռնական,

անձավամուտ ու արգելական¹³³: Ժամանակ առ ժամանակ իր անձով հենց օրինակ էր ցույց տալիս նրանց. ամեն մենաստաններից հետն առնում էր աշակերտներից մի քանիսին և գնում լեռնակյաց, սորամուտ, ծակախիտ էին դառնում, իրենց օրական սնունդը խոտեղեն ուտելով էին վերջացնում: Եվ այսպես, վշտակյաց տկարության էին անձնատուր լինում, մանավանդ որ աշթի առաջ ունեին առաքելական խոսքերի մխիթարությունը, թե՛ «Երբ տկար եմ Քրիստոսի համար, այն ժամանակ զորացած եմ լինում»¹³⁴:

Այնտեղ այնուհետև չէին հարբում գինով, այլ լցվում էին հոգով և սրտերը հոգևոր երգերով¹³⁶ պատրաստում ի փառս և ի գովություն Աստծու: Այնտեղ վարժվում էին հոգեպատում գրքերի քաղցրուսույց ընթերցանությամբ: Այնտեղ՝ վարդապետի քաջալերությունն ու հորդորը, որ ընտրյալներն առաջ դիմելով հասնեին Քրիստոսի դրած պսակահամբար կետին: Այնտեղ հոգով եռում էին աստվածապաշտական ծառայություն: Այնտեղ՝ աղերսական աղոթքներ, պաղատանք սրտառուչ և ամենքի կյանքի համար հաշտեցուցիչ խնդրանքներ մարդասեր Աստծուց:

Եվ նա այս միևնույն հոգեկրոն արվեստով շատ օրեր անց էր կացնում անապատ տեղերում, մինչև որ երեցներից իմաց էր տրվում, որ այն կողմերի եկեղեցիներին մի որևէ օգտակար բանի համար օգնության հասնեի Աստծու շնորհքով: Եվ անփակ բերանով ավելի էր ծավալեցնում վարդապետության վտակները լսողների սրտերի մեջ:

Եվ այս անում էր նա իր ամբողջ կյանքում, իր անձի և աշխարհի համար: Որովհետև ճշմարիտ ուսուցիչները իսկապես սովոր են իրենց առաքիլություններն աշակերտների համար օրինակ դարձնելու, մանավանդ որ մտաբերում էր Տիրոջ հրամանը, «Որովհետև սկսեց Հիսուսը գործել և սովորեցնել»¹³⁷: Որովհետև իսկապես ավելի օգտակար է բոլոր աշխարհային զբաղմունքներից մի կողմ քաշվել, առանձնանալ և միայն աստվածապաշտությամբ պարապել, ինչ որ անում էին մարգարեներն էլ, որոնք լեռներում ու անապատներում և այրերում ու քարերի փապարներում աստվածեղեն կրոնքի ծառայություն էին անում: Նույնպես և բոլոր հայերը, որոնք առաքելական կանոններից հետո են եկել, անձամբ ունենալով բարեպաշտությունը, մեզ՝ վերջիններիս, օրինակ ցույց տվին, ուստի այս երանելին իր վրա վերցրած ուներ ավանդածների պատիվը:

Այն ժամանակ բերվեցին, երևացին Հայաստան աշխարհում Թեոդորոս¹⁴⁸ անունով մի հոռոմ մարդու սուտապատում գրքերը, դատարկաբան ավանդությունները: Սուրբ եկեղեցիների սինհոդոսական հայրապետներն¹⁴⁹ այդ մասին գրելով իմաց տվին ճշմարտահավատ փառաբանիչներ Սահակին ու Մեսրոպին: Եվ նրանք ճշմարտասեր ջանքով

մեջտեղից վերացրին այն, աշխարհից հալածելով՝ իրենց սահմաններից դուրս վանեցին, որպեսզի ոչ մի սատանայական ծուխ չխառնվի լուսավոր ուսմանը:

Իրանից հետո պատահեց, որ երանելի Սահակը նույն ճշմարտությամբ, օրերով ու շատ տարիներով լցված և Աստծու տված պտուղների բարիքներով վայելաչացած Վոսմի որդու Պարսից աշխարհին թագավոր դարձած Հազկիտի առաջին տարում, Բագրևանդ¹⁵⁰ գավառում, Բյուրաց-վոց գյուղում, Նավասարդ ամսի¹⁵¹ վերջում, երբ և երանելի ծննդյան օրն էին հիշում, ծերունին օրվա երկրորդ ժամին, անուշահոտ յուղի պաշտամունքի¹⁵² ժամանակ աստվածահաճո աղոթքներով հոգին Քրիստոսին ավանդեց, հետևելով մարգարեին, որ ասում էր. «Քո ձեռքն եմ հանձնում իմ հոգին»¹⁵³:

ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ¹⁷⁹

Իսկ երանելի Մեսրոպը շատ կարոտով այրված՝ ընկել էր տրտմության և արտասովակաթ ողբերի և ծանրաթախիծ սուգի մեջ: Բայց թեպետ և մենակ մնալու տրտմությունը չէր թողնում, որ զվարթանա, սակայն ավետարանական ընթացքն ու սուրբ եկեղեցու վերակացությունը Աստծու շնորհքով առանց պակասության առաջ էր տանում: Եվ գիշեր ցերեկ պահքով ու աղոթքով և ուժգին խնդրվածքներով ու բարձր ձայնով հիշեցնելով աստվածակիր հրամանը՝ զգուշացնում էր ամեն մարդու, կատարում ճգնական վարքի նույնիսկ բազմատեսակ և դժվարագույն վարժանքները. մանավանդ որ ծերունական¹⁵⁸ հասակի պատճառով մտաբերում էր իր վերջին օրը, քուն չէր տալիս աչքերին և աչ արտևանունքներին նիրհ՝ մինչև Տիրոջ հանգստին հասնելը:

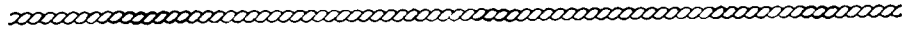
Եվ մինչդեռ այնպես իր մոտին եղող մերձավորների հոգևոր եռանդը շարժվում էր, հենց միևնույն տարում, երանելի Սահակի մահից վեց ամիս անցնելուց հետո Հայոց բանակը սուրբ վարդապետի հետ միասին գտնվում էր Այրարատյան Նոր Քաղաքում, և միևնույն հոգեկրոն վարքով հասավ սրբի քրիստոսակոչ վախճանը մի քանի օրվա հիվանդությունից հետո՝ Մեհեկան ամսի տասներեքին¹⁵⁹: Եվ երբ պիտի ձեռնասուն աշակերտների միջից զատվեր և Քրիստոսի գնդին խառնվեր, ցավերից թեթևանալով և սթափվելով՝ վեր կացավ նստեց ժողովի մեջ և ձեռքերը հանապազատաբաժ երկինք բարձրացրած՝ բոլոր մնացողներին հանձնարարեց Աստծու շնորհքին, նրանց համար օգնություն խնդրեց:

Եվ ժողովված զլիսավոր աշակերտների անուններն այս են. առաջինը՝ Հովսեփ, երկրորդինը՝ Թադիկ, զգաստ ու վարդապետի հրամանների նկատմամբ շատ զգուշ մարդիկ: Զինվորականներից առաջինը՝ Վահան, Ամատունի ցեղից, որ Մեծ Հայաստանի հազարապետն էր, և երկրորդինը՝ Հմայակ¹⁶⁰, Մամիկոնյան տոհմից՝ պատվական, երկյուղած ու վարդապետի հրամանները կատարող մարդիկ:

Եվ մինչդեռ սրբի ձեռները կարկաված էին դեպի երկինք, խաչանման, լուսավոր շողավոր ձևով սքանչելի տեսիլ երևաց այն ապարանքի վրա, ուր վախճանվում էր երանելին. և ամեն մարդ ինքը տեսավ այդ, և ոչ թե ընկերը պատմեց: Եվ նա սրբերին սեր ու միաբանություն ավանդեց, մերձավորներին և հեռավորներին օրհնությամբ պսակեց և հաճոյական աղոթքը Քրիստոսին հասցնելով՝ հանգյավ:

Վահանն ու Հմայակը աշխարհական բազմություն հետ վերցրին նրան վախճանվածի պատրաստությամբ, սաղմոսներով և օրհնությամբ ու հոգևոր ցնծություններով, վառած կանթեղներով ու բորբոքած ջահերով և բուրդ խնկերով և ամբողջ լուսաճաճանչ աշտանակով և այն լուսավոր առաջախաղաց խաչանշանով, բարձրացան Օշական¹⁶¹ և այնտեղ մարտիրոսարանի մեջ դրին, և երանելու օրինավոր հիշատակը կատարեցին, ապա նշանն աներևույթ եղավ, և նրանք ետ դարձան յուրաքանչյուրն իր տեղը:

Իսկ երեք տարի անցնելուց հետո Վահան Ամատունուն հաջողվեց՝ քրիստոսասեր ջանքով սքանչելի տաճար¹⁶² կանգնել տաշած քանդակած քարերով և տաճարի ներսում շինել սրբի գերեզմանը: Նա Քրիստոսի կենդանարար մարմնի և արյան սեղանի վայելուչ, գույնզգույն, ոսկով և արծաթով ու թանկագին քարերով պայծառափայլ անոթներ պատրաստեց ի հիշատակ, և մի տեղ հավաքված բոլոր սրբերի հետ Քրիստոսի խաչակրոն վկայի, երանելի Մեսրոպի մարմինը փոխադրեց տաճարի գերեզմանը: Եվ նրա Թադիկ անունով աշակերտին՝ մի զգաստ ու բարեպաշտ մարդու, եղբայրների հետ երանության հասած սրբի համար սպասավոր կարգեցին ի փառս Աստծու, զի նրան վայել է փառք, իշխանություն և պատիվ. ամեն:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԱՆԵՆԻ ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԵՍՐՈՊԻ ԿՅԱՆՔԻ,
ՈՐ ԳՐԵԼ Է ՆՐԱ ԱՇԱԿԵՐՏ ԿՈՐՅՈՒՆԸ**

Մենք ձեզ կպատմենք ասքանագյան² ազգի, Հայաստան աշխարհի¹⁸⁰, գրի աստվածատուր շնորհք հանդիսացող գյուտի, Տիրոջ պարգևած վարդապետության, այդ լուսաշող վարդապետության [տարածման] ժամանակի ու հեղինակի, ինչպես նաև նրա հրեշտակակրոն, առաքիլի վարքի մասին:

Այս այր Մեսրոփը Տարոն⁵⁰ գավառից էր, Հացեկաց⁵¹ գյուղից: Նա վարդանի որդին էր, որը մանկությունից սկսած¹⁸¹ կրթվելով հելլենական դպրոցում⁵² եկել հասել էր Հայոց Արշակունի թագավորների դուռն⁵² ու արքունական դիվանում ծառայելով՝ արքայատուր հրամանի սպասավոր էր դարձել: Հմուտ և առաջադեմ լինելով աշխարհական կարգերում՝ զինվորական կյանքում սիրելի էր դարձել բոլորին՝ մեծամեծերին ու փոքրավորներին, որովհետև բոլոր իրավունքները իմաստությամբ էր գործադրում:

Դրանից հետո մարդասեր Աստծու սպասավորությանը նվիրվելով, ձերբազատվելով ամեն [տեսակի] պարտականություններից, (ձեռքն) առավ պարծանքի [արժանի] խաչը և, ինչպես հրամայում էր Ավետարանը, հետևեց խաչված ու ամենակեցույց Քրիստոսին: Հրամանների, օրենքների պայմաններն ընդունելով¹⁸², նա խառնվեց Քրիստոսի աշակերտների խաչակիր զնդին և, մտնելով միայնակյացների դասի մեջ՝ միշտ ճգնությամբ զբաղվեց: Հանձն առնելով հոգևոր բոլոր վարժությունները, ճգնեց իրեն քաղցի ու ծարավի, ցրտի ու մերկության մատնելով: Բուսակեր, խարազնազգյաց դառնալով և գետնատարած անկողիններում [պառկելով], գիշերվա հանգիստ քնի փոխարեն շատ անգամ ոտքի վրա [կանգնած] մի ակնթարթի պես տքնությամբ անցկացրեց: Եվ դա կատարեց շատ անգամ: Մի քանի ուսումնասեր [աշակերտներ] գտնելով՝ նա նրանց հարեց իր կողմը, որպեսզի նույն ավետարանական կրոնն ուսուցանի:

Վրա հասած բոլոր փորձությունները¹⁸³ կամավոր քաջությամբ

տարավ, ճգնավորների շրջանում դրանով լուսավորվելով ու պայծառանալով՝ հաճելի դարձավ Աստծուն և մարդկանց:

Երանելին այնուհետև առնելով իրեն աշակերտողներին՝ գնաց Գողթն⁵⁴: Այստեղ նրան ընդառաջ ելավ Շամբիթ իշխանը, որը նրան սիրով ընդունեց իբրև բարձրյալ Աստծու ծառայի և բարեպաշտությամբ սպասավորեց նրան, ինչպես պատշաճ է Քրիստոսին հավատացող աշակերտներին: Երանելին իր վարդապետական շնորհն անմիջապես ի գործ դնելով, իշխանի կամոք ու հոգացողությամբ ուսուցանեց քաղաքի ու գավառի բնակիչներին: Եվ քանի որ նրանց մեջ [դեռևս] կային հեթանոսական սովորությունների [հետքեր], ուստի նրանց վերադարձրեց դեպի ճշմարիտ իմացությունը և բոլորին լուսավորեց հոգեշահ խոսքով: Նրա ձեռքով մեծամեծ սքանչելիքներ, հրաշքներ կատարվեցին. դեերը զանազան կերպարանքներ ընդունելով ու բոլորին լսելի աղաղակ բարձրացնելով մատնեցին, իրենց փախուստը և ընկան Մարաց⁵⁵ կողմերը: Այդ պատճառով էլ աշակերտները ավելի շատ էին լսում իրենց հոգեկրոն վարդապետի [այն խոսքերը], որ Սուրբ գրքով նրանց էր ավանգվում Քրիստոսին մերձավոր սուրբ հայրերի հավատքի ու վարքերի մասին:

Բայց քանի որ հայոց լեզուն իր գրերը չուներ, աշակերտները մեծ դժվարություններ էին կրում ճշմարտության ավանդները յուրացնելիս: Դրա համար երանելի վարդապետը տարակուսելով իր առաքելության մեջ՝ ամենակարող Աստծուն ապավինեց, որ նա հայոց լեզվի գրեր հայտնագործի, և գրեր ունենալով էլ թերությունը առավելության վերածվի: Այնուհետև նա նշանագրերի համար գնաց Հայոց հայրապետ Սուրբ Սահակի⁵⁷ մոտ և տեսավ, որ սա [նշանագրերի համար]¹⁸⁴ ավելի շատ է անհանգստացած: Երբ նրանք բազում ջանքերից ու աշխատանքից հետո ոչ մի արդյունքի չհասան, դարձյալ աղոթքներին ապավինելով՝ Աստծուց խնդրեցին այն, ինչ ցանկանում էին: Իրարից բաժանվելով ու իրենց խոստամբերության մատնելով՝ նրանք ավելի շատ աշխատեցին:

Այսքան բաներից հետո այս հարցում նույնպես նախանձախնդիր և այդ հարցին տեղյակ Վառձապուհ թագավորը Մեսրոփին իր աշակերտների հետ ուղարկեց ասորվոց Միջագետք: Մեսրոփը տարբեր տեղեր գնալով գիտուն մարդկանց որոնեց, գիտություն տարածեց: Նա հանդիպեց ասորվոց առաքիլի եպիսկոպոս Դանիելին, որը խոստացավ նրան ցույց տալ նրա ցանկացած նշանագրերը: Բազում տանջանքներ [կրելուց], քննության [ենթարկելուց] և ուսուցումից հետո ունայն դուրս եկավ [այդ տառերը], քանի որ դրանք հայոց լեզվի բառերին ու այբուբենի հնչյուններին չէին համապատասխանում:

Այնժամ նա ապավինեց Աստծու նկատմամբ [ունեցած] հավատքին, Աստծուն աղոթեց արտասովալից [աչքերով], բոլորի տեր Աստծուց գիշեր ու ցերեկ խնդրեց իրեն ցույց տալ փափագելի նշանագրերը: Եվ [ահա] ոչ այն է քնի մեջ՝ երազում, ոչ այն է արթմնի, այլ սրտում՝ հոգու աչքերով երևացող մի տեսիլք տեսավ. աչ ձեռքը վեմի վրա [գրեր] էր գրում՝ կարծես գծի հետքեր էր թողնում մագաղաթի վրա: Նա ոչ միայն դրանք տեսավ, այլև բոլոր մանրամասնությունները որպես ամբողջություն իր մտքում կուտակվեցին: Աղոթք անելուց հետո վեր կենալով՝ նա Եպիփանոսի աշակերտ, Սամսուս միայնակեցություն անող Ռուփինոսի հետ ստեղծեց¹⁸⁵ մեր նշանագրերը: Երանելի Մեսրոպ վարդապետի խորհրդի համաձայն գրերը ձև ստացան և հելլենացվոց սիղոբաների՝ կապերի նմանողությամբ հայերեն տառակապակցությունները կատարյալ դարձան:

[Դրանից] անմիջապես հետո նա ձեռնարկեց քսաներկու հայտնի [գրքերը] պարունակող Հին կտակարանը հայերեն թարգմանելուն՝ [հատուկ] դիտավորությամբ սկսելով Սողոմոն Իմաստունի Առակներից, իսկ նրա աշակերտները Հովհանն ու Հովսեփը նրան օգնեցին նույն այդ գործում: Նա փոքրահասակ աշակերտներին գրչության արվեստն ուսուցանեց:

Այդ ժամանակ թագավորում էր Թեոդոսիոս Փոքրը: Երբ Հայոց երանելի վարդապետ Մեսրոպը Հայոց [կաթողիկոս] սուրբ Սահակի և Հայոց թագավոր Վուստրիանոսի մոտ բերեց մեր լեզվի նշանագրերը, սրանք շատ ուրախացան. կարծես Աստծու [ձեռքով] գրված տախտակներն էին ընդունում: Նրանք իրենց գոհությունն ու փառքը մատուցեցին բոլորին [ստեղծած] Արարչին այն նոր պարզանքի համար, որ նրանց էր տրվում ի վերուստ: Սուրբ հայրապետի ու թագավորի հրամանով ուշիմ, ընդունակ, փափկաձայն ու երկարաշունչ երեխաներ հավաքեցին, և բոլոր գավառներում ու գյուղերում դպրոցներ բացելով՝ նա ուսուցանեց Հայոց ողջ աշխարհի [մարդկանց]:

Աստծու երանելի այրը Վրաց աշխարհ գալով՝ ի վերուստ նրան տրված Աստծու շնորհով նրանց համար էլ նշանագրեր ստեղծեց և տարբեր քաղաքներում վարդապետներ թողեց, որ նրանց մանուկներին էլ ուսուցանեն: [Այնուհետև] ինքը Աղվանք գնալով այդտեղ նույն ձևով ստեղծեց նշանագրեր և [հիմք դրեց] գիր ու գրականության նկատմամբ սիրո ավանդությունը: [Այստեղ էլ] վարդապետներ թողեց և, վերադառնալով Հայաստան, տեսավ, որ սուրբ Սահակ հայրապետը Քրիստոսի շնորհիվ զբաղված է [Սուրբ գիրքը հայերեն] թարգմանելով ասորերենից, քանի որ դրա հունարեն բնագիրը չկար. ամբողջ աշխարհի հունա-

րեն գրքերը այրել էր Մերուծանը, իսկ երբ Հայոց աշխարհը բաժանված էր [երկու մասի], պարսիկ վերակացուները թույլ չէին տալիս, որ իրենց մասում հունարեն դպրութուն ուսանեն, այլ՝ միայն ասորերեն: Դրա համար է, որ շատ տարակուսած էին սուրբ հայրապետ Սահակն ու երանելի Մեսրոպը, ուստի գնացին իրենց հունաց վիճակի արևմտյան կողմերը:

Սուրբ Սահակը Մեսրոպին հանձնելով նամակ ու իր թոռ Վարդանին՝ նրան ուղարկեց Թեոդոսիոս կայսեր և Ատտիկոս հայրապետի մոտ, տեղյակ պահեց նրանց գալստյան մասին, որ երկրի բնակիչներն ընդունեն հայերի կրոնի նոր ուսմունքը: Զորավար Անատոլիոսը ընդունելով նրանց, մեծ պատվի արժանացրեց, որովհետև նախօրոք տեղյակ էր երանելի Սահակի և Մեսրոպի առաքինության համբավի մասին: Նա նամակով նախապես [այդ մասին] իմաց տալով կայսրին՝ հրաման ստացավ արժանի կերպով ճանապարհ դնել ու փառավոր կերպով ուղարկել Բյուզանդիա: Թագավորն ու հայրապետը դիմավորեցին նրանց, Մեսրոպին եկեղեցիկտիկոս¹⁸⁶ ձեռնադրեցին ու նրան առաջին երանելի վարդապետների շարքը դասեցին:

Նրանք, նամակներ ունենալով, եկան հանդիպեցին Սուրբ Սահակին ու զորավար Անատոլիոսին: Սրանք նամակներն ու հրամանները ընդունելով շատ ուրախացան և փառք տվեցին բոլորի Տիրոջն ու Աստծուն: Նա շտապեց անմիջապես կատարել հրամանները և [մարդիկ] ուղարկեց կայսեր իշխանության ներքո գտնվող հայկական գավառներն ու քաղաքները, որ տարբեր տեղերում հավաքեն բազում մանուկներ, արքունուստ [հատկացվող] ապրուստ ու ոռճիկ սահմանեց, որպեսզի մանուկները սովորեն առանց հոգս ունենալու: Երանելի Մեսրոպը լուսաշող վարդապետությունը գործի դնելով, հավաքված մանուկներին ուսուցանեց նշանագրերը: Նա իրեն աշակերտածներին, ուսուցիչներ կարգեց, որպեսզի վաղ հասակից նրանց ուսուցման գործին լծեն:

Այնուհետև նա ձեռնարկեց բորբորիանոսների¹¹¹ ժպիրճ ու քմահաճ աղանդը հետաքննելու գործը: Երբ սրանք ընդունեցին ճիշտ խոսքի վարդապետությունը, բանտում շղթայակապ սաստիկ տանջանքների ենթարկեց տարբեր ձևերով, իսկ երբ Աստծուն ատողները դրանից հետո էլ հրաժարվեցին [իրենց հոգու] փրկությունից, այնժամ խանձեցին, մրեցին ու պեսպես ձևերով խայտառակության ենթարկելով վտարեցին երկրից:

Երանելին իր ուսուցչական գործն առաջ տարավ՝ սկսեց ու ավարտի հասցրեց այն: Եկեղեցու հայրերի բազմաթիվ շնորհագիր մատյաններ ստանալով ու ձեռք բերելով, նա հարստացրեց [իր] վարդապետության

խորությունը և ի փառս ամենասուրբ Երրորդության, երկրի բնակիչներին լիացրեց հոգևոր ամեն վայելչությամբ: Բուրբին Աստծու ամենապահ շնորհները պատգամելով՝ ինքը վերադարձավ Հայոց կողմերը և շրջելով բոլորի հետ՝ իրեն աշակերտողներին բերեց ճշմարիտ հավատի: Գալով այստեղ՝ նա հանդիպեց սուրբ Սահակին: Սա նրանից տեղեկացավ եղած դեպքերի մասին, և նրանք միաբան օրհնեցին Աստծուն, որն իրենց նորատուր պարգև էր տվել ի վերուստ:

Դրանից հետո երկու երանելիները հոգ տարան, որ որքան Աստված հաջողություն կտա, թարգմանություններ կատարելով և գրելով հարբստացնեն ու զարգացնեն իրենց ազգի գրականությունը: Դրա համար աշակերտներից երկուսին՝ Եզնիկին¹²⁰ ու Հովթեփին¹¹⁹ ուղարկեցին Ծղեփա քաղաքը, որ ասորերենից հայերեն թարգմանեն Նոր Սուրբ գիրքը¹²⁷ և գրի առած բերեն իրենց երկիրը: Սրանք [Ծղեփա] գալով կատարեցին այն, ինչ հրամայված էր իրենց, և հավատարիմ եղբայրների միջոցով այդ գրքերն ուղարկելով իրենց պատվական հայրերին՝ իրենք անցան գնացին Հունաց կողմերը՝ Բյուզանդիոն քաղաքը, որ իմաստասիրություն ուսումնասիրեն: Նրանք ուսում ստանալով ու հմտանալով՝ հելլեններեն լեզվից հայերենի թարգմանիչներ դարձան:

Որոշ ժամանակ անց Հայաստան աշխարհի մի քանի [հոգևոր] եղբայրներ գնացին Հունաց կողմերը՝ Կոստանդնուպոլիս քաղաք: Դրանցից մեկի անունը Ղևոնդ էր, իսկ մյուսինը՝ Կորյուն: Սրանք գնացին միացան Եզնիկին, որը նրանց մտերիմն ու սննդակիցն էր: Նրանք սուրբ հայրերի առաջ դրեցին սուրբ եկեղեցու իրենց բերած կտակարանները:

Երանելի սուրբ Սահակն ու Մեսրոպը մինչ այդ հունարենից հայերեն էին թարգմանել բոլոր եկեղեցական գրքերը¹²⁴ և հայոց լեզվով շարադրել բազմաթիվ սուրբ հայրապետների ճշմարիտ իմաստությունը¹²⁵: Դրանից հետո Եզնիկին¹²⁶ առավ մինչ այդ պատահաբար ձեռքի տակ ունեցած բնագրի հապճեպ թարգմանությունները, և Եզնիկի հետ դրանք ստուգվեցին բերված ճշգրիտ օրինակների հետ: Նրանք հայերեն տառերով գրի առնելով թարգմանեցին նաև Սուրբ գրքի բազմաթիվ մեկնությունները¹²⁷: Երանելի սուրբ հայրերն այսպես գիշեր ու ցերեկ՝ անընդհատ զբաղված էին Սուրբ գրքի ընթերցանությամբ և դրանով իսկ զարգանալով ու շահելով [իրենց] ուսումնասեր ընթերականների համար բարի օրինակ դարձան, մանավանդ որ Աստծուց նշանակված պատգամավորների զգուշացնող պատվիրաններ ունեին, որոնցից առաջինն ասում էր. «Տիրոջ օրենքների մասին խորհել գիշեր ու ցերեկ»¹²⁹, իսկ երկրորդը՝ «Ուշադրություն դարձրու մխիթարության, վարդապետության գրքերի ընթերցանությանը: Անտարբեր մի՛ լինիր քո ունեցած շնորհք-

ների նկատմամբ: Մտածի՛ր այդ մասին, այդ [մասին մտածելով] վեր կաց, որ քո գերազանցությունը հայտնի լինի բոլորին: Զգուշությամբ վերաբերվիր քո անձի ու քո վարդապետության նկատմամբ և դրանով անցկացրու ժամանակդ: Եթե այս կատարես, ապա կփրկես և՛ քո անձը, և՛ նրանց, ովքեր քեզ կլսեն»¹³⁰:

Այսպիսի համապարփակ և լուսավոր վարդապետություն քարոզելուց հետո երանելի Մեսրոպը սկսեց կարգել և շարադրել հաճախագույն¹³¹, դյուրամատչելի, շնորհագիր, բազմաբովանդակ ճառեր, որոնք բխում էին մարգարեական ու առաքելական գրքերի ազդեցությունից ու էությունից: Դրանք լի էին ճշմարիտ հավատի ավետարանական ամեն տեսակի ճաշակով, այստեղ այս անցավոր [աշխարհից] բազմաթիվ իրական նմանություններ ու օրինակներ բերելով՝ ավելի շատ խոսվում է հանգուցյալների հարություն հույսի մասին, որպեսզի տխմար դյուրահավատներին, պարզամիտներին ու մարմնական գործով տարվածներին ստիպեն սթափվել, զգաստանալ և հիմնավորապես հուսադրվել խոստացված շնորհների համար:

Եվ այսպես, Հայոց, Վրաց և Աղվանից բոլոր կողմերում, իր ամբողջ կյանքի ընթացքում՝ ամառ ու ձմեռ, գիշեր ու ցերեկ, առանց վախենալու և հապաղելու նա նորահայտ վարդապետությունն ուսուցանեց: Ծանապարհորդելով, հավատի ու [սրբերի] վարքերի մասին ավետարանական ու ստուգապատում խոսքով նա ի փառս և ի գովություն, Աստծու, թագավորների, իշխանների, ռամիկների առաջ, հակառակորդների առարկությունների շահնդիպելով, ի վերուստ տրված պարգևի շնորհիվ սովորեցրեց, քրիստոսասեր ու անձը զինող ոգին բորբոքեց, բազմաթիվ բանտարկյալներին, կալանավորներին ու տարբեր պատուհասներով տագնապյալներին փրկություն պարգևեց ի շահ ավետարանական փրկության, Քրիստոսի փառքի ահեղ զորություններ տարակուսյալներ փրկեց, բազմաթիվ անարդար մուրհակներ ոչնչացրեց, [իր] վարդապետությամբ բազմաթիվ սգավորներ ու նեղսրտածներ մխիթարեց, մեծ Աստծո և փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի¹³² փառքի հայտնության հույսի ակնկալությամբ նվաճեց [նրանց] համբերությունը, բոլոր հավատացողներին՝ տղամարդկանց ու կանանց, աստվածպաշտության կարգ ու կանոնի բերեց:

Բացի այդ, ի փառս և ի գովեստ ամենասուրբ Երրորդության, շեն և անշեն տեղերում բազմաթիվ խմբեր սուրբ հայրերի ճշմարիտ հավատքի դարձրեց: Նա դաշտաբնակներին ու լեռնաբնակներին, անձավաբնակներին, լեռնականներին ու ճգնավորներին¹³³ բարեպաշտ կրոնավորության դարձրեց: Նա ոչ միայն խոսքով ու քարոզչությամբ, այլև գործով,

ամենօրյա պահերով ու աղոթքներով, տքնելով ու արտասվելով, խոնարհությամբ ու հեղուկությամբ, իրեն կուսության դատապարտելով միաբաններին անձնական օրինակ տվեց: Նա քաջաբար դիմադրեց հանապազօրյա թշնամուն: Պատվից ու փառքից խուսափելով գնաց ծվարեց անձավներում և իր օրը բանջար ուտելով անցկացրեց: Եվ այսպես, նա իր անձը ջանադրաբար վշտակցություն հարուցող տկարության մատնելով պավիհներից առաքելական այն խրատին, ըստ որի «Երբ Քրիստոսի համար եմ տկարանում, այնժամ զորանում եմ»¹³⁴, կամ «Ավելի լավ է տկար մնամ, որ իմ մեջ բնակվի Քրիստոսի զորությունը»¹³⁵:

Հոգով զվարճանում էին այնտեղ, ուր նա կանգ էր առնում: Նա պայծառացավ ոչ թե գինով, այլ ի փառս և ի գովություն Աստծուն [առաքված] հոգևոր երգերով: Նա ճգնավորներին կրթեց հոգեպատում գրքերի միշտ քաղցրուսույց ընթերցանություններով, լուսավոր կարգերի ու տոների քաջալերող հորդորներով, ամենազոր վարդապետությամբ, որպեսզի Քրիստոսի դրած պարզևի տեղը հասնելու համար ընտրյալները առաջադիմեն:

Վերին կոչման համար մաքառող այդ մարդը ետում էր աստվածպաշտության ոգով, աղերսալի աղոթքներով, սրտառուչ պաղատանքներով ու հեզ խնդրանքներով բոլորի տեր [Աստծուց խնդրում էր], որ բոլորն արժանանան սրբերի հավիտենական կյանքի լույսին: Նույն այս հոգեկրոն վարքով էլ ապրեց անապատում, ուր և տեղեկանում էր տարբեր տեղերում աշակերտներից [նշանակված] եկեղեցականների օգտակար գործերի մասին: Նա օգնության էր հասնում այնտեղ, ուր հոգևոր գործերի պակասություն էր նկատվում, և Քրիստոսի շնորհքով անում էր այն, ինչ անհրաժեշտ էր, անփակ բերանով ու հանճարեղ իմաստնությամբ ավելի առատ ու հանգամանորեն վարդապետության ակունքներն էր սփռում ծարավ սրտերի մեջ: Եվ Հայոց երանելի վարդապետ Մեսրոպը դա կատարեց իր ամբողջ կյանքում, քանզի ճշմարիտ վարդապետները սովոր են իրենց անձնական առաքինությունը աշակերտների համար կանոնի վերածել, ինչպես որ մեր Քրիստոս ու Աստված ըստ տնօրինության ուսուցանում են. «Հիսուս սկսեց գործել ու սովորեցնել»¹³⁷,— ասում է [Նոր կտակարանը] կամ «Նայենք Հիսուսին՝ հավատի առաջնորդին, այն կատարյալ դարձնողին, որն իր առաջ գրված ուրախության փոխարեն հանձն առավ խաչը, արհամարհեց ամոթը»:

Եվ վիշտ սևեցող ու Հիսուս Քրիստոսին հավատացող ո՞ր մարդը կարող է հատուցման ականակություն ունենալ: «Նստեց,— ասում է,— մեծության աջ կողմում, երկնքում»¹³⁷:

Հապա մտածեք, թե ինչպիսի համբերություն ցուցաբերեց մեզ հա-

մար, որպեսզի մենք չչարշարվենք ու առաքինի վարքից շղրկվենք: Ամենատերն այս անում էր ոչ թե իր անձի, այլ ողջ աշխարհի փրկության համար, աստվածասեր այն մարդկանց կրթության համար, որոնք նույն հանդերձյալ [աշխարհ տանող] ճանապարհն են անցնելու, և որոնք Քրիստոսին հավատացող բոլոր մարդկանց համար օրինակ են ծառայում, ինչպես քարոզում են Ավետարանի խոսքերը:

Անտեսներ թեթև արվեստներն ու ուղղամիտ իմաստնությունը, որ աստվածախոսների միջոցով¹³⁸ շնորհ է ներարկում, որոնց բոլորին երանելի Պողոսն անվանում է սոգետ, նաև հիշեցնում էր կենաց խոսքի առաջնորդներին. «Նայեցեք,— ասում է,— նրանց կենցաղն ընդօրինակեցեք և, տարբեր ու օտարոտի ուսմունքների մեջ մի՛ խարխափեք»¹⁴⁴, այլ հետևեցեք առաքյալների, մարգարեների ու երանելի սուրբ հայրերի ավանդած ճշմարտությանը, որ նրանք անսայթաք կերպով ճանապարհ բացեցին դեպի երկնքի արքայություն և աշակերտներին հավատքն ու վարքերը իբրև օրինակ ներկայացրեցին սուրբ գրքերով: Երբեմն ոմանց օգտից ելնելով առանձին խրատելով, երբեմն բազմամբոխ հավաքույթներում Տիրոջ շնորհքով ու մարդասիրությամբ Քրիստոսին էին փառաբանում, իրենց զրկում էին աշխարհիկ բոլոր հաճույքներից, միայն աստվածապաշտությամբ էին զբաղվում, մի բան, որ մարգարեներն ու առաքյալներն էին մինչ այդ գուշակել, ինչպես Պողոսն է վկայում. «Քափառեցին,— ասում է,— [ոչխարի] ու այծի մորթիներով, կարիքի, նեղության մեջ, շարշարվելով երկրի անապատներում, քարայրներում ու կիրճերում մոլորված: Սրանք բոլորը՝ հավատքի այս վկաները»¹³⁹ ստուգեցին աշակերտների արդարության ճանապարհը, որ տանում է դեպի հավիտենական կյանք:

Այս երանելի Մեսրոպը, ի փառս ամենքի Տիրոջ, հանձն առավ [տերունական խոսքը այլոց] հաղորդելու պատիվը և իր բոլոր աշակերտներին նույն բանը հորդորեց: Եվ [նրանք] այսպես առաջադիմելով, աստվածահաճո ողջ վարքով ու հավատի երջանկությամբ լցված, պատրաստված ու հարստացած, երկար ժամանակ աշակերտելով նրան, նրա նման վաղ էին վեր կենում և հարատև աշխատում ի փառս ամենասուրբ Երրորդության:

Այդ ժամանակ էր, որ Եփեսոսի ժողովից հայածված մի քանի հոգի, որոնցից մեկի անունը Թեոդորոս¹⁴⁸ էր, Պողոս Սամոստացու և Նեստոր հերձվածողի ոգով գրված պարզամիտ ու դյուրահավաս գրքեր բերեցին և մեր երկիրը գալով ուղեցին տարածել [իրենց այդ] շար աղանդը: Նրանք այդ մասին իմաց տվեցին՝ նամակ գրելով և ուղարկելով սուրբ ժողովին¹⁴⁹, ճշմարիտ հավատքի տեր լուսավորիչներ Սահակին ու Մես-

րովբին, իսկ սրանք մոլորված հերձվածողներին անմիջապես հալածեցին իրենց երկրից, որպեսզի լուսաշող վարդապետութունը սատանայական ինչ-որ մի ծխով չպարուրվի:

Այս դեպքերից հետո այս աշխարհից հեռացավ, վախճանվեց երանելի սուրբը՝ Հայոց Սահակ հայրապետը: Նա արդար կյանքով և ուղղափառ հավատով, երկար օրեր ու տարիներ, ապրեց՝ ողջ Հայոց աշխարհը հարստացնելով լուսավոր վարճապետությամբ, և այդպես էլ Պարսից թագավոր Վոսմի որդի Հազկերտ Երկրորդի [թագավորության] առաջին տարում, Բագրևանդ գավառի¹⁵⁰ Բլուր գյուղում, Նավասարդ¹⁵¹ ամսի վերջում, պաշտաման օրվա, այսինքն իր ծննդյան նույն օրվա երրորդ ժամին հանգավ ի Քրիստոս: Մերունին այդպես էլ սաղմոսերգությամբ ու աղոթքներով անբիծ հոգին ավանդեց Քրիստոսին՝ ասելով. «Քո ձեռքն եմ հանձնում իմ հոգին»¹⁵³,— ինչպես [Ստեփանոս] Նախավկան էր ասել:

Նույն ձևով նա իր անձն ու իր հավանած սրտին մոտ մնացած ամեն ինչ վստահորեն հանձնեց Աստծու ամենապահ շնորհքին ու վերացավ այս աշխարհից: Շուտով, քահանայապետական թաղման կանոնի համաձայն, նրան հանդերձներ հազցրեցին իր իսկ ձեռնասուն աշակերտները, որոնցից առաջինի անունը Երեմիա էր՝ մի սուրբ ու Աստծուց երկյուղած մարդ, ինչպես նաև նրա հետ այլ մարդիկ, և Վարդան Մամիկոնյանի կնոջ¹⁵⁵, մեծաթիվ մարդկանց, եպիսկոպոսների ու քահանաների, սարկավազների ու դպիրների հետ, սաղմոսներ, օրհնություններ ու հոգևոր երգեր երգելով բերեցին Տարոն գավառի Հաշտիշատ¹⁵⁶ գյուղը, այնտեղ ամեն պատիվներ տալով Աստծու սուրբ մարդու մարմինը մարտիրոսական մատուռում տեղավորեցին սրբերի տապանի մեջ և քրիստոսանշան կնիքով կնքելով՝ ի փառս և ի գովություն Աստծու կատարեցին սրբի հիշատակի ծեսը, որից հետո ամեն մեկը վերադարձավ [իր տեղը]: Այս սրբի հիշատակի տոնը կատարում են Նավասարդ ամսի երեսունին, մի մեծ բազմության ներկայությամբ, և սուրբ հայրապետի բարեխոսությամբ ամեն մեկը բոլորի Տիրոջից իրենց վարձն է ստանում:

Երբ նրա երանելի գործակիցը (Մեսրոպ վարդապետը) լսեց այս, տրտմեց, ու տխրեց, արտասուք թափելով մտահոգ դարձավ, որովհետև Աստծու այրից բաժանվելն ու նրա մահը սուրբ Գրիգորի սերնդի վերացում էր նշանակում: Այսպիսի աղետը նրա հոգին տարակույսով պարուրեց, մանավանդ որ բարեպաշտության ջանք [թափելու], լուսաշող վարդապետութունը [տարածելու] և վերակացություն [անելու] շնորհք ունեցող որևէ մեկին չէր տեսնում, որն իրեն նախորդած հայրերից ավելի բարձր արժանիքներ ունենար: Այս մասին մտածելով

ու ողբեր կարդալով տանջվում էր: Ոչ մի համախոհ շունք, որ սրտացավ կերպով հոգ տանի Հայաստանի մասին: Այս բաների համար Աստծուն էր հիշում և [ինքն իրեն] մխիթարում՝ հիշելով Սաղմոսերգուի այն խոսքը, թե՛ «Ով ստեղծել է ամեն ինչ, նա էլ անհաս իմաստնությունը ու տնօրինությունը կփոխի դրանք»: Նա իրեն ավելի շատ նվիրեց կրոնավորության կարգի, ամբողջությամբ վեր կանգնեց [մյուս] կրոնավորներից, որպեսզի երկնային կոշման համաձայն, առանց ծուլանալու, Աստծու շնորհքով ավելի բարձրանա: Նա իր բոլոր աշակերտներին հորգորեց, որ բարիք [գործելու] քաջութուն ունենան, բոլորին կյանքում և կենցաղում խոհեմ և իմաստուն խոսքերով հուշեց, որ զգուշանան [պատահական] մարդկանցից, թեև շատերը խիստ դժվար ու ծանր էին տանում կենցաղային այդ դասերը: Նա, սակայն, այս վերջիններին մոռացավ և ծեր տարիքում¹⁵⁸ ապագան էր աչքի առաջ ունենում: Մոտավոր վախճանը՝ հիշելով՝ մինչև այս աշխարհից նրա փոխադրվելու օրը ո՛չ աչքերը քուն տեսան, ո՛չ արտևանունքները փակվեցին:

Մինչ իրեն մոտիկ գտնվող մարդկանց հոգևոր եռանդն էր այսպես բորբոքում դեպի աստվածասիրություն ու բազմաթիվ խրատական նամակներ առաքում բոլոր գավառները, սուրբ Սահակի նույն տարում, սուրբ Սահակի մահվանից վեց ամիս հետո՝ մեհեկան ամսի տասներեքին¹⁵⁹, Այրարատ գավառի Նոր քաղաքում վրա հասավ Հայոց սուրբ վարդապետի մահը նույն հոգեկիր կրոնին [որդեգրված], ինչպես վերն ենք ասել: Սրբի քրիստոսակոչ վախճանը տեղի ունեցավ մի քանի օր հիվանդանալուց հետո: Երբ Աստված կամեցավ սրբին տանել իր ձեռնասուն աշակերտների միջից և սրբերի գնդերին միացնել, [Մեսրոպին] իր ցավերից ազատվելով ու սթափվելով եկավ կանգնեց հավաքված մարդկանց մեջ և ձեռքերը մեկնելով դեպի հանապազատարած երկինք՝ օրհնեց ամենասուրբ Երրորդությունը, իր աշակերտներին հանձնեց Աստծու ամենապահ շնորհքին, որ նրանք հաստատ մնան իրենց հավատքին ու արդար կյանքին, և նրանք առանց գայթակղվելու պաշտպանեն Քրիստոսին մերձավոր սուրբ հայրերի արդարությունը:

Նրա մոտ հավաքված աշակերտների մեջ գլխավորները հետևյալներն էին. առաջինը [անունը] Հովսեփ էր, երկրորդինը՝ Թողիկ՝ զգաստ և ուշադիր մարդիկ, իսկ զինվորականներից առաջինի [անունը] Հմայակ¹⁶⁰ էր, Մամիկոնյան տոհմից, երկրորդի անունը՝ Վահան, Ամատունյաց ցեղից: Սա Մեծ Հայաստանի հազարապետն էր: Բոլորն էլ աստվածասեր ու աստվածավախ մարդիկ էին: Քանի դեռ սուրբ վարդապետի ձեռքերը դեպի երկինք էին կարկառած, սքանչելի մի տեսիլ

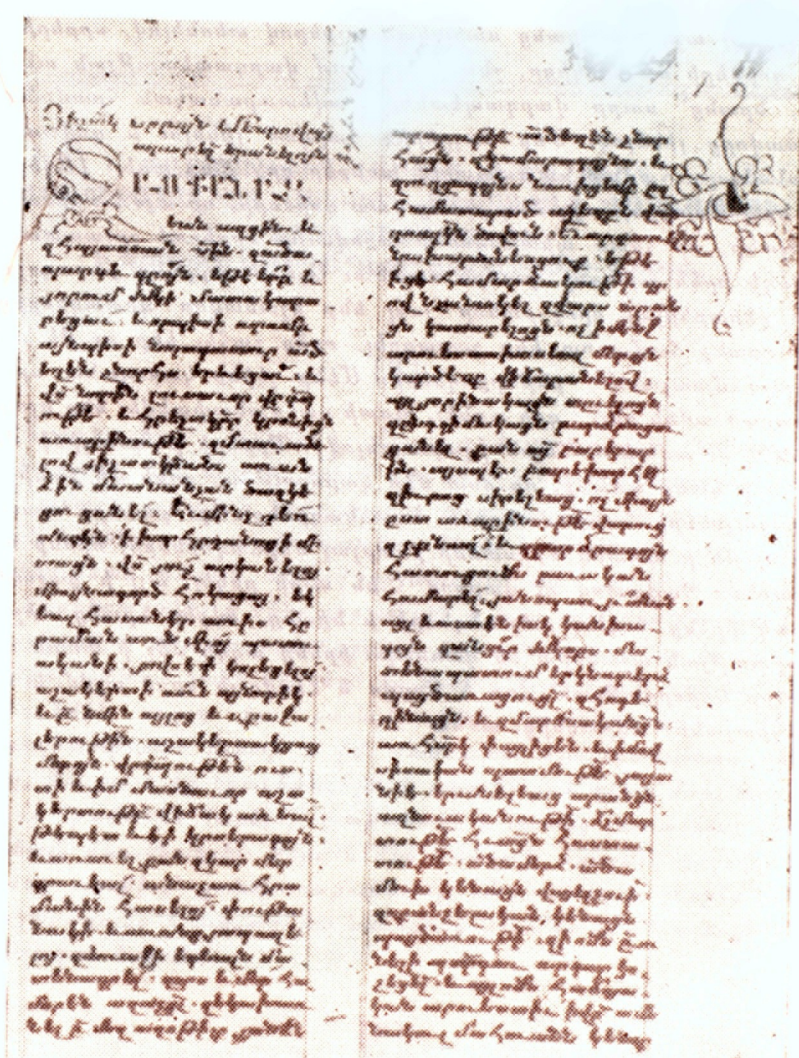
ու լուսավոր, շողաձև խաշանշան երևաց այն ապարանքի վրա, որ երանելին էր վախճանվում: Այս բանը ամենքն իրենց աշքերով տեսան և ոչ թե ուրիշից լսեցին: Սուրբը սիրո և միաբանության պատվիրան, հեռու և մոտիկ մարդկանց օրհնություն տալով, Տիրոջը հաճույական աղոթք մատուցելով ի փառս ամենասուրբ Երրորդության՝ շուտով ավանդեց հոգին:

Հմայակն ու վահանը հանգուցյալին վերցնելով, աշխարհական բազմության հետ, սաղմոսներ, օրհնություններ ու հոգևոր երգեր երգելով, վառվող մոմերով, բորբոքված ջահերով, անուշահոտ խունկերով և առաջից գնացող նույն այդ լուսավոր խաշանշանով մտան Օշական¹⁶¹, այնտեղ Աստծու սուրբ մարդուն իջեցրեցին մարտիրոսական մատուռ և երանելու հիշատակի ծեսը կատարեցին ըստ օրենքի: Դրանից հետո նշանն աներևութացավ, իսկ նրանցից յուրաքանչյուրը վերադարձավ իր տեղը՝ փառավորելով ու օրհնելով Աստծուն այն հրաշքի համար, որ Տերը ցույց էր տվել վարդապետի վրա:

Երեք ամիս անց քրիստոսասեր վահան Ամատունին, Աստծու շնորհած հաջողությամբ, կամեցավ Աստծու անվան փառքի տաճար¹⁶² կառուցել հանուն սուրբ վարդապետի: Դա տաշած քարից պետք է լիներ, սքանչելի ձևավորված խորաններ պետք է ունենար և զեղեցիկ շինություն պիտի լիներ, իսկ խորանի տակ պետք է լիներ սրբի հանգստավայրը: Քրիստոսի կենարար մարմնի ու արչան սեղանը՝ Աստծու տունը, պետք է զարդարվեր վաչելուչ սպասքներով, ոսկով, արծաթով ու պատվական քարերով: Սուրբ վարդապետի զգաստ և բարեպաշտոն Քողիկ աշակերտին սպասավոր կարգեցին, որ մյուս եղբայրների հետ ամենօրյա ծես կատարի: Սուրբ հայրերի հայտնած [ցանկության] համաձայն ժողովրդի վերակացուններ կարգեցին ճշմարտասեր ու ողջախոհ մարդկանց՝ Հովսեփին¹⁶³ ու Հովհաննին: Սրանք սրբերի մահվանից հետո Պարսկաստանում՝ Տիսպոլն¹⁶⁴ քաղաքում Քրիստոսի համար բռնավորների վրա գործադրվող տարբեր փորձությունների ենթարկվեցին. մենամարտիկ մնալով բազում հաղթանակներ տարան, որի համար և խոստովանող¹⁶⁵ անունը ժառանգելով՝ վարդապետության նույն վերակացություն վերադարձան Հայոց երկիրը:

Բարյացապարտ, ամենահաս վահանը¹⁶⁶ դարձավ բոլոր սրբերի ցանկալի հյուրընկալը, որը աշխարհը վերածնող հայրերի հոգևոր որդին լինելով՝ Քրիստոսի շնորհիվ հավիտենական կյանքի է արժանի¹⁶⁷:

Արդ, երանելի սուրբ հայրերի վարքն ու վախճանը համառոտակի պատմելով գրի առնելուց հետո, մեր խոսքը ավարտի հասցնենք: Մենք սա շարադրել ենք ոչ թե անցյալից եկած զրույցներ լսելով կամ կար-

դալով, այլ այդ մարդկանց սեփական աչքերով տեսնելով, սրբերի հագևոր գործերի մասնակիցը, շնորհապատում վարդապետութեան ունկընդիրը, նրանց՝ սուրբ վարդապետների ավետարանական հրամանների սպասավորը լինելով: Մեր հայրերին հարգած լինելու և գովասանքի արժանանալու համար ստապատում խոսքեր գրի շենք առել: [Ավելին]. շենք նշել առաքինի այդ մարդկանց շատ գործերը, որ այժմ Քրիստոսին է հայտնի, որ հետո պիտի գա փառքով, իր սրբերով շրջապատված, որպեսզի իրեն արժանի փառքն ստանա: Այդ մարդկանց քաջագործութեան վերաբերյալ որոշ բաներ լսել ենք նշանավոր գիտականներից¹⁶⁸, քայց դրանք համառոտ ենք շարադրել, որից շահել ենք ոչ թե մենք, այլ այս մատյանն¹⁶⁹ ընթերցողները: Մենք շէինք կարողանա սրբերի կատարած ամեն ինչ¹⁷⁰ գրի առնել, ուստի սահմանափակվել ենք դյուրագույնն¹⁸⁹ ու ավելի հաճելին [շարադրելով]: Սրբերի բազմադիմի վաստակները զանց առանք, որ ըստ մեր կարողութեան գոնե մի քանի կարևորագույնները հանգամանորեն մատենագրենք: Այս բաները պատմեցինք ոչ թե ի պատիվ Քրիստոսի ընտրյալ մերձավորների, որոնք ամենապայծառ հավատով ու վարքով¹⁷² են աչքի ընկել, այլ ի քաջալերիչ օրինակ իրենց հոգևոր սերունդների և նրանց, ովքեր նրանց միջոցով ճշմարտութեան աշակերտ են դառնալու իրենց ազգի մեջ ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեան՝ Հոր և Որդվո և Հոգվույն սրբո այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից. ամեն:

Ը

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՈՒՅ ԵՒ ՄԱՀՈՒԱՆ
ԱՌՆ ԵՐԱՆԵԼԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԵՍՐՈՊԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՄԵՐՈՅ ԹԱՐԳՄԱՆՉԻ
Ի ԿՈՐԻՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ՅԱՇԱԿԵՐՏԷ ՆՈՐԻՆ

[Ա]

ԶԱՂՔԱՆԱՂԵԱՆՑ՝ Ազգին և զՀայաստան աշխարհին զաստուածապարգև գրոյն, եթէ ե՛րբ և յորում ժամանակի մատակարարեցաւ և որպիսի՛ արամբ այնպիսի նորոգատուր աստուածեղէն շնորհս երևեցաւ և վասն նորին լուսաւոր վարդապետութեան և հրեշտակաբար կրօնիցն առաքինութեան զմտաւ ածելով յիշատակարանս առանձին մատենանշան ծաղկեցուցանել և մինչ դեռ անդէն ի խորհրդանոցի մտացս վասն յուշ արկանելոյ միայնագործ հոգայի³, եկեալ հասանէր առ իս հրամանառն միոյ պատուականի Յովսեփ⁴ կոչեցելոյ, աշակերտի առն այնորիկ, և ընդ նմին այլոց եւս քաջալերութիւն աշակերտակցաց մերոյն վարդապետութեան: Ուստի և իմ մասնաւոր աշակերտութեան վիճակ առեալ, թեպէտ և էի կրտսերագոյն, և առաւել քան զկար մեր, գրաւեալ անաշառ հրամանին հասելոյ, փութանակի և առանց յապաղելոյ զառաջի եղեալն մատենագրել: Զորս և մեր համօրէն աղաչեալ երկախառնել ընդ մեզ աղօթիւք՝ յանձնարարութեամբ աստուածեղէն շնորհացն, զի կամակարագոյնս և ուղղագոյնս նաւիցեմք զհամատարած ալեօքն վարդապետական ծովուն:

[Բ]

Եւ արդ առեալ նախաբանեսցուք, եթե իցէ՞ համարձակութիւն գրով նշանակել զվարս արանցն կատարելոց, ոչ ի մէնջ արուեստախօսեալ մերոյն կարծեօք վիճաբանելով, այլ յօրինակացն տուելոց զընդդիմակացն բարձրացուցանել: Քանզի Աստուծոյ բարեբարին այսպէս բարեխորհեալ զիրոց սիրելեաց, ոչ միայն ըստ առաքինութեան վարուց՝ զչքնաղ և զբարձրագոյն հատուցումն բաւական համարել յանսպառ յաւիտեանսն, այլ և աստէն իսկ կանխագոյն. զի անցաւոր ժամանա-

Վօքս մատենապատում երկնաբերձ պայծառացուցեալ, զհոգեղինացն և զմարմնականացն առ հասարակ փայլիցեն:

Եւ ի մովսիսական պատմութեան⁵ յայտնի է երանելեաց արանցն ազնուականութիւն, ճշմարտութեան հաւատոցն հաստատութիւն, աստուածամերձ աստուածամուրի կենացն վայելչութիւն, սքանչելական կենացն պայծառութիւն: Զի ոմն ընդունելի պատարագաւ արդար կոչեցեալ⁶, եւ այլ ոմն հաճոյական արուեստիւ ի վերայ ամենակու մահուանն կենօք երեւեալ⁷, և միւս ոմն բովանդակ արդարութեամբ ի վերայ համատարած լեռնացելոյ ռատուածապատիժ ծովուն հանդերձ ամենայն շնչականօք տարեւոր ժամանակօք նաւակաց պահեալ⁸, և միւսոյն յանկարծագիւտ հաւատովք արդարացեալ, աստուածամերձ աստուածախօս դաշնաւոր կատարեալ, և զաւետիս հանդերձելոց բարեացն ժառանգեալ⁹: Բազմօք և այլ նոյնպիսիք աստուածածանօթ գտեալք, որոց ազնուականութիւնքն յամենայն աստուածածանօթ գրոց պատմի:

Հանգոյն ասացելոցս երանելոյն Պաւղոսի¹⁰ առ Երրայեցիսն կարգեալ զանուանս՝ գովէ զնոցին ճշմարտութիւն հաւատոցն. որով զվարձահատոյց մխիթարութիւն ընկալան յամենապարգւնողէն Աստուծոյ, ըստ իւրաքանչիւր յառաջադիմութեանցն. նա և զժանգագործին Բահարե¹¹ զհիւրընկալութիւն լրտեսացն՝ համեմատէ: Իսկ իբրև հայեցեալ ի բազմախուռն գումարութիւն արդարոցն՝ զսակաւուցն զանուանս յայտ առնէ, և զայլովք եւս զանց առնէ, անբաւական զժամանակն առ ի կարգի պատմելոյ: Ի կիր արկանէ այնուհետեւ նշանակել միանգամայն զփորձութիւնս ի վերայ յարձակեալս և դնոցա զանընդդիմակաց զնահատակութիւնսն, զորս և պատուականս քան զաշխարհական վաճառս համարի:

Սոյն օրինակ և ամենայն գիրք հոգեպատմք նշանակեալ ունին զբաջութիւնս ամենայն զօրաց. զոմանց՝ ըստ աստուածեղէն կրօնիցն զբարեյաղթութիւն, և զոմանց՝ ըստ աշխարհակիր կարգաց զմարտից և զպատերազմաց արութիւնսն, որպէս զնեբրոտայն¹² և զՍամփոռնին¹³ և զԴավթայն¹⁴: Եւ զոմանց զրնական դիմաստութիւն գովեալ աստուածեղէն իմաստութեամբն հանդերձ, որպէս զՅովսէփայն¹⁵ յնգիպտոս, և զԴանիէլին¹⁶ ի Բաբելոն¹⁷: Յորոց և հզօր թագաւորացն խրատիչք էին, զաշխարհական կենցաղոյս զհանգամանսն ցուցանէին, հանդերձ ամէն-իշխանին Աստուծոյ ծանօթս առնելով: Զորոց և մարգարէին իսկ գովեալ զիմաստութիւնն, ասէր ցոմն այսպէս. «Մի՛թէ իմաստնագոյն իցես քան զԴանիէլ. կամ իմաստո՞նք խրատուք խրատեցին զքեզ հանճարով իւրեանց»¹⁸: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ և հոգեկան ազգին հրեշ-

տակութեամբ՝ գովեալ զսրբոցն զօրութիւն, որ զԴանիէլ ցանկալի քաշողելովն կոչէին. և զսուրբ Տիրամայրն ի Գալիլեայ՝ օրհնեալ ի կանայս¹⁹:

Բայց զի՞նչ ասիցեմք զլուգականացն զառ ի միմեանց պատուեալ զգովութիւնս, զորոց և Տէրն իսկ ամենայնի՛ բերանալիւր գոչէր զագնուականութիւնսն, ոչ միայն զյանդիմանական գործոյն, այլ և զժածուկ սրտիցն լուսաւորութիւնս առաջի հրեշտակաց և մարդկան բերէ: Որպես զհիւրամեծարին Աբրահամ²⁰ հրեշտակօքն հասելովք զժառայական հաւասարութիւնն յայտ արարեալ, պատմելով նմա յետ աւետեացն ընկալելոց, զինչ ի Սողոմոն²¹ էր գործելոց: Նոյնպէս և զբաջի նահատակին Յորայ յառաջ քան զպատերազմել առաջի պատերազմականին՝ յօրինէ զգովութիւն ասելով. «Այր ճշմարիտ, արդար և աստուածապաշտ, և որոշեալ յամենայն գործոց շարաց»²²: Իսկ մեծին Մովսէսի զառաւելագոյն զաստուածամուրի մերձաւորութիւն՝ ամենայն եկեղեցական գրով հնչեցուցեալ, զորոյ և զտղայութեան զկայտառութիւնն յայտ արարեալ աստուածեղէն օրինացն. նա և զայլազգոյն զՅոթորի²³ եւս զխրատն շանցուցեալ անգիր:

Եւ այնպէս միահամուռ ամենայն աստուածակրօն արուեստականացն բարեգործութիւնք՝ փայլեն յաստուածագիր օրինանց, զորոց չէ որ բաւական յիշատակել զերանելի անուանց գումարութիւն: Եւ ոչ միայն զյառաջագունիցն, այլ և զկնի եղելոցն զմիածնի²⁴ որդոյն Աստուծոյ փրկչին ամենեցուն՝ ի լուսաբեր աւետարանին իւրում ծաղկեցուցանէր զազնուականութիւնս, մանաւանդ երանութեամբ²⁵ իսկ պսակէր ոչ միայն սեպականացն զերկոտասանիցն²⁶, և կամ զյառաջամուտ զկարապետին²⁷, այլև զայլոց մատուցելոցն գովէ զհաւատոցն ճշմարտութիւն: Քանզի զնաթանայէլ առանց նենգութեան նշանակէ²⁸ և զթագաւորազին զմեծութիւն հաւատոցն՝ անգիւտ յիսրայէլի ասէ²⁹: Բայց ոչ միայն զմեծամեծսն, այլ առաւել եւս զթեթեալագոյնսն բարձրագոյնս [առնէ] անարգամեծարն Քրիստոս, որ սակաւիկ ինչ զժախ իւղոյն յարդէ, և զժախելեացն յիշատակարան պատմեն ամենայն ուրեք՝ առ ի ներքոյ երկնից³⁰: Եւ զկնոջէն քանանացույ մեծ զհաւատոցն ասէ³¹. նաեւ զղանկաց երկուց ընծայելոց դովէ զարկանելեացն զյօժարութիւն առաւել քան զմեծացն³²:

Իսկ Պաւղոսի ի մտի եղեալ էր շրջեցուցանել զբրիստոսադիր կարգացն պայծառութիւնն, անօթ ընտրութեան անուանեալ, անուանակիր յաշխարհի իւրոյ սքանչելի անուանն առնէ³³: Վասն որոյ կրանելոյն հայեցեալ ի շնորհացն բարձրութիւն առ իւրոյ մեծ օրինացն և առ ամե-

նայն սրբոցն, բարձրագոյն բարբառով ի փառատրութիւն դառնայ, եթե «Շնորհք Աստուծոյ, որ յամենայնի հոշակ հարկանէ զմէնչ ի Քրիստոս և զհոտ գիտութեան իւրոյ յայտնի առնէ մեզ յամենայն տեղիս»³⁴, ի վերայ այնորիկ ապա և զհամարձակագոյնն բերէ, թէ «ո՞ կարէ բիծ դնել ընտրելոց Աստուծոյ»³⁵: Եվ զայս օճան ընկալելալ ի Տեառնէ երանելի առաքելոցն՝ զամենայն գործակցաց իւրեանց գրով նշանակել զբաշութիւնս: Տեսանել զոմանց ի սուրբ աւետարանին և զոմանց ի Գործս Առաքելոցն³⁶ երանելոյն Ղուկասու մատենագրեալ. և իցեն որ ի Կաթուղիկէս³⁷ առաքելոցն առաւելագոյնս ճանաչին:

Այլ Սրբոյն Պաղոսի շորեքտասաներումբ թղթովք պատմէ զիւր առաքելակիցս և նիգակակիցս, և ուրախակիցս իւր առնէ, և ի վախճանի թղթոցն ըստ իւրաքանչիւր ումեք յողջոյն կատարեալ՝ յանուանէ հարցանէ. և զուրումն յաւետարանէ անտի նշանակէ զգովութիւնսն: Բայց ո՞չ միայն զերանելոյն զօգնականութիւնսն յարգէ, այլ և զբրիստոսամեծար ասպնջականիցն իւրոց՝ բազում գովութիւնս փոխանակ մեծարանացն կարգէ, վասն որոյ և յաղաչանս առ Աստուած մատուցեալ՝ զփոխարէն բարեացն հատուցանել հայցէ: Եվ ամենայն եկեղեցիօք հնչեցուցանէ զընտրելոցն զազնուականութիւն, ոչ միայն զարանցն, այլեւ զկանանցն աշակերտելոց, որ զճշմարտութիւնն աւետարանեն:

Եւ զայս ամենայն աւետարանեալ ոչ ի պարծանս գովութեան, այլ զի օրինակ և կանոն զկնի եկելոցն պաշտիցի. որպէս ի նոյն իսկ զի բարեաց գործոց նախանձաւոր լինել ամենեցուն³⁸ ստիպէ ասելովն, թէ «Չհնտ երթայք սիրոյ. և նախանձաւոր լինել ամենեցուն հոգեւորացն»³⁹: Որոց զյօժարութիւն Աքայեցւոց վասն պաշտաման սրբոցն ի Մակեդոնիա պատմեալ՝ նախանձեցուցեալ յորդորեաց⁴⁰: Այլեւ համարձակութիւն իսկ տայ անխափան ի բարեացն առաքինութիւն, թէ՛ «Լաւ է յամենայն ժամ նախանձել ի բարիս»⁴¹: Այլ և նմանօղ իւր և Տեառն ստիպէ լինել:

Դարձեալ փութայ ամենեքումբ հանդերձ ըստ Քրիստոսի հետոցն վարել. «Հայեցարո՛ւք, ասէ, ի զօրագլուխն հաւատոց, և ի կատարիչն Քրիստոս»⁴²: Եւ դարձեալ, թէ՛ «Յիշեցէ՛ք զառաջնորդս ձեր, որք խօսեցան զբանն Աստուծոյ. հայեցեալ յելս գնացից նոցա, նմանօղք եղերուք հաւատոցն»⁴³: Եւ միանգամայն, եթէ՛ «Ձայս խորհեսցի իւրաքանչիւր որ ի ձէնչ որ և ի Քրիստոս Յիսուս»⁴⁴: Հանգոյն սմին և Ղուկաս յսկիզբն Առաքելագործ մատենին դնէ: Իսկ ցանկալի Տեառնեղբայրն Յակորոս, զհամօրէն իսկ զգունդն սրբոց հանդերձ սրբասէր տերամբն յօրինակ առեալ՝ ի թղթին իւրում ասէ, եթէ «Օրինակ առէք շարչարանաց և յերկայնմտութեան զմարդարէսն, որ խօսեցան յանուն Տեառն. զհամբերութիւն Յորայ լուարուր, և զկատարումն Տեառն տեսէք»⁴⁵:

Յայտնի է այսուհետև ասացելովքս, եթէ գովութիւն ամենայն աստուածասէր ընտրելոցն ի Տեառնէ է, որ՝ ի հրեշտակաց, որ՝ առ ի միմեանց, ոչ ի պարծանս անձանց, այլ առ ի նախանձուկս միմեանց արկանելոյ, զի միմեամբք քաջալերեալք՝ հասանիցեմք ի բարեացն կատարումն՝ ի նշանակեալ նպատակն երանելոյն Պաղոսի, եթէ «Միաբան հասանել ի շափ հասակին Քրիստոսի»: Որոյ ազատութիւնն յերկինս է, ակն ունել փրկչին»⁴⁶ մեծին Աստուծոյ:

Ունիմք և զկանոնական⁴⁷ յաշորդեալ յառաքելոցն անտի զշնորհապատում գրեալսն, եթէ ո՛րպէս մեծարեալք ի միմեանց, գովեալք ըստ ճշմարիտ հաւատոյն և ըստ աւետարանագործ կրօնից, մինչև ցայսօր ժամանակի նովին սովորութեամբ վարին:

Եւ արդ առեալ յերկոցունց⁴⁸ համարձակութիւն ի գիր արկանել և զվարս առն արդարոյ:

Արդ այսուհետև և խօստացեալն առաջի դիցի, և հայրենակատար մեծարեալ պայմանաւ որ առ ի մէնչ՝ հաճեսցի⁴⁹, և նոցա քաղցրատուր հրաման հատուցեալ զարդարեսցի:

[Գ]

Առն, զոր ի նախակարգ բանիս նշանակեմք, վասն որոյ և փոյթ արարեալ մեր պատմելոյ, էր Մաշթոց անուն, ի Տարօնական⁵⁰ գաւառէն, ի Հացեկաց գեղջէ⁵¹, որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ: Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն, եկեալ հասեալ ի գուռն⁵² Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն առ հազարապետութեամբն⁵³ աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն: Եւ անդէն ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուծեղէն գրոց, որով առ ժամայն լուսաւորեալ և թեւամուխ միջամուխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս, և ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանանց սպասաւորութիւնսն:

[Դ]

Եւ յետ այնորիկ ըստ աւետարանական շափուցն՝ ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, մերկանայր այնուհետև զիշխանակիր ցանկութիւնսն, և առեալ զխաչն պարծանաց՝ ելանէր զկնի ամենակե-

ցոյց խաշելոյն: Եւ հաճեալ հրամանացն՝ ի խաշակիր գունդն Քրիստոսի խառնէր, և անդէն վաղվաղակի ի միայնակեցական կարգ մտանէր: Բազում և ազգի ազգի վշտակեցութիւն ըստ աւետարանին կրէր ամենայն իրաց. ամենայն կրթութեամբ հոգեւորացն զանձն տուեալ՝ միայնաւորութեան, լեռնակեցութեան, քաղցի և ծարաւոյ և բանջարաճաշակութեանց, արգելանաց անլուսից, խարաղնազգեստ և գետնատարած անկողնոց: Եւ բազում անգամ զհեշտական հանգիստ գիշերոյն և զհարկ քնոյ յոտնաւոր տքնութեան ի թօթափել ական վճարէր: Եւ զայս ամենայն առնէր ոչ սակաւ ժամանակս: Եւ գտեալ եւս զմանս՝ յինքն յարեցուցանէր՝ աշակերտեալ նմին սովորական աւետարանութեան:

Եւ այնպէս ամենայն փորձութեանց ի վերայ հասելոց կամայական քաջութեամբ տարեալ և պայծառացեալ՝ ծանօթական և հաճոյ լինէր Աստուծոյ և մարդկան:

[Ե]

Առեալ այնուհետեւ երանելոյն զհաւատացեալս իւր, դիմեալ իջանէր յանկարգ և յանդարման տեղիս Գողթան⁵⁴: Այլ և ընդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գողթան, այր երկիւղած և աստուածասէր, որում անուն էր Շարիթ, և ասպնջական հիւրամեծար գտեալ՝ բարեպաշտութեամբ սպասաւորէր ըստ աշակերտաց հաւատոցն Քրիստոսի: Իսկ երանելոյն վաղվաղակի զանաւորանական արուեսն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զգաւառովն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին. գերեալ զամենեսեան ի հայրենեաց աւանդելոց, և ի սատանայական դիվապաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր:

Եւ յորժամ ի նոսա զբանն կենաց սերմանեալ, յայտնի իսկ բնակչաց գաւառին նշանք մեծամեծք երևէին, կերպակերպ նմանութեամբ դիւացն փախստական լինելով՝ անկանէին ի կողմանս Մարաց⁵⁵: Նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր զհամաշխարհականս սփոփելոյ. և առաւել աղօթս մշտնջենամուռնչս և բազկատարած պաղատանս առ Աստուած և արտասուս անդադարս, զմտաւ ածելով զառաքելականն, և ասէր հոգաւով. «Տրամութիւն է ինձ և անպակաս ցաւք սրտի իմոյ, վասն եղբարց իմոց և ազգականաց»⁵⁶:

Եւ այնպէս տրտմական հոգովք պաշարեալ և թակարդապատեալ և անկեալ ի ծուփս խորհրդոց, եթէ որպիսի՛ արդեօք ելս իրացն գտանիցէ:

Եւ իբրեւ աւուրս բազումս անդէն ի նմին դեզերէր, յարուցեալ այնուհետեւ հասանէր առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Մեծաց, որոյ անունն ճանաչէր Սահակ⁵⁷. զոր պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեար: Եւ միանգամայն յօժարութեամբ գումարեալ հանդերձ աղօթիւք մեծաւք առ Աստուած կանխէին, վասն ամենայն ոգւոց քրիստոսարեւր փրկութեանն հասանելոյ: Եւ զայն առնէին աւուրս բազումս:

Ապա ելանէր նոցա պարգեւական յամենաբարին Աստուծոյ ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, և ի գիտ նշանագրաց Հայաստան ազգին հասանել:

Բազում հարցափորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ և բազում աշխատութեանց համբերեալ, ազգ առնէին ապա և զկանխագոյն խնդրելին իւրեանց թագաւորին Հայոց, որոյ անուն կոչէր Վոսաճապուճ:

Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորոց եպիսկոպոսի աղնուականի՝ Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն գրեալ նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի: Եւ իբրև պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն⁵⁸ ի Դանիէլէ, յօժարեցին զարքայ՝ փոյթ առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ: Եւ նա առաքէր զմմն Վահրիճ անուն հրովարտակօք առ այր մի երէց, որոյ անուն Հաբէլ կոչէին, որ էր մերձաւոր Դանիէլի ասորոց եպիսկոպոսի:

Իսկ Հաբէլին զայն լուեալ, փութանակի հասանէր առ Դանիէլն, և նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրացն, և ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց: Ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա⁵⁹ ի նա հասուցանէր: Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովքն Սահակաւ և Մաշթոցիւ՝ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբէլէն, ուրախ լինէին:

Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ, թէ շեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղորայս զկապս⁶⁰ հայերէն լեզույն, մանավանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց քաղեալք և յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ:

[Ե]

Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի զաս մի մանկտոյ հրամանաւ արքայի և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք

ի միմեանց համբուրի սրբութեանն՝ խաղայր գնայր ի հինգերորդ ամի Վոամշապհոյ⁵⁹ արքային Հայոց, և երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի⁶⁰ ի քաղաքս երկուս Ասորոց. որոց առաջինն Եղեսիա⁶¹ կոչի, և երկրորդին Ամիդ⁶² անուն: Ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսացն, որոց առաջնոյն Բաբելաս⁶³ անուն և երկրորդին Ակակիոս. հանդերձ կղերականօքն և իշխանօքն քաղաքաց պատահեալ, և բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն՝ ընդունէին հոգաբարձութեամբ ըստ Քրիստոսի անուանելոցն կարգի:

Իսկ աշակերտասէր վարդապետին գտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, գոմանս յասորի դպրութիւնն կարգէր [ի քաղաքին Եղեսացւոց]⁶⁴, և գոմանս ի յունական դպրութիւնն՝ անտի ի Սամուսատական⁶⁵ քաղաքն գումարէր:

[Ը]

Եւ նորա իւրովք հաւասարօք զսովորականն առաջի եղեալ զաղօթս և զտքնութիւնս և զպաղատանս արտասուալից, զխստամբերութիւնս, զհոգս զաշխարհահեծոս, յիշելով զասացեալսն մարգարէին, եթէ՝ «Յորժամ հեծեծեսցես, յայնժամ կեցցես»⁶⁶:

Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օձան գտանելոյ: Որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ. հայրական շափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ և կարգեալ⁶⁷, յօրինէր սիղոբայիւր կապօք⁶⁸:

Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսէն սրբոյ⁶⁹, հանդերձ օգնականօք իւրովք իշանէր ի քաղաքն Սամուսատացւոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր:

Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հոռոփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրացն զնրբագոյնն և զլայնագոյնն⁷⁰, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ⁷¹, ի թարգմանութիւն դառնային հանդերձ արամբք երկուք, աշակերտօքն իւրովք. որոց առաջնոյն Յովհան անուն կոչէին, յԵկեղեցաց գաւառէն⁷², և երկրորդին Յովսէփ անուն՝ ի Պաղանական տանէն⁷³: Եւ եղեալ սկիզբն թարգմանելոյ զգիրս նախ յԱռակացն Սողոմոնի⁷⁴, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթէ «Ճանաչել զիմաս-

տութիւն և զխրատ, իմանալ դրանս հանճարոյ»: Որ և գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի, հանդերձ ուսուցանելով զմանկունս գրիչս նմին դպրութեան:

[Թ]

Ապա յետ այնորիկ առնոյր թուղթս յեպիսկոպոսէ քաղաքին և հրաժարեալ ի նոցանէ հանդերձ ամենայն իւրովքն, բերէր առ եպիսկոպոսն Ասորոց: Որ յորոց նախընկալն եղև, առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրս աստուածատուրս. վասն որոյ բազում իսկ զովութիւնք յեպիսկոպոսաց սրբոց և յամենայն եկեղեցեաց բարձրանային ի փառս Աստուծոյ, և ի մխիթարութիւն աշակերտելոցն ոչ սակաւք: Յորոց հրաժարեալք այնուհետև և առեալ թուղթս աւետագիրս, հանդերձ շնորհատուր պարգեւօքն և ամենայն իւրայինք, ի շնորհացն Աստուծոյ ճանապարհորդ լինէր. զօթեւանօք անցեալ աշողութեամբ և հոգելից ուրախութեամբ եկեալ հասանէր ի Հայաստան աշխարհն, ի կողմանս Այրարատեան գաւառին, առ սահմանօք Նոր Քաղաքին⁷⁵, ի վեցերորդ ամի⁷⁶ Վոամշապհոյ արքային Հայոց Մեծաց:

Եւ ոչ այնպէս մեծն Մովսէս զուարճանայր յէջս Սինէական լերինն⁷⁷. շասեմք թե առաւելօքն՝ պակասագոյն: Քանզի յԱստուծոյ առեալ և աստուածագիր հրաման ի բազուկս՝ այրն աստուածատես ի լեռնէն իջանէր. այլ վասն վրէժագործ ժողովրդեանն, որոց թիկունք ի տէրուհիսն և կործան յերկիր, տիրադուրծք յիւրեանց կուսս ձուլածուին երկիր պագանէին, և զնորին հրամանաբերն սրտառուչ սրտաբեկ լացուցին. քանզի ի տախտակացն խորտակելոց յայտնի եղեալ տեսանէր բերելոյն թախժութիւնն: Իսկ այսր երանելոյ՝ վասն որոյ ճառեալքս յարդարին, ոչ ըստ այնմ օրինակի, որ անդն գործեցան, այլ ինքն իւրով լցեալ հոգեւոր մխիթարութեամբ՝ կարծեալ զընդունելեացն յօժարութիւնն և ընդունելեացն յուսով ուրախութեան՝ դասաւորութիւն ճանապարհացն աւետաբեր⁷⁸:

Բայց մի՛ ոք յանդգնագոյն վասն ասացելոցն զմեզ համարեսցի, թէ զիարզ զայր մի խոնարհագոյն ընդ մեծին Մովսէսի, ընդ աստուածախօսին, սքանչելագործին նմանեցուցեալ հաւասարեաց. որով թերեւս ստգտանիցեմք: Եւ կարեմք այլ աւելի հավատովք. քանզի և շլայ ինչ ի վերայ յայտնօք և ծածկականօք զաստուածականն խոտել, քանզի միոյն Աստուծոյ ամենագորի շնորհք առ ամենայն ազգս երկրածնաց մատակարարին:

Եւ արդ եկեալ յիշելին մերձ ի թագաւորական քաղաքն, ազգ լինէր

թագաւորին և սրբոյ եպիսկոպոսին: Որոց առեալ զամենայն նախարարագունդ աւագանւոյն ամբոխ, ի քաղաքէն ելեալ՝ պատահէին երանելոյն զպիամբ Ռահ⁷⁹ գետոյն: Եւ զցանկալի ողջոյն միմեանց տուեալ, ուստի և բարբառօք ցնծութեան և երգօք հոգեւորօք և բարձրագոյն օրհնութեամբք ի քաղաքն դառնային, և զաւուրս տօնական ուրախութեամբ անցուցանէին:

[Ժ]

Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտ խնդրելին, հայցէին եւս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն արծարծել մարթացեն: Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել. որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ՝ երանելին հասանէր, և իբրեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր, և նովին նշանագրովք տանէր: Եւ այնպէս միջամուխ եղեալ հանգամանօք օրինապատգամացն, մինչեւ բնաւ արտաքոյ իւրեանց բնականութեանն զերծանել:

[ԺԱ]

Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետև աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել. մանաւանդ հայեցեալ ի տեառնաբարբառ հրամանացն բարձրութիւնն, որ առ երանելին Մովսէս եկեալ, վասն ամենայն իրացն եղելոց, յաստուածեղէն պատգամացն բարձրութիւն աւանդելոցն՝ մատենագրել առ ի պահեստ յաւիտեանցն որ զալոցն էին. նոյնպիսիք և այլոց մարգարէիցն հրամայեալք: «Առ, ասէ, քարտէզ նոր մեծ, և գրեա՛ ի նմա զըրշաւ դպրի»⁸⁰: Եւ այլուր, թէ՛ «Գրեա՛ զտեսիլդ ի տախտակի, և ի գիրս հաստատեա»⁸¹: Իսկ Դաւիթ յայտնապէս ևս վասն ամենայն ազգաց՝ զվիճակ աստուածատուր օրինացն նշանակէ ասելովն, թէ՛ «Գրեսցի յազգ այլ»⁸²: Եւ թէ՛ «Տէր պատմեսցէ գրովք ժողովրդոց»⁸³: Զոր եկեալ կատարեաց ամենափրկիչն Քրիստոս շնորհատուր հրամանաւն, եթէ՛ «Ելէք ընդ ամենայն ազգս»⁸⁴, և եթէ՛ «Քարոզեսցի աւետարանս ընդ ամենայն տիեզերս»⁸⁵: Ուստի և երանելի հարցն մերոց համարձակութիւն առեալ՝ յուսալից փութով և երեւելի և արդիւնակատար ըստ աւետարանին՝ զիւրեանց մշակութիւնն ցուցանեն:

Յայնմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց անպայ-

ման սքանչելի լինէր. յորում յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, և յառաջադէմն Պաւղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդովն, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն՝ հայաբարբառք հայերէնախօսք գտան:

Անդ էր այնուհետև սրտալիր ուրախութիւն և ակնավայել տեսիլ հայելոյն: Քանզի երկիր, որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ, յորում ամենայն աստուածագործ սքանչելագործութիւնքն գործեցան, առժամայն վաղվաղակի ամենայն իրացն եղելոց խելամուտ լինէր. ոչ միայն ժամանակաւ պաշտեցելոցն, այլ և յառաջագոյն յաւիտենիցն, և ապա եկելոցն, սկզբանն և կատարածի, և ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն⁸⁶:

[ԺԲ]

Իսկ իբրև զչափ առեալ զիրացն հաստատութեան, և համարձակագոյն և առաւելագոյն զաշակերտութիւնն նորագիւտ վարդապետութեանն խմբէին ուսուցանել և թեքել, և պատրաստական քարոզութեանն անգէտ մարդկան յօրինել: Որոց և ինքեանք իսկ ի կողմանց և ի գաւառաց Հայաստան աշխարհին յորդեալք և դրդեալք հասանէին ի բացեալ աղբիւրն գիտութեանն Աստուծոյ: Քանզի յԱյրարատեան գաւառին՝ ի կայս թագաւորացն և քահանայապետացն, բղխեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ: Անդ էր յիշելի և մարգարէականն, եթէ՛ «Եղիցի անդ աղբիւր բղխեալ ի տան Դաւթի»⁸⁷:

Որ և սկսան իսկ սիւնք եկեղեցւոյ միջամուխ ձեռամբ զգործ աւետարանչացն: Քրիստոսի գործել, գումարել ի կողմանս. ի գավառս, ի տեղիս տեղիս Հայաստան ազգին, դասս դասս զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհասուցելոցս ի կատարումն գիտութեան, բաւականս և առ ի զայլսն զեկուցանելոյ: Որոց կանոն և օրինակ զիւրեանց անձանց արգասիս եղեալ, և պատուիրեալ կալ ի նմին կանոնի:

Եւ իւրեանց անդէն՝ զառնթերակաց արբունիսն, հանդերձ ամենայն ազատագունդ բանակիւն⁸⁸, աստուածեղէն իմաստութեամբն վարդապետեալ: Առաւել երանելոյն Սահակայ զՄամիկոնեանն որեալն ի վարժս վարդապետութեանն պարապեցուցեալ, որոց առաջնոյն Վարդան⁸⁹ անուն էր, որ և Վարդկան կոչէր: Նոյնպէս և գամենայն ոգի ջատար յերիւրել, հասուցանել ի գիտութիւն ճշմարտութեան:

[ժԳ]

Յետ այնորիկ առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաշթոց, որպէս զի տէր Եպիսկոպոսն⁹⁰ ի կայնեականսն⁹¹, և նա ի սփիւռս հեթանոսաց⁹² զբանն կենաց սերմանիցեն: Եւ հրաժարեալ ի նոցանէն հանդերձ օգնականօքն, որոց առաջնումն Տիրայր անուն ի Խորձենական գաւառնէն⁹³, և երկրորդին Մուշէ անուն ի նահանգէ Տարօնոյ, որք էին սուրբք և զուարթագոյնք, հանդերձ այլովք ևս սպասաւորօք աւետարանին, զոր շեմք բաւական ըստ անուանցն նշանակել: Որովք յանձն եղեալ երանելին շնորհացն Աստուծոյ. երթեալ իջանէր յՌոտաստակն⁹⁴ Գողթան, յառաջին դաստակերտն իւր: Եւ անդ ընդելական սովորութեամբն ի կիր արկեալ զվարդապետութիւնն՝ հաւասարութեամբն բարեպաշտին Շաբաթայ, լի առնէր զգաւառն ողջունիւ աւետարանին Քրիստոսի. և կարգէր յամենայն գիւղս գաւառին դասս սրբոց վանականաց: Որում և հասեալ ժամանեալ հայրաբարուն Գտայ, որդւոյ Շաբաթայ առն քրիստոսասիրի, բազում սպասաւորութիւն իբրև հաւասարի որդւոյ վարդապետին տանէր:

[ժԵ]

Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխումարութ կողմանսն Մարաց⁹⁵, որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւղաւթեան, այլ և վասն խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամատուցք էին: Առ ի յարդարել և զնոցա հարուստ ամացն ծնունդս առեալ՝ պարզախօսս, հոնտորաբանս, կըրթեալս, աստուածատուր իմաստութեանն ծանոթս⁹⁶ կացուցանէին:

[ժԶ]

Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակիցս ի Սիւնական⁹⁷ աշխարհն ելանէր: Եւ անդ աստուածասէր հնազանդութեամբ ընկալեալ զնա իշխանին Սիւնեաց, որ էր վաղեմակ անուն: Բազում օգնականութիւն գտեալ ի նմանէ վասն իրացն առաջի արկելոցն, մինչև հասանել նմա բովանդակ ի վերայ սահմանաց Սիւնեաց: Եւ ժողովեալ մանկունս առ ի նիւթ վարդապետութեանն, առաւել զգազանամիտ զվայրենագոյն զճիւղաբարոյ կողմանցն. և այնչափ փոյթ ի վերայ ունելով՝ և դայեկաբար սնուցանել և խրատել, մինչև ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն եպիսկոպոս տեսուչ⁹⁸ եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել, որոյ անունն կոչէր

Անանիաս, այր սուրբ և երեւելի, հայրաբարոյ ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ⁹⁹: Ապա և զերկիրն Սիւնեաց դասուք վանականաց ընոյր:

Յորում ժամանակի պարգեւեալ յԱստուծոյ, հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն Սիւնեաց քաջն Սիսականն Վասակ¹⁰⁰, այր խորհրդական և հանճարեղ և յառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ: Բազում ինչ նպաստութիւն ցուցանէր աւետարանագործ վարդապետութեանն, իբրև որդւոյ առ հայր՝ հայատակութիւն ցուցեալ, և ժառայեալ ըստ աւետարանին վայելչութեան, մինչ ի վախճան զհրամայեալսն ի գործ բերէր:

[ժԹ]

Գարձեալ յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ՝ հոգ ի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի և վասն բարբարոսական կողմանն: Եւ առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյն նմա ի Տեառնէ: Գրէր, կարգէր և օրինօք յարդարէր. և առնոյր ընդ իւր գոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ զնայր իջանել ի կողմանս վրաց: Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անուն էր Բակուր, և եպիսկոպոսի աշխարհին՝ Մովսէս: Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ նմա ըստ օրինացն Աստուծոյ՝ թագաւորին և զօրացն, հանդերձ ամենայն գաւառօքն:

Եւ նորա զիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զխնդրելին կատարել: Եւ գտեալ զայր մի թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Զաղայ, այր զբազէտ և ճշմարտահաւատ. հրաման տայր այնուհետև արքայն վրաց՝ ի կողմանց կողմանց և ի խառնազանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ ժողովել մանկունս և տալ ի ձեռն վարդապետին: Զոր առեալ՝ արկանէր ի բովս վարդապետութեանն և հոգեւոր սիրոյն եռանդամբ զաղտ և զժանգ շարաւահոտ դիւացն և զսնտիտագործ պաշտամանն ի բաց բերէր, այնչափ անջատեալ ի հայրենեաց իւրեանց և անյիշատակ ցուցանել, մինչև ասել, թէ՛ «Մոռացայ զժողովուրդ իմ և զտուն հօր իմոյ»¹⁰¹:

Եւ արդ զնոսա, որ յայնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի ազգ կապեալ՝ փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ յօրինէր: Յորոց և գտան արժանիք¹⁰² ելեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ, որոց առաջինն Սամուէլ անուն, այր սուրբ և բարեպաշտօն, եպիսկոպոս կացեալ տանն արքունականի: Իսկ իբրև ընդ ամենայն տեղիս վրաց կարգեալ զգործ աստուած-

պաշտութեանն, այնուհետև հրաժարեալ ի նոցանէ՝ դառնալը յերկիրն Հայոց և պատահեալ Սահակայ կաթողիկոսին Հայոց, պատմէր նմա զողջութենէ եղելոցն, միանգամայն և փառաւոր առնելով զԱստուած, զմեծանունն Քրիստոս:

[ՓԷ]

Ապա դարձեալ ելանէր, շրջէր զտեղեօք կարգելովք և զգաւաւորն աշակերտելովք աշխարհին Հայոց, գուարթացուցանել, նորոգել և հաստատել: Եւ յորժամ այնպէս բնդ ամենայն տեղիս լի առնէր զսուրբ աւետարան Տեառն և ամենեցուն զգուշացուցեալ զկենաց ճանապարհն վարելոյ, խորհուրդ առնէր այնուհետև վասն կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին Հոռոմոց¹⁰³:

Եւ փութացեալ գնալը հանդերձ աշակերտօք բազմօք անցանել ի կողմանս Յունաց: Եւ վասն առաւելագոյն բարեգործ համբաւուց՝ յառաջագոյն ղնմանէ անդ ի հիւսիսական կողմանց¹⁰⁴ հռչակելոց՝ առաւել միամտութեամբ ընտանեբար յեպիսկոպոսաց աշխարհին և յիշխանաց և ի գաւառականացն պատուեալ լինէր, մանաւանդ ի սպայապետէն աշխարհին, որ անտանեալ կոչէր Անատողիս, ի մուտ ճանապարհին, որ զիրս առաջի եղեալ՝ գրով ցուցանէր կայսերն, որում անունն թէոդոս¹⁰⁵ կոչէին, որդի Արկադոս¹⁰⁶ կայսեր. ուստի և հրաման ելանէր՝ վայելուչ մեծարանօք զՍուրբն՝ Ակումիտ անուն կոչելոյ:

Իսկ նորա զբազմութիւն աշակերտացն տարեալ ի քաղաքն Մելիտինացւոց¹⁰⁷, յանձն առնէր սրբոյ եպիսկոպոսի քաղաքին, որ Ակակիոսն կոչէին, և ղյխաւոր աշակերտացն թողոյր զայն, որում Ղեւոնդէոսն կոչէին, այլ հաւատարիմ և ճշմարտապաշտ: Եւ առեալ երանելոյն զպատուական եպիսկոպոսն Դերջանոյ¹⁰⁸, որոյ անուն կոչէր Գինթ, և զսակաւս յաշակերտաց անտի, և ելեալ յանդուարն¹⁰⁹ դիմոսական և բազում պատիւ գտեալ, հասանէին ի թագաւորակաց քաղաքն Կոստանդինական: Զորմէ իսկոյն պատմէին յարքունիսն, և մտեալ առաջի պատուական աթոռոյն՝ յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն և հայրապետին սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհամուտ դրանն, որում Ատիկոս կոչէին, յորոց և գտեալ շնորհս: Հրամայեալ լինէր ժամանակս ինչ անդէն ի տիեզերական քաղաքին մեծարել դարմանօք կարգելովք յեկեղեցւոյն և յարքունեաց և ի պատուական իշխանաց քաղաքին:

Եւ ապա յետ Պասերին կատարելոյ՝ ցուցեալ կայսերն զպիտոյիցն զճանգամանս, և առեալ զանընդդիմակաց հրամանն հանդերձ սակերօք¹¹⁰ կայսերագիր նշանակելովք՝ վասն մանկտոյն յաշակերտութիւնն առ ի

կէս ազգէն Հայոց ժողովելոյ, և վասն ժանտագործ ազգին բարբարիանոսաց¹¹¹, և եկեղեցեաց հաստատութեան, և մեծամեծ պարգեւօք պատուելոյ: Վասն որոյ հաւանեցուցեալ ճշմարտին զարքունիսն, անընկալ թողոյր: Եւ երկիր պագեալ ժիրանափառ օգոստականացն¹¹² և սրբոյ կաթողիկոսին, և ընկալեալ ողջոյն յեկեղեցւոյն և յերեւելի իշխանաց քաղաքին, և ամենայն իւրայովքն յաջողեալք՝ ելանէին ի դեսպակս և ի կառս արքունատուրս, և մեծաւ շրով և բազում վայելչութեամբ ունէին զճանապարհս արքունականս: Եւ ամենայն քաղաքացն պատահելով, ի քաղաքին պայծառագոյն երեւէին:

Եւ մեծամեծ պարգեւս գտեալ, գային հասանէին ի ժամագիր կողմանս: Եւ անդէն վաղվաղակի պատահեալ սպարապետին Հայոց, հանդերձ սակերօք կայսեր յանդիման լինէին: Եւ նորա առեալ սակերս կայսերական նշանօք, փութալը վաղվաղակի զհրամանն կատարել: Եւ հրեշտակս արձակեալ այնուհետև ի գաւառս կէս ազգին Հայոց յիշխանութեանն կայսեր, բազմութիւն մանկտոյ ժողովել և նոցին ոռճիկս կարգել ի պատեհագոյն տեղիս, յորս և երանելին զվարդապետութիւնն իւր ի գործ արկեալ, և ժողովելոցն քաղցրացուցանէր:

Ապա յետ այնորիկ ձեռն արկանէր զգթպատեհ և զկամակոր բարբարիանոս աղանդն քննելոյ: Եւ իբրև ոչինչ գտանէր հնարս յողջութիւն ածելոյ, առեալ ի գործ արկանէր զթշուառացւոցիչ գաւազանն, ծանրագոյն պատուհասիւք ի բանդս, ի տանջանս, ի գելարանս: Իսկ յորժամ այնու եւս պակասեալք ի փրկութենէն գտանէին, խորտակեալս, ապա խանձեալս, մրեալս և գունակ գունակ խայտառակեալս, և յաշխարհէն կորզէին:

Իսկ երանելոյն զիւր վարդապետութեանն պայման արարեալ սակեալ և վճարեալ: Եւ բազում շնորհագիր մատեանս զհարցն եկեղեցւոյ¹¹³ ստացեալ, ժովացուցանէր զվարդապետութեանն զխորութիւն, և լցեալ զեղոյր ամենայն բարութեամբք:

Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց աղուան¹¹⁴ ազգաւ, Բենիամէն անուն. և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս ըստ վերնապարգեւ կորովի սովորութեան իւրում և յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն կարգեալ և հաստատեալ կշռէր:

Յետ այնորիկ հրաժարեալ յեպիսկոպոսաց, յիշխանաց աշխարհին և յամենայն եկեղեցաց. առ որս թողեալ վերակացուս հաւատացելոցն՝ զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն, որոց առաջնոյն Ծնովք անուն էր, և երկրորդին Դանան, արք կրօնաւորք և յառաջագէմք յաւետարանական սպասաւորութեանն. զորս յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ՝

անդէն զհտեղէր: Եւ ինքն բազում աշակերտօք գայր, անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծաց և հասեալ ի Նոր Քաղաքն՝ յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ և թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշես¹¹⁵ կոչէին, և ամենայն բանակին: Եւ պատմեալ նոցա զգործս կողմանցն այնոցիկ ըստ աջողութեանց շնորհացն Աստուծոյ, դադարէր անդ աւուրս ինչ, մխիթարէր վասն հոգեւոր անձուկն սփռելոյ:

[ԺԸ]

Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իշանէր յաշխարհն և հասեալ ի թագաւորական տեղիսն, տեսանէր զուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, և զնոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն ազատօք հանդերձ. սրոց առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի: Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալն էր: Եւ նոցա երկոցունց զուգակցելոց, եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ. տային ևս հրաման՝ ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել և գումարել ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց, և ոռճիկս կարգել ի դարմանս:

Իսկ իբրեւ հրամանն այն արդեամբք և գործովք յանկ ելանէր, ապա այնուհետեւ երանելոյն Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ՝ վաղվաղակի զաստուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր, որով անդէն յական թօթափել վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից մարգարէագէտք և առաքելածանօթք և աւետարանածառանգք լինէին, և ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւրք անտեղեակք: Գարձեալ առաւել ևս երկիրաժն յԱստուծոյ արքայն Աղուանից՝ միամիտ փութով հրաման տայր սաստանայակիր և դիւամուլ ազգին սաստիւ՝ թափել զերծանել յունայնավար հնացելոցն և հնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Քրիստոսի:

Եւ յորժամ զայն արարեալ հաւասարութեամբ և լցեալ զպիտոյն իւրեանց և զկամացն յօժարութիւն, ձեռնատու ևս եղեալ նմա սրբամատոյց վարդապետութեանն ի Բաղասական¹¹⁶ կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին, որում անուն Մուշեղ կոչէին, հրաժարէր ապա և ի թագաւորէն և յեպիսկոպոսացն և յամենայն եկեղեցոյն Աղուանից: Եւ զոմանս յիւրոց աշակերտացն վերակացուս իւրեանց կացուցանէր, հանդերձ արամբ քահանայիւ արքունական դրանն, որում անուն Յովնաթան կոչէին, որոյ բազում յօժարութիւն ի վարդապետութեանէն էր գտեալ:

Եւ յանձն առնելով զնոսա և զանձն՝ ամենապահ շնորհացն Աստուծոյ, խազացեալ գայր ի կողմանցն Աղուանից, անցանել յաշխարհն Վրաց:

[ԺԹ]

Եւ հանդէպ հասեալ գայր Գարդմանական ձորոյն¹¹⁷: Ընդ առաջ լինէր նմա իշխանն Գարդմանից, որում [անուն] Նուրս կոչէին, և ասպրնջական եղեալ նմա աստուածասէր երկիրաժնութեամբ, առաջի դնէր զանձն վարդապետին, հանդերձ իշխանութեամբն իւրով: Առաւելագոյն իսկ վայելեալ ի հիւթ և ի պարարտութիւն վարդապետութեանն, յուզարկէ զերանելին՝ ուր և երթալոցն էր: Իսկ նորա անցեալ դիմեալ ի կողմանսն:

[Առ որով ժամանակաւ Արձիղ անուն թագաւորեալ Վրաց, որոյ առաւելապէս պայծառացեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն. և նորա շրջեալ զամենայն աշակերտօքն, պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն:

Յայնժամ իշխանին Տաշրացուց¹¹⁸, առն պատուականի և աստուածասիրի, որ անուանեալ կոչէր Աշուշայ, ի ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն գաւառովն իւրով. և նորա ամենսփիւռ վարդապետութիւնն, ոչինչ պակասութեամբ, քան զայլոցն գաւառաց անցուցեալ:

Եւ յանձն արարեալ զնոսա սրբոյ եպիսկոպոսին Սամուէլի, այնմ՝ զոր ի վերոյ նշանակեցաք, ինքն դառնայր ի կողմանս՝ Հայոց Մեծաց. և եկեալ ի սովորական տեղիսն, զընդելական ողջոյնն սրբոյն Սահակայ և ամենայն պատահելոցն տուեալ, պատմէր նոցա վասն այնր ևս նորագործ իրացն. որք իբրեւ լուան, առաւել գոհանային զպարգեւացն Աստուծոյ:]

[Ի]

Յետ այնորիկ ուշ եղեալ երկոցունց երանելեացն՝ զիւրեանց ազգին զդպրութիւն առաւել յարգել և դիրացուցանել: Ձեռն ի գործ արկանէր ի թարգմանել և ի գրել մեծն Իսահակ՝ ըստ յառաջագոյն սովորութեանն:

Որոց դարձեալ զէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն՝ յուղարկել ի կողմանս Ասորոց ի քաղաքն Եղեսացուց, զՅովսէփ¹¹⁹, զոր ի վերոյն յիշեցաք, և երկրորդն Եզնիկ¹²⁰ անուն՝ յԱյրարատեան գաւառէն, իկողբ գեղջէ, զի յասորական բարբառոյն՝ զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս հայերէն գրեալս դարձուցեն:

Իսկ թարգմանչացն հասեալ՝ ուր առաքեցանն, և կատարեալ զհրամանսն և առ պատուական հարսն առաքեալ, անցեալ գնային ի կողմանս Յունաց, ուր և ուսեալք և տեղեկացեալք, թարգմանիչս կարգէին ըստ հելլենական լեզուին:

Ապա յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ՝ դէպ լինէր ոմանց եղբարց ի Հայաստան աշխարհէս, դիմել իջանել ի կողմանս Յունաց, որ և Ղեւոնդէս առաջնոյն անուն էր, և երկրորդն՝ Կորիւնս, և մատուցեալ յարէին յնձնիկն, իբրև առ ընտանեզոյն սննդակից՝ ի Կոստանդինական քաղաքին, և անդ միաբանութեամբ հոգեւոր պիտոյիցն զխնդիրն վճարէին: Որոց յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոցն և բազում շնորհագիր հարց յետ այնը աւանդութեամբք, և Նիկիական¹²¹ և Եփեսոսական¹²² կանոնօք, գային երեւելով աշխարհին Հայոց, և առաջի դնէին հարցն զբերեալ կտակարանսն¹²³ եկեցեցույ սրբոյ:

Իսկ երանելոյն Սահակայ զեկեղեցական գրոց գումարութիւնն¹²⁴ կանխաւ ի յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ, և բազում ևս զհայրապետաց սրբոց զճշմարիտ զիմաստութիւնն¹²⁵: Դարձեալ յետ այնորիկ առեալ հանդերձ Եզնակաւ¹²⁶ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք: Եւ շատ ևս մեկնութիւն գրոց¹²⁷ թարգմանէին:

Եւ այնպէս զամենայն ժամանակս իւրեանց՝ յընթերցուածս գրոց ծախէին հարքն զտիւ և զգիշեր, և նովիմբ ծաղկեալք և շահաւետեալք՝ օրինակ բարեաց ուսումնասէր առընթերակայից լինէին. մանաւանդ զի ունէին, պատուիրանս զգուշացուցիչս յաստուածակարգ պատգամաւորացն¹²⁸. յորոց առաջինն հրամայէ, թէ՛ «Յօրէնս տեառն խորհեսցիս ի տուէ և ի գիշերի»¹²⁹. և երկրորդն հանգոյն նմին պատուիրէ, թէ՛ «Մի՛տ դիր ընթերցուածոց մխիթարութեան վարդապետութեան, մի՛ անփոյթ առնել զշնորհացդ որ ի քեզ են. յայդ խորհեա՛ և ի դոյն յամենաշիր. զայդ եթէ՛ առնիցես, և՛ զանձն ապրեցուցես, և՛ զայնոսիկ, որ քեզն լսիցես»¹³⁰:

[ԻԱ]

Ապա յետ այնորիկ դարձեալ՝ այնպիսի առաւել և բարձրագոյն վարդապետութեամբն՝ սկսեալ երանելոյն Մաշթոցի ճառս յաճախագոյնս¹³¹, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի լուսաւորութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց կարգել և յօրինել, լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան: Յորս բազում նմանութիւնս և օրինակս ի յանցաւորացս աստի, առաւելագոյն վասն

յարութենական յուսոյն առ ի հանդերձեալսն, յերիւրեալ կազմեալ, զի հեշտրնկալք և դիւրահասոյցք տխմարագունիցն և մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին, առ ի սթափել և զարթուցանել և հաստահիմն առ ի խոստացեալ աւետիսն քաջալերել:

[ԻԲ]

[Եւ այնպէս յամենայն կողմանս Հայոց, Վրաց և Աղուանից զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց, զամառն և զձմեռն, զտիւ և զգիշեր՝ անվեհեր և առանց յապաղելոյ իւրով իսկ աւետարանական և ողջապատում գնացիւքն՝ առաջի թագաւորաց և իշխանաց և ամենայն հեթանոսաց և անընդդիմակաց ի հակառակորդաց՝ զամենափրկչին Յիսուսի անուն կրեաց յանձին:] Եւ զամենայն ոգի քրիստոսագգեստ և հոգեղէն վառեաց, և բազում բանդականաց և կալանաւորաց և տագնապելոց ի բռնաւորաց թողութիւն արարեալ՝ կորզելով զնոսս ահաւոր զօրութեամբն Քրիստոսի: Եւ բազում մուրհակս անիրաւութեան պատառեաց, և բազում սգաւորաց և կարճամտելոց՝ մխիթարական վարդապետութեամբն զակնկալութիւն յուսոյն ըստ յայտնութեան փառաց մեծին Աստուծոյ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի¹³² նօթճեաց. և զամենայն միանգամայն յաստուածապաշտութեան պայման անդր փոխեաց:]

[ԻԳ]

Եւ դարձեալ բազում և անհամար գունդս վանականաց ի շէնս և յանշէնս, դաշտականս և լեռնականս, անձաւամուտս և արգելականս¹³³ բնակեցուցեալ հաստատէր: Զորս ընդ ժամանակս ժամանակս իւրով իսկ անձամբն օրինակ ցուցանէր. առեալ զոմանս յաշակերտաց յիւրաքանչիւր մենաստանացն և երթեալ լեռնակեաց, սորամուտ ծակախիթ եղեալ՝ զառօրէական զկերակուրն խոտաբուտ ճաշակօքն վճարէին: Եւ այնպէս վշտակեաց տկարութեան զանձինս տային, մանաւանդ որոց հայեցեալ ի մխիթարութիւն առաքելական բանիցն, թէ՛ «Յորժամ տկար եմ վասն Քրիստոսի, յայնժամ զօրացեալ լինիմ»¹³⁴. և թէ՛ «Լաւ ևս լիցի պարծել տկարութեամբս, զի բնակեցցէ յիս զօրութիւնն Քրիստոսի»¹³⁵:

Անդ էր այնուհետև շարքեալ գինով, ալլ առաւելուլ հոգւով, և պատրաստել զսիրտս երգովք հոգեւորօք¹³⁶, ի փառս և ի գովութիւն Աստուծոյ: Անդ կրթութիւն քաղցրուսոյց ընթերցուածոց՝ հոգեպատում գրոց: Անդ քաջալերութիւն յորդորական վարդապետութեան, առ ի յառաջադէմ ընտրութեանն պսակահաս քրիստոսագիր կիտին: Անդ եռալ

հոգևով աստուածապաշտ ծառայութեամբ: Անդ աղօթք աղերսալիք, և խնդրուածք հաշտեցուցիչք վասն ամենեցուն կենաց՝ առ մարդասէրն Աստուած:

Եւ նովին հոգեկրօն արուեստին հանէր աւուրս բազումս յանապատ տեղիս, մինչև ազդ լինէր յերիցանց՝ իրաց ինչ օգտակարաց եկեղեցեաց կողմանցն այնոցիկ՝ հասանել յօգնականութիւն շնորհօքն Քրիստոսի: Եւ նորա առանց իրիք զբաղելոյ՝ հանդերձ գործակցօք իչեալ ի թիկունս դիպացն պատահելոց, և վճարեալ զօրութեամբն Աստուծոյ, և յորդորագոյնս և պարարտագոյնս և անփակ բերանով՝ զվտակս վարդապետութեանն ի սիրտս լսողացն ծաւալեցուցանէր:

Եւ զայս առնէր զամենայն ժամանակս իւր վասն անձին և վասն աշխարհի. քանզի սովոր իսկ են ճշմարիտ վարդապետք՝ զանձանց առաքինութիւնս կանոն աշակերտելոցն զնել, մանաւանդ յուշ առնելով զտէրունականն՝ զմիոյ միայնոյ իմաստնոյն Աստուծոյ. «Քանզի սկսաւ Յիսուս առնել և ուսուցանել»¹³⁷: Որոյ բազում անգամ առեալ զաշակերտասն ուրոյն, և աննիազական անձամբն օրինակ կարօտելոցն լինէր, յորժամ ի Քաբօրական¹³⁸ լերինն՝ զաւետեաց երանութիւնն տայր, և յորժամ ի նմին լերին զկանոնական¹³⁹ զաղօթս առնէր, մինչդեռ աշակերտքն ի Տիբերական¹⁴⁰ ծովուն նաւէին: Եւ դարձեալ յաւուրս բաղարջակերացն¹⁴¹ յօրինակ տօնին՝ զգիշերոյն աղօթքն և ցայգոյ, ի Ձիթաստանեաց լերինն¹⁴² առանձինն մատուցանէր: Ուստի և յայտնի իսկ է և առանց խուզելոյ, եթէ ոչ վասն անձին ամենատէրն, այլ համաշխարհի յուսումն զայն գործէր. որ է օրինակ ամենայն հնազանդելոց. վասն որոյ ասէր իսկ. «Արթուն կացէք, զի մի՛ ի փորձութիւն մտանիցէք»¹⁴³:

Իսկ արդ եթէ թեթեւագոյն արուեստից՝ պակասագոյն են ի գիտութենէ ազգք երկրածնացս, ո՛րչափ ևս այնմ արուեստի ոք համարեսցի և անգիտանալ՝ որ ընդ Աստուած զխօսան կատարէ: Որով երանելին Պաւղոս ամենեցուն տգիտանալ ասէ, վասն որոյ զամենակեցոյց Հոգին ի թիկունս հասանել՝ անմոռնչ հեծութեամբ, բարեխօսս դիտէ¹⁴⁴:

Իսկ արդ յորժամ լսիցեմք, եթէ՝ «սկսաւ Յիսուս առնել և ուսուցանել»¹⁴⁵, ապաքէն առնէ և ուսուցանէ, և ոչ եթէ զի պարզեւեսցէ իմանալի է: Եւ բարեխօսել նորա վասն սրբոց և բարեխօսել Հոգւոյն սրբոյ՝ առ ի վարդապետելոյ մեզ, զի ընդ միմեանց բարեխօսելն դիտելի է. քանզի միապատիւ է աստուածականն և ոչ բազմաբար¹⁴⁶:

Իսկ երանելի առաքելոցն ընկալեալ ի վարդապետութենէ ճշմարտութեանն, նախ կարօտական անձանցն մատակարարէին, և ապա աշակերտացն բարձեալ տանէին. երբեմն առանձինն՝ և երբեմն ժողովրդովքն զումարելովք՝ զփառսն Քրիստոսի առաւելովք¹⁴⁷ բարձրացու-

ցանէին. քանզի՝ առաւել օգտակար իսկ է՝ յամենայն աշխարհակիր զբօսանաց առանձինն սահմանել և միայն աստուածապաշտութեանն պարապել, զոր և մարգարէքն գործէին, որո ի լերինս և յանապատս և ի փապարս վիմաց՝ զաստուածեղէն կրօնիցն գծառայութիւն հարկանէին:

Նոյնպէս և ամենայն հարքն, որք յաջորդեցան յառաքելական կանոնաց կրեալ անձամբք զլուութիւնս՝ բերէին վերջնոցս օրինակ. ուստի երանելիս այս բարձեալ էր զաւանդելոցն պատիւ, և ամենայն մատուցելոց առ նա՝ զնոյն պատուիրեալ գուշակէր: Եւ այնպէս յառաջ՝ ամենայն աստուածեղէն գանձուցն վայելչութեամբք լեալք, պարարտացեալք, խաղացեալք զնային ի բազում ժամանակս՝ նովին ի նոյն կանխեալք, ի նմին հանապազորդեալք:

[ԻԿ]

Յայնմ ժամանակի բերեալ երեւեցան ի Հայաստան աշխարհին դիրք սուտապատումք, ընդունայնախօս անանդութիւնք առն ուրումն հոռոմի, որում Թէոդորոս¹⁴⁸ անուն: Վասն որոյ սինհոդոսական Հայրապետացն¹⁴⁹ եկեղեցեացն սրբոց նշանակեալ՝ ազդ առնէին ճշմարտահաւատ փառաւորացն Սահակայ և Մաշթոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ՝ աշխարհահալած արտաբոյ իւրեանց սահմանացն մերժեցին, զի մի՛ ի լուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ:

[ԻԵ]

Յետ այնորիկ դէպ լինէր նովին ճշմարտութեամբ՝ երանելոյն Սահակայ լցեալ աւուրբք երկայն ժամանակօք և վայելչացեալ աստուածաբեր պտղոցն բարութեամբք, յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի, որդւոյ Վռամայ՝ թագաւորի կացելոյ ի Պարսից աշխարհին, ի Բագրաւանդ¹⁵⁰ գաւառի, ի գիւղ Բլրոցաց, ի կատարել ամսեանն Նաւասարդի¹⁵¹, որպէս և զօր ծննդեան երանելոյն յիշէին, յերկրորդ ժամու աւուրն, ի պաշտաման անուշահոտ իւղոյն¹⁵², հանդերձ աստուածահաճոյ աղօթիք՝ ծերունւոյն ի Քրիստոս աւանդեալ, հայեցեալ ի բան մարգարէին, որ ասէր. «Ի ձեռս քո յանձն առնեմ զհոգի իմ»¹⁵³. և Ստեփաննոսի երանելոյ, որ ասէր. «Տէր Յիսուս, ընկալ՛ զհոգի իմ»¹⁵⁴: Ըստ նմին օրինակի և նորա ապսպրեալ զանձն և զմնացեալս ամենապահ շնորհացն Աստուծոյ:

Չոր և առեալ վաղվաղակի ամենայն հանդերձելովք՝ ձեռնասուն

աստուածասէր պաշտօնէիցն իւրոց, որոց գլխաւորին Երեմիա անուն ճանաչէր, այր սուրբ և բարեպաշտօն, հանդերձ աստուածասէր իշխանակնաւ միով, որ անուանեալ կոչէր Գուստր¹⁵⁵, որ էր կին Վարդանայ, զոր ի վերնոյն յիշեցաք, և բազում ամբօխից սրբոց ժողովոց: Բարձեալ զսուրբն սաղմոսիւք և օրհնութեամբ և հոգեւոր բարբառով, յետ սակաւ ինչ աւուրց ընդ տիւ և ընդ գիշեր ի Տարօն հասուցանէին մինչ ի բուն իսկ գիւղն յԱշտիշատ¹⁵⁶: Եւ անդ ի մարտիրոսական խորանին յարկեղ սրբոյն հանդերձ ամենայն անուշահոտ խնկօք եղեալ և կնքեալ քրիստոսական կնքովն՝ և զօրինաւոր յիշատակն ի վերայ կատարեալ, այնուհետեւ իւրաքանչիւրն դառնային: Որոց և նոյնպէս ամի գումարելովք ի նոյն ամսեան՝ զնոյն յիշատակն տօնախմբեն:

[ԻԶ]

Իսկ երանելի զուգականին լուեալ, զՄաշթոցէ ասեմ, բազում անձկայրեաց տրտմութեամբ և արտօսրագութ ողբովք և ծանրաթախիծ սգովք պաշարեալ դնէր. զի թէ առաքեալն սուրբ ոչ գտեալ առժամայն զընդելակիցն զՏիմոթէոս¹⁵⁷ անհանգիստ զհոգւոյն ասէ, ո՛րչափ ևս առաւել զմիանգամայն զհրաժարելոցն՝ սաստիկ կիրս մնացելոցն է համարեալ: Բայց թեպէտ և միայնաւորութեանն տրտմութիւն չթողոյր զուարթանալ, սակայն զաւետարանական ընթացսն և զվերակացութիւնն սրբոյ եկեղեցւոյ շնորհօքն Աստուծոյ առանց պակասութեան տանէր, և առաւել փութայր գուն եղեալ՝ զամենեսեան յորդորելով առ բարեացն քաջութիւն: Եւ զցայգ և զցերեկ պահօք և աղօթիւք և ուժգին խնդրուածովք և բարձրագոյն բարբառովք՝ զաստուածագիր պատուիրանացն հրամանս յուշ առնելով՝ զգուշացուցանէր ամենայն մարդոյ, մինչև բազմագոյնս և զդժուարագոյն վարուց կրթութիւնս. մանաւանդ զի և զմտաւ իսկ ածէր ըստ ձերունական¹⁵⁸ հասակին զօր վախճանին, շտայր քուն աչաց և ոչ նիրհ արտեւանաց՝ մինչև հասանել ի հանգիստն տեառն:

[ԻԷ]

Եւ մինչդեռ այնպէս մերձաւորացն առ իւրև զհոգեւոր եռանդն ածէր, և բազում թուղթս խրատագիրս և զգուշացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս առաքէր, անդէն ի նմին ամի, յետ ամսոց վեցից անցելոց վախճանի երանելոյն Մահակայ, լինէր հանդերձ սրբով վարդապետաւն բանակն Հայոց յԱրարատեան ի Նոր Քաղաք, և նովին հոգեկրօն վարուք հա-

սանէր սրբոյն քրիստոսակոչ կատարումն, յետ սակաւ ինչ աւուրց հիւանդութեանն, յերեքտասաներորդում ամսեանն Մեհեկանի¹⁵⁹: Եւ յորժամ որոշեալ ի միջոյ ձեռնասուն աշակերտացն և խառնեալ ի գունդն Քրիստոսի հասանէր, թեթեւացեալ և սթափեալ ի ցաւոցն՝ կանգնեալ նստաւ ի ժողովոյն միջի, և համբարձեալ զձեռնս հանապազատարած յերկինս՝ զամէն մնացեալսն յանձն առնէր շնորհացն Աստուծոյ, վասն նոցա օգնականութիւն հայցէր:

Եւ անուանք գլխաւորաց աշակերտացն ժողովելոցն են այս. առաջնում Յովսէփ, զոր և ի սկզբան գրեցաք. երկրորդին Թադիկ. արք զգաստք, զգուշագոյնք հրամանաց վարդապետութեանն: Ի զինուորական կողմանէն առաջնումն Վահան անուն յազգէն Ամատունեաց, որ էր հազարապետ Հայոց Մեծաց. և երկրորդին Հմայեակ¹⁶⁰ ի Մամիկոնեան տոհմէն, արք պատուականք, երկիւղածք, հրամանակատարք վարդապետական հրամանաց:

Եւ մինչդեռ ձեռք սրբոյն ընդ երկինս կարկառեալ էին, տեսիլ սքանչելի խաչանման լուսաւոր շողաւոր ձեւ երեւէր ի վերայ ապարանիցն, յորում երանելին վախճանէր, զոր ամենայն ուրուք ինքնատես եղեալ, և ոչ առ յընկերէ պատմեալ: Եւ սորա սրբոցն զսէր և զմիաբանութիւն աւանդեալ, զմերձաւորս և զհեռաւորս օրհնութեամբ պսակէր, և զհաճոյական աղօթս հասուցեալ ի Քրիստոս՝ հանգեալ:

Չոր առեալ Վահանայ և Հմայեակի կազմութեամբ վախճանելոյ, հաղերձ աշխարհական ամբօխիւ, սաղմոսիւք և օրհնութեամբ և հոգեւոր ցնծութեամբք, կանթեղօք վառելովք և ջահիւք բորբոքելովք և խնկօք բուրելովք և ամենայն լուսաճաճանչ գնդիւն, և այնու խաչանշան լուսաւոր յառաջախաղաց նշանան, յՕշականն¹⁶¹ ելանէին, և անդ ի մարտիրոսարանն մատուցեալ, զօրինաւոր յիշատակն կատարեալ, ապա նշանն աներեւոյթ լինէր, և նոքա յիւրաքանչիւր դառնային տեղիսն:

Իսկ յետ երից ամաց անցելոց յաջողեցան Վահանայ Ամատունեոյ քրիստոսասէր փութով խորան¹⁶² սքանչելի կանգնել տաշածոյ վիժօք քանդակելովք, և ի ներքսագոյն խորանին զսրբոյն հանգիստն յօրինեալ: Որոյ սպասս վայելուչս, գունագոյնս, պայծառատեսիլս, ոսկւով և արծաթով և ակամբք պատուականօք՝ ի յիշատակարան սեղանոյն կենդանարար մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի պատրաստեալ, և ամենայն սրբովք ի միասին գումարելովք զմարմին խաչակրօն վկային Քրիստոսի, երանելոյն Մաշթոցի, ի հանգիստ խորանին փոխէր: Եւ զնորին աշակերտ Թադիկ անուն, զայր զգաստ և բարեպաշտօն, հանդերձ եղբարբք, երանութեանն հասելոյ սպասաւոր սրբոյն ի փառս Աստուծոյ կարգէին:

[ԻԸ]

Եւ գլխաւորս, վերակացուս տեղապահս յայտ արարեալ հարցն կատարելոց, որոց առաջինն Յովսէփ¹⁶³, գլխաւոր ժողովոյն, և երկրորդն այլ աշակերտ՝ Յովհանն անուն, այր իսկ սուրբ, վարդապետասէր և ճշմարտապատում: Որում դեպ լինէր յետ վախճանի սրբոյն, բազում և ազգի ազգի փորձութեանց և կապանաւոր վշտաց, մենամարտիկ երկպատական բռնութեանն, ի Տիզբոն¹⁶⁴ քաղաքի վասն Քրիստոսի յաղթութեամբ տարեալ համբերեաց. վասն որոյ և զխոստովանողական¹⁶⁵ անուն ժառանգեաց, ի նոյն վերակացութիւնն դառնայր յերկիրն Հայոց: Իսկ բարեացապարտին Վահանայ¹⁶⁶, որ յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր՝ աշխարհածնունդ հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ, մերոյ մերձաւոր կենակից [լինել] վայելէր¹⁶⁷:

[ԻԹ]

Եւ զի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան՝ ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ և մատենագրեալ զայս կարգեցաք, այլ որոց մեր իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն, և առ ընթերակաց հոգեւորական գործոցն, և լսող շնորհապատում վարդապետութեանն, և նոցին արբանեակ ըստ աւետարանական հրամանացն: Ոչ սուտապատում ճարտարախօս եղեալ առ ի մերոց բանից զհօրէն իմոյ կարդեցաք, այլ զյաճախագոյնն թողեալ, և ի նշանաւոր գիտակացն¹⁶⁸ քաղելով զհամառօտս կարգեցաք, որ ոչ միայն մեզ, այլ և որ զմատեանս¹⁶⁹ ընթեռնուն՝ յայտնի է:

Քանզի շէաք իսկ հանդուրժողք՝ զամենայն արարեալսն կտակաւ նշանակել զիրաքանչիրան¹⁷⁰. այլ ի դիւրագոյնս և ի հեշտագոյնս, յառաքելական անդր զանձինս պատսպարեցաք¹⁷¹. որոց անցեալ զբազմախուռն արգասեօք սրբոցն՝ առ ի մանրակրկիտ առնելոյ զկարեւորագոյնս պատմելոյ զհանգամանս: Ասացաք ոչ ի պատիւ ինչ սրբոցն Աստուծոյ, որք ամենապայծառ հաւատով և վարուք¹⁷² ծանուցեալք յարգեցան, այլ յօրինակ քաջալերիչ՝ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց, և որք նորքօք աշակերտելոց իցեն յազգս ազգաց:

[Լ]

Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց երանելոյն ամբ քառասուն և հինգ, և ի դպրութենէն Հայոց մինչեւ ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն

և հինգ, որք համարին այսպէս. թագաւորեալ Կրմանայ¹⁷³ Պարսից արքայի ամս վեց. և Յազկերտի ամս քսան և մի [և Վռամայ ութ և տասն]¹⁷⁴, և յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ վախճանեցաւ երանելին¹⁷⁵:

Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչեւ ցառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ¹⁷⁶, և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն¹⁷⁷:

Եւ Քրիստոսի մարդասիրին փառք յաւիտեանս. ամէն:

**Ի ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՍՐԲՈՅՆ ՄԵՍՐՈՎՊԱՅ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ
ԶՈՐ ԱՐԱՐԵԱԼ Է ԿՈՐԵԱՆ ՍՐԲՈՅ ՅԱՂԱԳՍ ՎԱՐՈՒՅ ՆՈՐԱ**

Արդ սկիզբն արասցուք պատմելոյ զառնն զոր նախակարգ բանից նշանակեցաք, վասն որոյ և փոյթ արարեալ մեր պատմելոյ, էր Մաշտոց անուն, ի Տարան⁵⁰ գաւառէ, ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն երեւելոյ Վարդան կոչեցելոյ: Ի մանկութենէ վարժեալ հելլենական դպրութեամբ, եկեալ հասեալ ի դուռն⁵² Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարթունական դիւանի, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանիցն առ հազարապետութեամբն⁵³ Հայոց աշխարհին՝ Առաւանայ ուրեմն: Տեղեկացեալ աշխարհական կարգաց*, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստիւ իւրով: Եվ անդէն ի նմին ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց. որով առ ժամայն լուսաւորեալ և թեւակոխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս, և ամենայն պատրաստութեամբ զանձն յարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւն:

Եւ յետ այսորիկ ըստ աւետարանական շափոյն՝ ի ծառույութիւն Աստուծոյ մարդասիրի դարձեալ, մերկանայր յայսմհետէ զամենայն աշխարհակիր ցանկութիւնս, և առեալ զխաչն պարծանաց, ելանէր զկնի ամենակեցոյց խաչելոյն: Եւ հաճեալ հրամանացն պայմանի խաչակիր գունդն Քրիստոսի աշակերտացն խառնէր, և անդէն վաղվաղակի ի միայնակեցական կրանս մտեալ, բազում և ազգի ազգի վշտակցութիւն ըստ Աւետարանին կրէր, և ամենայն կրթութեամբ ամենայն իրաց հոգևորաց զանձն տուեալ՝ միայնաւորութեան, լեռնակեցութեան, քաղցի, և՛ ծարաւոյ, և՛ բանջարաճաշակ լինելոյ, արգելանաց անլուսից, խարագնազգեաս և զետնատարած անկողնոյ: Եւ բազում անգամ զհեշտական հանգիստ զիշերացն և զհարկ ընոյ յոտնաւոր տքնութեամբ ի թաւթափել ական վճարելով: Եւ զայս ամենայն առնէր ոչ սակաւ ժամանակս: Եւ գտեալ ևս զոմանս՝ յինքն յարուցանէր՝ աշակերտել նմին աւետարանական սպասաւորութեանն:

* Զեռագրում՝ աշխարհացն կարգաւք:

Եւ այնպէս ամենայն փորձութեանց ի վերայ հասելոց կամայական քաջութեամբ տարեալ և նովին լուսաւորեալ և պայծառացեալ, ծանաթական և հաճոյական լինէր առաջի Աստուծոյ և մարդկան:

Առեալ այնուհետև երանելոյն զհաւանեալս իւր, դիմեալ իջանէր յանկարգ և յանդարման տեղիս Գողթան: Արդ ընդառաջ լինէր նմայ իշխանն Գողթան, այր երկիրաժ և աստուածասէր, որում անուն էր Շարիթ, և ասպնջական հիւրամեծար գտեալ, բարեպաշտութեամբ սպասաւորէր, ըստ աշակերտական հաւատոց ի Քրիստոս: Իսկ երանելոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զգաւառան հանդերձ միտմիտ սատարութեամբ իշխանին, և գերեալ զամենեսեան ի հայրենեացն աւանդելոց, և ի սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր:

Եւ յորժամ ի նոսա զբանն կենաց սերմանեաց և զամենեսեան զաստուածապաշտութիւն կրթեալ, յայտնի իսկ թնակչաց գաւառին նշանք մեծամեծք երեւեալ կերպարակերպ նմանութեամբ դիւացն փախստեա լինելով, անկանէին ի կողմանս Մարաց⁵⁵: Ապա ևս առաւել հոգ ի միտ արկանէր՝ զհամաշխարհականս զոփալով, և առաւել յաղօթս մշտնջենամոռունչս, և բազկատարած պաղատանս առ Աստուած և արտասուս անդադարս, զմտաւ ածելով զառաքելականն, և ասէլ հոգալով. «Տըրտմութիւն է ինձ յոյժ և անպակաս ցաւք սրտի իմոյ, վասն եղբարց իմոց և ազգականաց ըստ մարմնոյ»⁵⁶:

Եւ այնպէս տրտմական հոգւովք պաշարեալ և անկեալ ի ծուփս խորհրդոց, եթէ որպէս եւս իրացն գտանիցէ: Եւ իբրև բազում անգամ անդէն ի նմին դադարէր, յարուցեալ այնուհետև հասանէր առ սուրբ Կաթողիկոսն Հայոց Մեծաց, որոյ անունն ճանաչիւր Սահակ⁵⁷, զոր և պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ, որ մանաւանդ միաբանեալ: Եւ միանգամայն յօժարութեամբ գումարեալ հանդերձ աղօթիւք մեծաւ և ուժգին խնդրուածովք առ Աստուած կանխէին, վասն ամենայն ոգւոց քրիստոսարեւր փրկութեան հասանելոյ: Եւ զայն առնէին աւուրս բազումս:

Ապա ելանէր նոցա պարզական պատճառք յամենաբարին Աստուծոյ ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդան երանելի միաբանելոցն, և ի գիւտ նշանագրացն Հայաստան ազգին սահմանեալ:

Բազում հարցափորձի և բնութեան զանձինս պարապեցուցեալ, և բազում աշխատութեանց համբերել, աստ առնէին ապա և զկանխագոյն խնդրելին իւրեանց թագաւորին իւրեանց Հայոց, որոյ անուն կոչիւր Վոսմշապուհ:

Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորոյ եպիս-

կոպոսի ազնուականի՝ Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն գրեալ⁵⁸ նշանագիրս ալիսփետաց հայերէն լեզուին: Եւ իբրև պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն Դանիէլի, յաւժարեացուցին զարքայ՝ փոյթ անել վասն պիտոյիցն այնոցիկ: Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անուն՝ հանդերձ հրովարտակօք առ այր մի երէց, որում Հաբէլ կոչէին, որ էր մերձաւոր Դանիէլի եպիսկոպոսի:

Իսկ Աբեղ այն զայն լուեալ, փութանակի հասանէր առ Դանիէլ, և նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրացն, և ապաջ առեալ ի նմանէ՝ առ արքայ յերկրին Հայոց, ի հինգերորդ⁵⁹ ամի թագաւորութեան նորին հասուցանէր: Իսկ արքայն հանդերձ միաբան սրբովք Սահակաւ և Մաշդոցի՝ ընկալեալ զնշանագիրսն յԱբեղայ, ուրախ լինէին¹⁷⁸:

Իսկ իբրև հասին ի վերայ, թէ շին բաւական այն նշանագիրք որչ ածել զսիւղորէ և զկապս⁶⁸ հայերէն լեզուի, մանավանդ զի և նշանագիրքն իսկ ի յայլոց դպրութեանց քաղեալք և յարուցեալք դիպեցան: Յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, և նմին ելս՝ խնդրէին ժամանակս ինչ:

Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մեսրոպայ զաս մի մանկտոց հրամանաւ արքունի և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք ի միմեանց համբուրեալ սրբութեամբ՝ խաղայր գնայր ի հինգերորդ⁵⁹ ամի Վոսաճապուհ արքային Հայոց, և երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամայ⁶⁰ ի քաղաքս երկուս Ասորոց. որոյ առաջինն Եղեմեա⁶¹ կոչի, և երկրորդին Ամիդ⁶² անուն: Անդ դէպ ինէր սուրբ երանելի եպիսկոպոսացն. որոյ առաջնուն Բարիդաս⁶³ անուն էր, և երկրորդին Ակակիոս, հանդերձ կղերականաւքն և իշխանաւք քաղաքաց պատահեալ, և բազում մեծարանացուցեալ հասելոցն՝ ընդունէին հոգեբարձութեամբ, ըստ Քրիստոսի անուանելոյ կարգի:

Իսկ աշակերտասէր վարդապետին՝ գտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորոց դպրութիւն կարգէր [ի քաղաքին Եղեմացուց]⁶⁴, և զոմանս յունական՝ անդր ի Սամոսատական⁶⁵ քաղաքն գումարէր:

Եւ նա իւրովք հաւասարաւք զսովորականն առաջի եղեալ զպահս և զաղաթս և զտքնութիւն և զպաղատանս արտասուածքեր, զխստամբերութիւնս, զհոգս զաշխարհամեծս, յիշելով զասացեալսն մարգարէին, թէ՝ «Յորժամ հեծեծեսցես, ապա՝ կեցցես»⁶⁶:

Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց աւճան գտանելոյ: Որում և պարգևէր իսկ զիճակ յամենաշնորհն:

⁶⁸ Քյուրիմացաբար՝ ևս՝ ելս-ի փոխարին:

աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդէն վաղվաղակի նշանագրեալ, անուանագրեալ և կարգեալ⁶⁷ սիղոյբայիւք, յաւրինէր և կապաւք⁶⁸ և ձայնատուր նշանաւք:

Եւ ապա հրաժարեալք յեպիսկոպոսացն⁶⁹ սրբոց, հանդերձ ազգականաւք իւրովք իջանէր ի քաղաքն Սամոսատացոց, յորում և մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցուցն մեծարեալ լինէր:

Եւ անդ ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութիւնն՝ Հոսիանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն՝ զնրբագոյն և զլայնագոյն⁷⁰, զկարճ և զերկայն, առանձինն և զկրկնայար միանգամայն յարիներ⁷¹, ի թարգմանութիւն դառնային հանդերձ արամբք երկու աշակերտաւքն, որոց առաջնոյն Յովհան անուն կոչէին, յեկեղեցական գաւառէն⁷², և երկրորդին Յովսէփ՝ ի Պաղնական տանէն⁷³: Եւ անդ եղեալ սկիզբն թարգմանելոյ զգիրս յԱռակացն Սողոմոնի⁷⁴, որ ի սկզբանն իսկ ժանաւթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով թէ՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»: Որ և գրեցաւ իսկ ձեռամբ գրչին այնորիկ, հանդերձ ուսուցանելով զմանկունս գրիչս նմին դպրութեան:

Ապա յետ այնորիկ առեալ թուղթ յեպիսկոպոսէ յաղային, և հրաժարեալ ի նոցանէ հանդերձ իւրովքն ամենայն եբէր առ եպիսկոպոսն Ասորոց, յորոց նախընկալն եղև, առաջի արարեալ նոցա զնշանագիրս աստուածատուրս, վասն որոյ և բազում գովութիւնս իսկ յեպիսկոպոսացն և յամենայն եկեղեցեացն բարձրանային ի փառս Աստուծոյ, և ի միխթարութիւնք աշխատելոցն ոչ սակաւ: Յորոց հրաժարեալք այնուհետև և առեալ թուղթս աւետագիրս հանդերձ շնորհատու պարգևաւք, յանձ եղեալ Քրիստոսի շնորհացն ճանապարհորդ լինէր: Եւ այնպէս լազում աւթեանաւք անցեալ աջողութեամբ և հոգալից ուրախութեամբ եկեալ հասանէր ի Հայաստան աշխարհն, ի կողմանս Արարատեան գաւառին, առ սահմանաւք Նոր Քաղաքի⁷⁵, ի վեցերորդ ամի⁷⁶ Վոսաճապուհ արքայի Հայոց Մեծաց:

Եւ ոչ այնպէս Մովսէս մեծն զուարթագոյնս ցնծայր յէջս Սինէական լերին⁷⁷. շասմբ եթե առաքելովքն պակասագոյն քան յԱստուծոյ առեալ և աստուածագիր հրամանք ի բազուկս այրն աստուածատես ի չեռնէն իջանէր: Իսկ այսմ երանելոյ՝ վասն որոյ ճառեալքս յարդարին, [ոչ] ըստ այնմ արինակի որ անդր գործեաւ, այլ և ինքն իւրայովքն լցեալ հոգևոր ուրախութեամբ՝ կարծել զյաւժարութիւն ընդունելեացն⁷⁸:

Ապա յետ այնպիսի առաւել ևս բարձրագոյն վարդապետութեան՝ սկսեալ երանելոյն Մեսրովպայ ճառս յաճախագոյնս¹³¹, դիւրապատումս, շնորհագիտոս, բազմադիմիս ի զաւրութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգարէա-

կանաց կարգեալ յաւինեալ. լի ամենայն հաւատոցն ճշմարտութեան: Եւ այնպէս յամենայն կողմանս Հայոց և Վրաց և Աղուանից, զամենայն անուրս կենաց իւրոց, զամառն և զձմեռն զտիւ և զգիշեր՝ անվեհեր և առանց յապաղելոյ, իւրով իսկ աւետարանական և ողջունատիպ գնացիւք առաջի թագաւորաց և իշխանաց, և ամենայն հեթանոսաց և անընդիմակաց ի հակառակորդաց՝ զամենափրկչին զանունն Յիսուսի կրեաց: Եւ զամենայն ոգի քրիստոսազգեստ և հոգեղէն վառեաց, և բազում բանդականաց և կալականաց և տագնապելոց փրկութիւն արարեալ՝ կորզելով զնոսա ահաւորութեամբ զօրութեամբ փառացն Քրիստոսի: Եւ բազում մուրհակս արիւնագիրս անիրաւութեանն պատառեաց, և բազում սգաւորաց և կարճամտելոց՝ մխիթարական վարդապետութեամբն զակնկալութիւն յուսոյն և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի¹⁸² նուաճեաց, և զամենայն միանգամայն յաստուածապաշտութեան պայման անդ փոխեաց:

Եւ դարձեալ բազում գունդս գունդս վանականաց, ի շէնս և յանշէնս, դաշտական լեռնականս, անձաւամուտս և արգելականս¹³³ բնակեցուցեալ հաստատէր: Զորս ընդ ժամանակս ժամանակս իւրով իսկ անձամբ օրինակ ցուցեալ, առեալ զոմանս զոմանս յաշակերտաց յիւրաքանչիւր մենաստանաց, և երթեալ լեռնակեաց սորամուտ ծակախիթ եղեալ զառարեայ զկենցաղս խոտաբուտ ճաշակաւքն վճարէին. այնպէս վշտակեաց տկարութեան զանձինս տուեալ, մանաւանդ որոց հայեցեալ ի մխիթարութիւն առաքելական բանիցն, թէ՛ «Յորժամ վասն Քրիստոսի տկարանամ, զօրացեալ լինիմ»¹³⁴:

Անդ էր ապա շարբենալ գինով, այլ առաւել հոգևով, և պատրաստել զսիրտս երգով հոգևորավք¹³⁶, ի փառս և ի գովութիւն: Անդ կրթութիւն քաղցրուսոյց ընթերցուածոց՝ հոգեպատում գրոց: Անդ քաշակերութիւն յորդորական լուսաւոր վարդապետութեան, առ ի յառաջագէմ ընտրութիւն պսակահամբար քրիստոսադիր կիտին: Անդ եռալ հոգևով աստուածապաշտ ծառայութեամբ: Անդ աղաւթք աղերսալիք, պաղատանք փարելիք, և խնդրուածք հաշտեցուցիչք վասն ամենեցուն կենաց՝ առ մարդասէրն Աստուած: Եւ նովին հոգեկրան արուեստի հանէր անուրս բազումս յանապատ տեղիսն, մինչև ազդ լինէլ յերիցանց՝ իրացն ինչ հոգևորաց եկեղեցեաց կողմանցն այնոցիկ՝ հասանել յազնականութիւն շնորհաւքն Աստուծոյն: Եւ անփակ բերանով՝ զվտակս վարդապետութեանն ի սիրտս սերմանելեացն ծաւալեցուցանէր:

Եւ զայս առնէր զամենայն ժամանակս իւր, վասն անձին և վասն աշխարհի, քանզի սովոր իսկ են ճշմարիտ վարդապետք՝ զանձանց

առաքինութիւն կանոնս աշակերտելոցն դնել. մանաւանդ յուշ առնելով զՏեառն հրամանն «Քանզի սկսաւ Յիսուս առնել և ուսուցանել»¹³⁷:

Քանզի և առաւել աւգտակար իսկ է՝ յամենայն զբաւսանաց աշխարհի, առանձինն սահմանել զկիրս և միայն աստուածապաշտութեան պարապել, զոր և մարգարէքն յառաջագոյն գործէին, որք ի լերինս և յանապատս, և ի յայրս և ի փապարս վիմաց՝ աստուածեղէն կրանիցն զծառայութիւնսն հարկանէին:

Նոյնպէս և ամենայն հարքն՝ որ յաջորդեցան յառաքելական կանոնացն գրեալ, անձամբ զլուութիւն բերէին վերջնոցն արիւնակ. ուստի երանելիս այս բարձեալ տաներ գաւանդելոցն պատիւ:

Յայնմ ժամանակի բերեալ երևեցան ի Հայաստան աշխարհիս գիրք սուտապատումք, ընդունայնախաւք աւանդութիւնք առն հոռոմի, որում թէ՛ղոթս¹⁴⁸ անուն: Վասն որոյ սինհոդոսական հայրապետացն¹⁴⁹ եկեղեցւոյ սրբո նշանակեալ ազդ առնէին՝ ճշմարտահաւատ փառաւորացն Սահակայ և Մեսրոպայ: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոց բարձեալ՝ աշխարհահայրաց յարտաքոյ իւրեանց սահմանացն մերժեին. զի մի ի լուսաւոր վարդապետութիւնն՝ ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ:

Յետ այնորիկ դէպ լինէր նովին ճշմարտութեամբ՝ երանելոյն Սահակայ լցեալ անուրբք երկայնակեց ժամանակաւք, և վայելեալ աստուածեղէն պտղոյն բարութեամբք, յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ՝ թագաւորի կացելոյ Պարսից աշխարհին, ի Բագրաւանդ¹⁵⁰ գաւառի՝ ի գիւղ Բլրացւոց, ի կատարել ամսոյն նաւասարդի¹⁵¹, որպէս զար ծննդեան երանելոյն զնոյն համարեալ յիշէին. յերրորդ ժամու անուրն, պաշտաման¹⁵² զանուշ ոգին հանդերձ աստուածահաճոյ աղաւթիւք՝ ծերունոյն ի Քրիստոս աւանդեալ. հայեցեալ մարգարէին, որ ասէ «Ի ձեռս քո յանձն առնեմ զհոգի իմ»¹⁵³:

ԵՎ ՎԱՍՆ ՄԱՀՈՒԱՆ ՍՐԲՈՅՆ ՄԵՍՐՈՊԱՅ

Իսկ երանելոյն Մեսրոպայ բազում անձկայրեաց տրտմութեամբք և արտաւարակաթ ողորովք և ծանրաթախիծ սգովք պաշարեալ դնէր: Բայց թէպէտ և մինաւորութեանն տրտմութիւն շիտոյր զուարթանալ, սակայն զաւետարանական ընթացան, և զվերակացութիւնն եկեղեցոյ սրբոյ շնորհաւքն Աստուծոյ առանց պակասութեան տանէր: Եւ զցայդ և զցերեկ աղաւթիւք և ուժգին խնդրուածովք և բարձրագոյն բարբառով զաստուածադիր հրամանն յուշ առնելով, զգուշացուցաներ ամենայն մարդոյ. մինչև բազմաց խստագոյնս և դժուարագոյն համարեալ զծանրաբեռն վարուցն կրթութիւն. մանաւանդ զի զմտաւ ածէր ըստ ծէրու-
8 Կոչում

նական¹⁵⁸ հասակին զմաւտաւոր վախճանն, շտայր քուն աչաց և ոչ նիրհ արտեանաց և ոչ հանգիստ տիրանաց մինչ հասանել ի հանգիստ Տեառն:

Եւ մինչդեռ այնպէս մերձաւորացն առ իւր և զհոգևոր եռանդն ածէր, անդէն ի նմին ամի՛ յետ ամ[սոյ]ց վեցից անցելոց վախճանի երանելոյն Սահակայ, լինէր հանդերձ սրբով վարդապետաւն ի բանակն Հայոց յԱյրարատի նոր Քաղաքի և նորին հոգեկրան վարուք հասանէր ի քրիստոսակոչ կատարումն, յետ սակաւ ինչ աւուրց հիվանդութեանն, յերեքտասաներորդի ամսոյն Մեհեկանի¹⁵⁹: Յորժամ ի միջոյ ձեռաւուն աշակերտացն ի գունդն Քրիստոսի հասանէր, խառնեալ թեթեւացեալ և սթափեալ ի ցաւոցն, կանգնեալ նստաւ ի ժողովրդոցն ի միջի, և ամբարձեալ զձեռս իւր համատարած յերկինս՝ զամէնայն մնացեալսն յանձն առնելով շնորհացն Աստուծոյ և վասն նոցա ազնական հայցէր:

Եւ անուանք զխաւորացն ժողովելոցն աշակերտացն են այսոքիկ. առաջնում Յովսէփ, և երկրորդին Թադիկ, արք ըզգաստք և զգուշագոյնս վարդապետական հրամանացն: Իսկ ի զինուորացն՝ առաջինն Վահան յազգէն Ամատունեաց, որ էր հազարապետ Հայոց Մեծաց. և երկրորդին Հմայեակ¹⁶⁰ ի Մամիկոնեան տոհմէն, արք պատուականք և երկիւղածք, աստուածասէրք հրամանակատարք վարդապետական բանից: Եւ մինչդեռ ձեռք սրբոյն կարկառեալ կային, տեսիլ սքանչելի խաշանշան լուսաւոր շողացեալ ի վերայ ապարանիցն, յորում երանելին վախճանէր, զոր ամենայն ուրուք ինքնատես եղեալ, և ոչ ի յրնկերէ պատմել. Եւ ապա զսրբոցն և զսէր և զմիաբանութեան պատուիրան աւանդել և զմերձաւորս և զհեռաւորս օրհնութեամբ պսակէլ. և զհաճոյական աղաւթս հատուցեալ ի Քրիստոս՝ հանգեալ:

Զոր առեալ Վահանայ և Հմայեկի կազմութեամբ վախճանելոյ, հանդերձ աշխարհակոյտ ամբոխին, սաղմոսիւք և արհնութեամբ և հոգեւոր ցնծութեամբ, կանթեղաւք վառելովք և ջահիւք բորբոքելովք և խնկաւք բուրելովք և ամենայն լուսաճաճանչ գնդին, և այնու խաշանշան լուսովն առաջխաղացեալ յԱւշականն¹⁶¹ Ելանէին, և անդի մարտիրոսական բնակութիւնսն մատուցեալ և զաւրինաւոր յիշատակ երանելոյն կատարեալ, ապա նշանն աներևոյթ լինէր, և նոքա յիւրաքանչիւրն դառնային տեղիս:

Իսկ յետ երից ամաց անցելոց, յաջողելոյ Վահանայ Ամատունոյ, քրիստոսասէր փութով խորան¹⁶² կանգնեալ, տաշածոյ վիմաւք քանդակելով, և ի ներքսագոյն խորանին զսրբոյն հանգիստն յաւրինեալ, որոյ սպաս ևս վայելուչս գունագոյնս պայծառատեսիլս ոսկւով և արծաթով և ակամբք պատուականաւք՝ յիշատակարան սեղանոյն կենդանարար մարմնոյն և արեանն Քրիստոսի պատրաստեալ, զխաշակրան վկայսն

Քրիստոսի, հանդերձ երանելեան Մեսրոպաւ, ի հանգիստ խորանին փոխէր: Եւ զնորին աշակերտ զԹադիկ անուն՝ զայր զգաստ և բարեպաշտաւն, հանդերձ եղբարք երանութեանն հասելով սպասաւորել սրբոյն ի փառս Աստուծոյ, զի նմա իսկ վայել է փառք, իշխանութիւն և պատիւ, ամէն:

**Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՈՒՅ
ԵՐԱՆԵՆԻՒՅՑ ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՄԵՍՐՈՎԱՅՑ
ԶՈՐ ԱՍԱՅԵԱԼ Է ՆՈՐԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏԻ ԿՈՐԵԱՆ**

ԶԱՍՔԱՆԱԶՆԱՆՆ² ազգին և զՀայաստան աշխարհիս զաստուածատուր շնորհս զբրոյն գիւտ¹⁸⁰, և զվարդապետութեանն պարգև ի Տեառնէ տուեալ, թէ յորում ժամանակի և որպիսի արամբ լուսաւոր վարդապետութեամբ, պատմեսցուք ձեզ, և զնորին հրեշտակակրան վարս առաքինութեան:

էր այրս այս Մեսրովբ, ի Տարան⁵⁰ գաւառէ, ի Հացեկաց⁵¹ գեղջէ, որդի Վարդանայ. ի մանկութեան աստիսս¹⁸¹ վարժեալ Հեղղենացուց զպրութեամբն, և եկեալ ի դուռն⁵² Արշակունեաց թագաւորացն Հայոց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինէր սպասաւոր արքայատուր հրամանին: Եւ հմուտ եղեալ աշխարհակեաց վարուց՝ ի զինուարական կարգս և յառաջադէմ, և սիրելի էր ամենեցուն՝ մեծամեծաց և փոքունց, իմաստութեանն առաջնորդեալ յիրաւունս ամենայն:

Յետ այսորիկ ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրի դարձեալ, մերկանայր յինքննէ զամենայն զբաղմունս, և առեալ զխաշն պարծանաց՝ ըստ աւետարանական հրամանին՝ ելանէր զկնի ամենակեցոյց խաշելոյն Քրիստոսի: Եւ հաճեալ զհրամանաց պայման¹⁸², ի խաշակիր գունդն Քրիստոսի աշակերտացն խառնի. և զկրանս միանձանց յանձն առեալ յաւէտ կրանաւորէր: Եւ բազում և ազգի ազգի վշտակցութիւն ըստ աւետարանին կրէր. և ամենայն կրթութեան հոգևորացն գանձն տուեալ՝ կրանաւորէր ի քաղց և ի ծարաւ, ի ցուրտ և ի մերկութիւն. խոտաբուտ եղեալ, խարազնազոհստ և գետնատարած անկողնուք, և զհանգիստ քնոյ գիշերոյ յոտնաւոր տքնութեամբ ի թաւթափել ական վճարէր բազում անգամ: Եւ զայս առնէր ոչ սակաւ ժամանակս: Եւ քտեալ զոմանս զգաստասէրս յինքն յարեցուցանէր, աշակերտել նմին աւետարանական կրանաւորութեանն:

Եւ ամենայն փորձութեանց ի վերայ հասելոց¹⁸³ կամական քաջութեամբ տարեալ. և նովիմբ լուսաւորեալ և պայծառացեալ ի հանդէս ձգնաւորական հաճոյ Աստուծոյ և մարդկան երեւեալ:

Առեալ այնուհետեւ երանելոյն զաշակերտեալսն իւր՝ երթայր ի

Գողթն⁵⁴. որում ընդ առաջ լինէր իշխանն Շամբիթ, և սիրով ընդունէր որպէս զծառայ Աստուծոյ բարձրելոյ. և բարեպաշտութեամբ սպասաւորէր ըստ աշակերտական հաւատոցն ի Քրիստոս: Իսկ երանելոյն անդէն վաղվաղակի զվարդապետական շնորհսն ի մէջ առեալ, ուսուցանէր զբնակիչս քաղաքին և գաւառին, կամաւ իշխանին մատակասարութեամբ: Զի էր ինչ ի նոսա ի հեթանոսական սովորութեանցն, գորս դարձուցանէր ի գիտութիւն ճշմարտութեան, և զամենեսեան յուսաւորէր շնորհաց բանին: Յորոյ ի ձեռն մեծամեծ սքանչելիք երևեալ, դիւաց կերպ ի կերպ լինելով՝ զաղաղակ բարձեալ յամենեցուն լսելիս հնչեցուցանէին զհալածանս իւրեանց, անկանելով ի կողմանս Մարաց⁵⁵: Վասն որոյ առաւել ունկնդիր լինէին աշակերտեալքն հոգեկրան վարդապետին, վասն հաւատոց և վարուց որ նոցա աւանդեցաւ, ի սուրբ հարց մերձաւորաց Քրիստոսի՝ գրովք սրբովք:

Բայց զի ոչ էր զիր հայերէն լեզուիս՝ բազում պակասութիւն լինէր ճշմարտութեան աւանդիցն՝ առ աշակերտեալսն. իսկ երանելի վարդապետն տարակուսեալ ի խորհուրդս իւր՝ առ Աստուած ապաւինէր, որ կարողն է յամենայնի, ցուցանել զգիր հայ լեզուիս, որով նուազութիւնն յառաւելութիւն գայցէ գրով: Եւ յարուցեալ այնուհետեւ հասանէր առ Սուրբն Սահակ⁵⁷ հայրապետն Հայոց, յաղագս գրոյ նշանագրաց¹⁸⁴. եգիտ զնա առաւել ևս փափազող այնմ: Եւ յետ բազում ջանից և աշխատութեանց և ոչ ինչ աւգտելոյ, դարձեալ յաղութս ապաւինելով՝ յԱստուծոյ խնդրէին որում ցանկային: Եւ մեկնեալ ի միմեանց, և յանձն առեալ զխստամբերութիւն՝ ձգնէին առաւել քան զառաւելս:

Եւ յետ այսորիկ ծանուցեալ լինէր ի թագաւորէն Վոսմշապհոյ, որ և նա այսմ նախանձայոյզ եղեալ, առաքեն զՄեսրովբ աշակերտաւքն հանդերձ ի Միշագետս Ասորոց: Եւ երթեալ նորա խուզէր ուր ուրեք իմաստասիրաց համբաւէր գիտութիւն: Եւ հանդիպեալ Դանիէլի ումեմն եպիսկոպոսի Ասորոց առաքինոյ, որ ասաց նմա ցուցանել զնշանագիրս՝ որում ցանկայրն: Եւ յետ բազում աշխատութեանց և քննութեանց և ուսմանց՝ անշահ մնացեալ. զի ոչ բերէր զբառս և զբանս ազգի[ար]եւտացն ըստ հայերէն լեզուիս:

Յայնժամ հաւատով առ Աստուած ապաւինի, և աղաւթս արտասուլիցս առ Աստուած մատուցանէր, և հայցէր յամենեցունց Տեառնէն գտիւ և զգիշեր՝ ցուցանել զփափագեցին նշանագրաց: Եւ տեսանէ ոչ ի քուն երագ և ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի՝ երեւութացեալ հոգւոյն աշաց՝ թաթ ձեռին աջոյ, գրելով ի վերայ վիմի. զի որպէս ի ձեռն վերջք գծին ունէր քարտն, և ոչ միայն երևութացաւ, այլ

և հանգամանք ամենայնիցն՝ որպէս յամենայն ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յաղաթիցն՝ եստեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Ռուփինոսի¹⁸⁵ աշակերտիւ Եպիփանու, որ ի Սամոս էր միայնակեաց. կերպածեալ զգիրն ըստ հրամանի Մեսրոպբայ վարդապետին և երանելոյ, փոխադրելով հայերէն աթութայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղբայից հեղղենացոցն:

Եւ իս[կ]ոյն ի թարգմանութիւնս ձեռնարկեալ խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց իմաստնոյն Սողոմոնի, բովանդակելով զքսան և զերկուս յայտնիսն, զհին կտակարանսն յեղուլ ի հայ բան: Եւ աշակերտք նորա Յովհնան և Յուսէփ ի նոյնս նպաստ լինէին: Եւ զարուեստ գրչութեանն ուսուցանէր մանկագոյն աշակերտացն:

Ընդ այն ժամանակս թագաւորեաց Թէոդոս փոքր: Եւ եկեալ երանելոյն Մեսրոպբայ Հայոց վարդապետի, եւ բերեալ զնշանագիրս մերոյ լեզուիս առ սուրբն Սահակ Հայոց, առ թագաւորն Հայոց Վռամշապուհ, յոյժ ուրախ լինէին որպէս ընդ տախտակս աստուածագիծս. և գոհութիւն և փառս ամենեցունց արարչին մատուցանէին զնորոգատուր պարգևացն որ տուաւ նոցա ի վերուստ: Եւ ժողովեալ մանկունս ուշիզս և քաջուամունս, փափկածայնս և յերկարողս, և դպրոցս կարգեալ յամենայն գաւառս եւ ի գեուղս հրամանաւ սուրբ հայրապետին և թագաւորին, ուսոյց զքնաւ ամենայն աշխարհս Հայոց:

Երթեալ եւ յաշխարհն Վրաց երանելի այրն Աստուծոյ առնէ և՛ նոցա նշանագիրս ըստ տուեցելոյ ի նմա ի վերուստ շնորհացն Աստուծոյ և վարդապետս թողեալ անդ[ի] քաղաքաց քաղաքաց ուսուցանել զմանկունս նոցա: Եւ ինքն յԱղուանս երթեալ: Եւ անդ նորոգէր ըստ նմին արինակի զնշանագիրս և զուսումնասիրութեանն աւանդս: Եւ վարդապետս թողեալ անդ դառնայր ի Հայս: Եւ գտանէ զսուրբն Սահակ հայրապետ, եւ թարգմանութեան պարապեալ շնորհութն Քրիստոսի յԱսորոյն, ոչ լինելով Յունի, զի ի Մերութանայ այրեալ էին յոյն գրեանն հանուր աշխարհիս, զի ի բաժանել զաշխարհս հայոց՝ շտային Պարսկաց վերայկացութն Յոյն ումեք ուսանել զդպրութեան իւրեան մասին, այլ միայն Ասորի: Վասն որոյ յոյժ տարակուսեալ լինէին սուրբ հայրապետքն Սահակ եւ երանելին Մեսրոպբ, եւ զնացին զկողմամբ արևմտից Վիճակին իւրեանց ի մասն Յունաց:

Եւ առաքէ սուրբ Սահակ զՄեսրոպբ առ կայսր Թէոդոս և առ հայրապետն Ատտիկոս հանդերձ թղթովք, և թողամբն իւրով Վարդանաւ, զգացուցանել նոցա զգալուստն իւրեանց, և զի ընդունեցին բնակիչք աշխարհիս զնոր ուսումըն վարդապետութեանս Հայոց: Որոց հանդիպեալ զարավարին Անատոլիեայ, որ փոքր-ինչ արար ընդունելութիւն նոցա.

զի յառաջագոյն լուեալ էր զլուր առաքինութեան երանելեացն Սահակայ և Մեսրոպբայ. և ի ձեռն թղթոց յառաջագոյն զգացուցանէր կայսեր, և առնու հրաման արժանապէս առաքել և բարեփառութեամբ յուղարկել ի Բիւզանդիոն: Եւ յանդիման եղեալ թագաւորին և հայրապետին, և ձեռնագրեցին զՄեսրոպբ Եկեղեսիկտիկոս¹⁸⁶. և գրեցին զնա ընդ առաջին երանելի վարդապետն:

Եւ դարձան հանդերձ թղթովք, և եկեալ հանդիպէին սրբոյն Սահակայ, և զօրավարին Անատոլիայ: Որոց ընկալեալ զթուղթս և զհրամանս, յոյժ ուրախ եղեն և փառաւորութիւն ամենեցուն տեսորն և Աստուծոյ հառուցին: Եւ փութայր վազվազակի զհրամանսն կատարել և առաքէ ի գաւառս և ի քաղաքս հայոց որ ընդ իշխանութեամբն կայսեր, ժողովեալ բազմութիւն մանկաւոյ ի տեղիս տեղիս, և դարմանս և բուժիկս կարգէր յարքունուստ, որպէս զի անզբազապէս ուսցին. զորս և երանելին Մեսրոպբ զլուսաւոր վարդապետութեանն ի գործ արկեալ զժողովեալ մանկանսն ուսուցանէր զնշանագիրն. և վարդապետս կացուցանէր յիւրոյ աշակերտացն, զի առ փոքր փոքր զնոսա ի կատարումն ուսմանն ածիցեն:

Յետ այնորիկ ձեռն արկանէր զԺպիրճ և զկամաւոր աղանդն Բորբորիանոսացն¹¹¹ քննել և որք ոչն գային յուղղութիւն հաւանական բանին՝ սաստկագոյն խոշտանկանաւք պատուհասէին ի բանդ և ի կապանս, և յայդ ինչ տանջանարանս. իսկ յորժամ այնու եւս պակասեալք ի փրկութենէ գտանէին Աստուծոյ ատելիքն, ապա խանձեալս և մրեալս և պէսպէս խայտառականաւք հալածէին յաշխարհէ:

Իսկ երանելին զիւր վարդապետութեանն պայման արարեալ, սկսեալ և վճարեալ, և բազում շնորհագիր մատեանս զհարց եկեղեցու¹¹³ ստացեալ՝ ծովացուցանէր զվարդապետութեանն խորութիւնն և լցեալ զեղոյր զամենեքումք ի բնակիչս աշխարհին հոգեւոր վայելչութեամբ ի փառս ամենասուրբ երրորդութեանն: Եւ յանձն արարեալ զամենեսեան ամենապահ շնորհացն Աստուծոյ՝ ինքն դառնայր ի կողմանս Հայոց, և շրջէր զամենեքումք, հաստատէր զաշակերտեալսն ի ճշմարտութեանն հաւատան: Եւ եկեալ հանդիպէր սրբոյն Սահակայ, և պատմեալ զեղեալսն առ ի նմանէ, ի միաբան արհնեցին զԱստուած ի վերայ նորոգատուր պարգեւացն տուելոց նոցա ի վերուստ:

Յետ այսորիկ ուշ եղեալ երկոցունց երանելեացն զիւրեանց ազգի զդպրութիւնն առատացուցանել և առաւելուլ՝ ի թարգմանել և ի գրել ըստ յաջողելոյն Աստուծոյ: Վասն որոյ առաքեն երկուս յաշակերտացն ի քաղաքն Եղեսեայ զԵզնիկ¹²⁰ և զՅովսէփ¹¹⁹, զի յԱսորի բարբառոյն զսուրբ գիրս նոր թարգմանեսցեն¹⁸⁷ ի Հայ լեզու, և զբրով աւանդեսցեն

իրեանց աշխարհիս: Իսկ նոքա եկեալ կատարեցին զհրամայեալսն, և ի ձեռն հաւատարիմ եղբարց առ պատուական հարս իրեանց առաքեցին զգրեանն. և ինքեանք անցեալ գնացին ի կողմանս Յունաց ի քաղաքն Բիզանտիոն յուսումն իմաստասիրութեան. որ և ուսեալ և տեղակացեալք՝ թարգմանիչք եղեալք ըստ հեղղենականի լեզուին:

Ապա յետ ժամանակի ընչ ընդ մէջ անցանելոյ, դէպ լինէր եղբարց ոմանց ի Հայաստան աշխարհէս, երթալ ի կողմանս Յունաց՝ ի քաղաքն Կոստանդինուպոլիս, որոց անուանքն էին միումն Ղևոնդ և միւսումն Կորին. երթեալք յարեին յԵզնիկն, իբր առ ընտանի և սննդակից իրեանց. և առաջի զընէին սուրբ հարանցն զբերեալ կտակարանսն¹²³ եկեղեցւոյ սրբոյ:

Իսկ երանելեացն սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպբայ զեկեղեցական զգրոց¹²⁴ զգումարութիւն կանխաւ ի յունարէն բարբառայ ի հայերէն թարգմանեալ, և զբազումս եւ զհայրապետական սրբոց ճշմարտապատում իմաստութիւնս¹²⁵ յարինեալ ի հայ լեզու: Դարձեալ յետ այսորիկ առեալ հանդերձ եզնկաւ¹²⁶ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի թարգմանեալսն՝ հաստատէր ճշմարիտ օրինակաւքն բերելովք. և շատ եւս այլ մեկնութիւնս գրոց¹²⁷ սրբոց՝ թարգմանէր ըստ հայերէն նշանագրացն: Եւ այնպէս զամենայն ժամանակս իրեանց՝ ընթերցուածոց գրոց սրբոց պարապէին երանելի սուրբ հարքն զտիւ և զգիշեր. և նովին ծաղկեալք և շահաւետեալք՝ արինակ բարեաց ուսումնասիրաց առ ընթերակացացն լինէին. մանաւանդ զի ունէին եւ զպատուիրակսն զգուշացուց[իչ] յաստուածակարգ պատգամաւորացն. յորոց առաջինն պատուիրէ՝ «Յօրէնս Տեառն խորհել ի տուէ և ի գիշերի.»¹²⁹ և երկրորդն ասէ. Միտ դիր ընթերցուածոց գրոց մխիթարութեան, վարդապետութեան. մի անփոյթ առնէր զշնրհացդ որ ի քեզ են. յայդ խորհեալ և ի դոյն կանխեսջիր, զի բո յառաջագիմութիւնդ ամենեցուն յայտնի լիցի. զգոյշ լինիչիր անձինդ և վարդապետութեանդ, և ի դմին յամես ջիր. զայդ եթէ առնիցես, և զանձն ապրեցուցես և զայնոսիկ որ քեզն լսիցես¹³⁰:

Ապա դարձեալ յետ այնպիսի առաւել եւ ուսաւոր վարդապետութեանն, սկսեալ երանելոյն Մեսրոպբայ ճառս յաճախագոյնս¹³¹, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի զարութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգարէ[ակա]յնաց և առաքելականաց կարգեալ եւ յարինեալ՝ լի ամենայն ճաշակաւք արեւտարանական անհաւատոցն ճշմարտութեան. յորս բազում նմանութիւնս եւ արինակս ի յանցաւորացս աստի ճշմարտութիւնն բերելով, առաւելագոյն վասն յարութեանն յուսոյն առ հանդերձեալսն յերիւրելոյ նկարեաց, զի հեշտընկալք եւ դիւրահասոյցք տխմա-

րարագունացն: Եւ մարմնական իրաւք զբաղելոցն՝ ուսցին սթափել, եւ ի զուարթացուցանել եւ հաստահիմն առ ի խոստացեալ աւետիսն քաջալերել:

Եւ այսպէս ընդ ամենայն կողմանս Հայոց և Վրաց և Աղուանից՝ զամենայն ժամանակս կենաց իրոց՝ զամառն և զձմեռն, զտիւ և զգիշեր՝ անվեհեր եւ առանց յապաղելոյ զնորոգագիւտ վարդապետութիւնն ուսուցանէր: Եւ իրովի իսկ ճանապարհորդեալ արեւտարանական և ողջապատումն բանի յաղագս հաւատոյ և վարուց առաջի թագաւորաց և իշխանաց և ռամկաց, անընդդիմական ի հակառակորդաց ըստ տուեցելոյ նորա ի վերուստ շնորհի՝ ուսուցանէր ի փառս և ի գովութիւն Աստուծոյ, և զամենայն ոգի քրիստոսասէրս և ոգէղէնս վառէր. և բազում բանդականաց և կալանականաց և տազնապելոց ի պէսպէս վտանգից՝ փրկութիւն ընձեռեաց, կորզելով զտարակուսեալսն ահաւորութեամբ զարութեամբ փառացն Քրիստոսի՝ ի գովեստ փրկութեան արեւտարանին. և բազում մուրհակս անիրաւագիրս պատառեաց. և զբազում սգաւորս և կարճամիտ մխիթարեաց վարդապետութեամբն և նուաճեաց ակնկալութեամբ՝ յուսոյն ի համբերութիւնն ըստ յայտնութեան փառաց մեծին Աստուծոյ և փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի¹³². և զամենայն հաւատացեալս միանգամայն զարս և զկանայս յաստուածպաշտութեան պայման անդր փոխադրեաց:

Եւ [եւ] դարձեալ անհամար և գունդս գունդս ի շէնս և յանշէնս ի ճշմարտութեան աւանդս սուրբ հարցն հաստատէր ի փառս և ի գովեստ ամենասուրբ Երրորդութեան: Նա և (ի) դաշտականս և լեռնականս, անձաւամուտս և լեռնականս և արգելականս¹³³, բնակեցուցեալ կրօնաւորիլ առ ի բարեպաշտութեանն ջանս, զոր ոչ միայն բանիւք և վարդապետութեամբ, այդ եւ արդեամբք զանձն արինակ կացուցանէր միանձանց, հանապազորդ պահաւք և աղաւթիւք, տքնութեամբ եւ արտասուաւք, խոնարհութեամբ, եւ հեղութեամբ եւ կուսութեամբ նահատակեալ. և ընդդէմ հանապազորդեան թշնամուցն քաջապէս արիացեալ. նա և ի պատուոյ և ի փառաց իուսափեալ, երթեալ սորամուտ ծակախիթ լինէր, և զառարեայ զկեանսն խոտաբուտ ճաշակաւք վճարէր: Եւ այնպէս վշտակցեալ տկարութեան զանձն իւր տուեալ անհեղգաբար, հայեցեալ ի մխիթարութիւն առաքելական խրատուն, թէ՛ Յորժամ վասն Քրիստոսի տկարանամ՝ յայնժամ զարացեալ լինիմ¹³⁴ և եթէ՛ Լաւ լիցի ինձ մնալ ի տկարութեան, զի բնակեսցէ յիս զօրութիւնն Քրիստոսի¹³⁵:

Անդ էր զուարճանալ հոգևով ուր ուրեք դադարեալ լինէր. և ոչ պայծառանայր գինով, այդ երգաւք հոգեւորաւք¹³⁶ ի փառս և ի գովութիւն Աստուծոյ. ի կրթութիւնս միշտ քաղցրուսոյց ընթերցուածոց հոգեպա-

տում գրոց, ի քաջալերութիւնս յորդորականս լուսաւոր կարգաց և տա-
ւօնից զանձինս ճգնաւորացն ամենաշնորհ վարդապետութեամբն զինէր
առ ի յառաջադէմ ընտրութիւն պսակահամբար քրիստոսադիր կիտին:

Եւ եռայր հոգւով յաստուածպաշտութեանն մրցարան վերին կող-
մանն, աղերսալի աղօթիւք և փարելի պաղատանաւք և հաշտելի խընդ-
րուածաւք յամենեցունց Տեառնէն, վասն ամենեցուն կենացն յաւիտենա-
կանաց արժանի լինել մասին սրբոցն ի լոյս: Եւ նովին հոգեկրուան վարուք
կայր յանապատ տեղիս. մինչեւ ազդ լինէր իրաց ինչ աւգտակարաց
եկեղեցականաց ի կողմանս կողմանս յաշակերտեալսն:

Յայնժամ իջանէր յաւգնականութիւն եւ վճարէր զպէտս պիտայից,
ուր հոգևոր կարգաց էր նուազութիւն, շնորհաւքն Քրիստոսի. Եւ յորդո-
րագոյնս և պարարտագոյնս անփակ բերանով եւ հանճարով իմաստու-
թեամբ զվտակս վարդապետութեանն ի սիրտս սերմանելեացն ծաւա-
լեցուցանէր եւ զայս առնէր զամենայն ժամանակս իւր երանելի վարդա-
պետն Հայոց Մեսրոպը: Քանզի սովոր իսկ են ճշմարիտ վարդապետք
զանձանց առաքինութիւն կանովն աշակերտացն առնել. որպէս զՔրիս-
տոսի և Աստուծոյ մերոյ է ուսուցանել ըստ տնարէնութեանն. քանզի
Սկսաւ, ասէ Յիսուս առնել եւ ուսուցանել¹³⁷, և եթէ, հայեցարուք յա-
ռաշնորդն հաւատոց եւ ի կատարին Յիսուս, որ փոխանակ ուրախութեանն
որ առաջի կայր՝ յանձն էառ զխաչն, արհամարհեաց զամաթ, եւ զինչ
այր վշտաց հատուցումն ցուցանի հաւատացեալ ի Քրիստոս Յիսուս:
Նստաւ, ասէ, ընդ աջմէ մեծութեանն ի բարձունս. աղէ ածէք զմտաւ
որ այսպիսի համբերութիւն վասն մեր կրեաց, զի մի աշխատ լինիցիմք
և լքանիցիմք ի վարս առաքինութեան: Զի ոչ վասն անձին ամենատէրն
զայս առնէր, այլ վասն համաշխարհական փրկութեանն, յուսումն աս-
տուածաբիրաց որ ընդ նոյն ճանապարհորդեն ի հանդերձեալսն, որ են
աւրինակ ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս, որպէս ճառք աւետարա-
նին քարոզեն:

Իսկ արդ եթէ ի թեթեւագոյն արուեստաւոր և հանճարեղ իմաստից
տգիտանամք, որ ընդ աստուծախաւսսն¹³⁸ կատարէ զշնորհացն ներգոր-
ծութիւնն, որում երանելին Պաւղոս ամենեցուն տգիտանալ ասէ, այդ և
յուշ առնէ զառաջնորդս կենաց բանին. Հայեցեալք, ասէ, յելս գնացից
նոցա նմանողք եղբերուք, և յուսմունս պէսպէս և յաւտարածայնս մի
դանդաչէք, այդ առաքելոց և մարգարէից և երանեալ սրբոց հարցն հե-
տեալ ճշմարտութեանն աւանդից զոր նոքայն հորդեցին զանսայթաք
ճանապարհն յերկնից արքայութիւնն¹⁴⁴. և աւրինակ աշակերտելոցն
զհաւատս և զվարս բայցայայտեցին գրովք սրբովք. երբեմն առանձինն
խրատատելով ըստ իւրաքանչիւրոցն աւգտի, երբեմն ի ժողովս բազ-

մամբոյս զփառս Քրիստոսի շնորհաւք և մարդասիրութեամբ Տեառն
բարձրացուցանէին, և յամենայն աշխարհակիր զբաւսանաց ի բաց կալ,
և միայն աստուածպաշտութեան պարապել. զոր և մարգարէքն և առա-
քեալքն յառաջագոյն գուշակեցին ըստ Պաւղոսի վկայութեանն: Շրջեցան,
ասէ, լաշկամաշկաւք և մորթովք այծենաւք, կարաւտեալք, նեղեալք,
չարչարեալք, յանապատի մոլորեալք և յայրս և փապարս երկրի. և սոքա
ամենեքեան վկայեալք ի հաւատոցն¹⁸⁹ ստուգեցին զարդարութեան ճա-
նապարհն աշակերտելոցն, որ տանի ի կեանսն յաւիտենից:

Ուստի երանելիս այս Մեսրոպը բարձեալ բերէր զաւանդելոցն պա-
տի ի փառս ամենեցունց Տեառնն, և զամենայն աշակերտեալսն իւր ի
նոյն հանդէս յորդորէր. և այնպէս յառաջադէմ ամենայն աստուածա-
հաճոյ վարուք և հաւատոյ վայելչութեամբք լցեալք պատրաստեալք և
ամեթացեալք ի բազում ժամանակս աշակերտեալք առ ի նմանէ, նովին
ի նոյն կանխեալք և ի նմին հանապազորդեալք ի փառս ամենասուրբ
Երրորդութեանն:

Յայնժամ արք ոմանք հալածեալք ի ժողովոյն Եփեսոսի, որում
անուն էր Թէոդորոս¹⁴⁸, ըստ Պաւղոսի Սամոստացւոյ և ըստ Նեստորի
հերձուածոյն գիրս ստացեալ համաձայնս պարզամտացն և դիրահա-
ւանիցն, և եկեալ յաշխարհս մեր՝ կամէին ուսուցանել զչար աղանդն:
Վասն որոյ ի սուրբ ժողովոյն¹⁴⁹ առաքեալ թուղթս ազդ առէին ճշմար-
տահաւատ փառաւորչացն Սահակայ և Մեսրոպբայ: Եւ նոցա ճշմարտա-
պէս փութով զկամակոր հերձուածողսն ի բաց հալածեալ յիւրեանց աշ-
խարհէն, զի մի ինչ ի լուսաւոր վարդապետութիւնն՝ ծուխ ինչ սաստա-
նայական մերձեցի:

Յետ այնորիկ դէպ լինէր փոխել յաշխարհէս երանելուն սրբոյն
Սահակայ հայրապետին հայոց՝ ճշմարիտ վարուք և ուղղափառ հաւա-
տով, լցեալ աւուրք և երկայնակեաց ժամանակաւք վայելեցուցեալ զա-
մենայն աշխարհս հայոց ի լուսաւոր վարդապետութիւնն, այնպէս հան-
գեաւ ի Քրիստոս, յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ
թագաւորին Պարսից, ի Բագրեւանդ զաւառի¹⁵⁰ ի գեւղն Բլուր, ի կա-
տարել ամսոյն Նաւասարդի¹⁵¹, յերրորդ ժամու աւուրն պաշտամա[ն],
որ և զաւր ծննդեան ի նոյն աւուր: Եւ այնպէս զամբիծ հոգին սաղմոսեր-
գութեամբ և աղաւթիւք ծերունւոյն աւանդեալ զհոգին ի Քրիստոս, ասէ,
ի ձեռս քո յանձն առնեմ զհոգի իմ¹⁵³, ըստ նախավկային բանի:

Ըստ նմին օրինակի և նորա ապսպարեալ զանձն և զմնացեալսն
զիւր զհաւտն ամենապահ շնորհացն Աստուծոյ յանձն արարեալ՝ այն-
պէս փոխեցաւ յաշխարհէս: Զոր առեալ վաղվաղակի պարսպէին հան-
գերձանաւք ըստ խորհրդածութեան քահանայապետութեան թաղմանն՝

իւր իսկ ձեռասուն աշակերտքն. որոյ առաջնոյն Երեմիա անուն, այր սուրբ և երկելզած յԱստուծոյ. և այդք ընդ նմա, հանդերձ կնան¹⁵⁵ Վարդանայ Մամիկոնեի. և բարձեալ զմարմին երանելոյն բազում ամբոխիւ, եպիսկոպոսաւք և քահանայիւք, սարկաւագաւք և դպրաւք, սաղմոսիւք և արհնուլթեամբ և երգաւք հոգեւորաւք՝ ածին ի Տարան գաւառ ի գելդն Յաշտիշատ¹⁵⁶. և անդ ի մարտիրոսական խորանին յարկեղս սրբոցն հանգուցանէին զսրբոյ առն Աստուծոյ զնշխարսն հանդերձ ամենայն պատուով. և կնքեալ քրիստոսանշան կնքովն, և զյիշատակ սրբոյն կատարեալ ի փառս և ի գովութիւն Աստուծոյ, այնուհետեւ յիւրաքանչիւրսն դառնային. զորոյ և զտան յիշատակի սրբոյն տաւնախմբեն յերեսուն նաւասարդի ամսեանն բազում ժողովովք. և բարեխաւսութեամբ սուրբ հայրապետին զիւրաքանչիւր ազուտ յամենեցունց Տեառնէն ընդունին:

Իսկ երանելոյ զուգականին զայս լուեալ, զսուրբ վարդապետէն ասեմ զՄեսրոպբայ, տրտմեալ և տխրեալ լինէր, և յարտասուս եղեալ վարանէր զի ի նմանէ բաժանումն և զվախճան առնն Աստուծոյ, և զսպառուսն զարմից սրբոյն Գրիգորի. և հոգաւք տարակուսեալ պաշարէր առ այնպիսի աղէտս. մանաւանդ զի ոչ տեսանէր զայնպիսի զոք առ ի բարեպաշտութեան ջանս և առ լուսաւոր վարդապետութիւնն և առ վերակացութեան շնորհն, որ եր ի վերոյ էր քան զառաջինսն զիւր սուրբ հարսն: Յայտոսիկ մտախոհ եղեալ ողբերգական բարբառով վարանէր. զի ոչ ոք ունէր համաշունչ՝ թէ ընտանեբար հոգասցէ վասն Հայաստանեաց և ելս այսոցիկ զԱստուած յիշէր և մխիթարէր ըստ Սաղմոսերգողին, որ արար զամենայն և փոփոխէ անհաս իմաստութեամբ և մատակարարութեամբ: Եւ զինքն առաւել ևս յորդորէր ի կրանաւորութեան կարգս, համանգամայնիցն յաղթող լինեալ էր կրանաւորացս ըստ երկնային կոչմանն հանդիսանալ ի բարձրագոյնսն շնորհաւքն Աստուծոյ՝ առանց հեղգութեան: Եւ յորդորէր զամենայն աշակերտեալսն առ բարեացն քաջութիւնսն, և յուշ առնէր ամենայն անձին զգուշանալ ամենայն անձին, ի վարս ի գնացս խոհեմագոյն և հանճարեղ խրատուք. մինչ բազմաց խիստ և ծանր և դժուար համարեալ զվարուցն կրթութիւնսն: Այդ նա վերջինսն մոռանայր և յառաջադէմսն նկատէր ծերունի հասական¹⁵⁸, զմտաւ ածելով զմատաւոր վախճանն՝ ոչ տայր քուն աշաց և ոչ նինչ արտեւանաց մինչև ցար կոչման ելանելոյ նորա յաշխարհէս:

Եւ մինչդեռ այնպէս մերձաւորացն առ իւր և զհոգեւոր եռանդն բորբոքէր յաստուածսիրութիւն, և բազում թողթս խրատուց ընդ ամենայն գաւառսն առաքէր, անդէն ի նմին ամի յետ վախճանի երանելոյն սրբոյն Սահակայ ի վեցերորդ ամսեանն ի տասն և յերիսն¹⁵⁹ մեհակա-

նի՝ հասանէր վախճան սրբոյ վարդապետին հայոց, յԱյրարատ գաւառի ի նոր քաղաքին, ի նոյն հոգեկիր կրանս, որպէս և յառաջագոյն ասացաք, հասանէր սրբոյն քրիստոսակոչ կատարումնն՝ յետ սակաւ ինչ աւուրց հիւանդութեան: Եւ յորժամ կամեցաւ Աստուած որոշել զսուրբն ի մեջոյ ձեռնասուն աշակերտացն, և խառնել ի զուեղս սրբոցն, թեթեւացեալ և սթափացեալ ի ցաւոցն, և կանգնեալ նստաւ ի ժողովոյն միջի, և համբարձեալ զձեռսն հանապազատարածս յերկինս, զամենասուրբ զԵրրորդութիւնն արհնէր, և յանձն առնէր զաշակերտեալսն ամենապահ շնորհացն Աստուծոյ, զի կայսեն հաստատուն ի հաւատս և ի վարս ուղղութեան, և առանց գայթաղութեան կատարեսցեն զարդարութիւն սուրբ հարց մերձաւորաց Քրիստոսի:

Եւ անուանք զլիաւոր աշակերտացն ժողովելոցն առ նա, են այս. առաջնումն Յովսէփ, և երկրորդումն Քողիկ, արք զգաստք և զգուշագոյնք. իսկ ի զինուորացն՝ առաջնումն Հմայեակ¹⁶⁰ ի Մամիկոնեան տոհմէն, և երկրորդին Վահան՝ զազգէն Ամատունեաց, որ էր հազարապետ հայոց Մեծայ. աստուածասէրք և երկելզած լիստուծոյ: Եւ մինչդեռ ձեռք սրբոյ վարդապետին ընդ երկինս կարկառեալ կայր, տեսիլ սքանչելի և իաշանշան լուսաւոր շողաձև երևէր ի վերայ սպարանիցն՝ յորում երանելին վախճանէր. զոր և ամենայն ուստեք ինքնատես լեալ և ոչ յրնկերէն պատմեալ: Իսկ սրբոյն զսիրոյ և զմիաբանութեան պատուիրանն արանդեալ, եւ զհեռաւորս և զմերձաւոր արհնութեամբ պսակեալ և զհաճոյական աղաթս հատուցեալ ի Տէր, անդէն վաղվաղակի արանդեաց զհոգին ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն:

Չոր առեալ Հմայեակի և Վահանայ կազմութեամբ վախճանելոց, հանդերձ աշխարհաժողով ամբոխիւ, սաղմոսիւք արհնութեամբ և երգաւք հոգեւորաւք, մոմեղինաւք վառելաւք և ջահիւք բորբոքելովք և անուշահոտ խնկաւք, և այնու իաշանշան յառաջախաղաց լուսաւոր նշանան՝ յԱւշականն¹⁶¹ ելանէին, և անդ ի մարտիրոսական յարկան հանգուցանեին զսուրբ այրն Աստուծոյ և զաւրինաւոր տան յիշատակի երանելոյն կատարէին: Ապա նշանն աներևոյթ լինէր, և նորա յիւրաքանչիւր տեղիս դառնային, փառաւորելով և արհնելով զԱստուած ի վերայ սրանչիւեացն զոր Տէր եցոյց ի վերայ վարդապետին:

Իսկ յետ ամսոց երից անցելոց ըստ յաջողելոյն Աստուծոյ Վահանայ Ամատունեոյ քրիստոսասիրի՝ կամեցաւ տաճար¹⁶² փառաց անուանն Աստուծոյ շինել յանուն սրբոյ վարդապետին, ի տաշածոյ վիմաց սրանչելապէս յարինեալ խորանս և գեղեցկապէս կազմեալս. և անդ ի ներքսագոյն խորանին զսրբոյն հանգիստն առնել. և վայելուչ սպասուք ոսկեով և արծաթով և ակամբք պատուականաւք զտունն Աստուծոյ և

զանցան կենարար մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի զարդարէր: Եւ զնորին աշակերտն զգաստ և բարեպաշտան զԹողիկ՝ սպասաւոր նորին կացուցանէին և այլ ևս եղբարք՝ կատարել զհանապազորդ պաշտանն: Եւ որ վերակացու ժողովրդեանն ըստ յայտնութեան սուրբ հարցն՝ զՅովսէփ¹⁶³ և զՅովհան կացուցանեին արս ճշմարտասէրս և ողջախոհս, որոց դէպ լինէր յետ վախճանի սրբոցն ազգի ազգի փորձութեանց ի վերայ եկելոց ի բունաւորաց, մենակուի մենամարտիկ ի Պարսս ի Տիսպոլն¹⁶⁴ քաղաքի վասն Քրիստոսի, յաղթութեամբ բազմաւ. որոց և զխոստովանողական¹⁶⁵ անուն ժառանգեալք, ի նոյն վերակացութիւնս վարդապետութեան դառնային յերկիրս Հայոց:

Իսկ բարեացապարտն Վահան¹⁶⁶ յանկարծահաս կենաց, ասպնջական ցանկալի ամենայն սրբոց լինէր, որ աշխարհածնունդ հայրենեացն սեպհական որդի փտեալ՝ շնորհաբն Քրիստոսի մերձաւոր կենացն յաւիտենից լինէր¹⁶⁷:

Եւ արդ ըստ արինակի գրելոցս առ ի մէջ զերանելեաց սուրբ հարցն զվարս և զվախճան փոքր ինչ պատմելով՝ ի կատարումն զբանս ածից. ոչ եթէ ի հին համբաւուց զրուցաց տեղեկացեալ և մատենագրեալ զայս կարգեցաք, այլ որոց մեզէն իսկ ականատես կերպարանացն և առնթերակաց հոգեւորական գործոց սրբոցն. և լսողք շնորհապատում վարդապետութեանն. և նոցին սրբոց վարդապետաց արբանեակ ըստ նոցին աւետարանական հրամանաց. ոչ առ սուտակայպատում յարմարեալ զբանս ի մեր գովութիւն զհայրենիսն յարգելով, այլ զյաճախագոյնան թողեալ զառաքինեացն հանդէս, որ այժմ ծածկեալ է ի Քրիստոս և յայնժամ ընդ նմա յայտնեսցի փառաւք, յորժամ գայցէ փառաւոր լինել ի մէջ սրբոց իւրոց: Այլ սուղ ինչ նշանաւոր գիտակացն¹⁶⁸ պատմելով՝ զհամառատս կարգեսցուք, որք ոչ մեզ է շահս, այլ և որք զմատեանս¹⁶⁹ ընթեռնուն, յայտնեսցի արանցն քաջութիւնն: Քանզի և ոչ իսկ հանդուրժէաք բաւել կարել զամենայն արարեալս սրբոցն զրով նշանակել զիրաքանչիւրսն¹⁷⁰, այլ ի դիրագոյնսն¹⁹⁰ և ի հեշտագոյնսն զանձինս պարապեսցուք, և զանցեալ զբազմախուռն արգասեաւք սրբոցն առ ի մանրակրկիտսն առնելոյ թողաք, և զկարեւորագոյնսն սուղ ինչ մատենագրեցաք ըստ մերում կարի, ոչ ի պատիւ ընտրելոցն մերձաւորացն Քրիստոսի, որք ամենապայծառ հաւատով և վարուք¹⁷² ծանուցեալք եղեն, այլ յարինակ քաջալերիչ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց, և որոց նոքաւք աշակերտելոց իցեն զճշմարտութիւն յազգս իրեանց՝ աւանդեցաւ այս, ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն Հաւր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, այժմ և միշտ և յաւիտենաս յաւիտենից. ամէն.

ՄԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Բնագրի մեջ ամեն տեղ է Մաշթոց. միայն այստեղ վերնագրի մեջ է Մեսրոպ: Իսկ համառոտ վերնագրի մեջ՝ Մեսրոպ: Եւ փոխում եմ՝ Մաշթոց: Տե՛ս առաջարան § 9: Թողել ենք Մեսրոպ: (Ա. Մ.):

² Ասքանազյան ազգ—Հայոց ազգ: Մեր Թարգմանիչները հայերին այսպես կոչել են նկատի ունենալով Աստվածաշնչի հետեւյալ խոսքը. «Պատուէր տուք յինչն Այրարատեան Թագաւորութեանցն և Ասքանազեան գեղին» (Երեմիա, ՄԱ. 27): Երբայերենում է՝ «Կոչեցէք ի վերայ զորս զԹագաւորութիւնս Արարատայ, Միււոյ և Ասքանազայ»: «Արարատ» անունը մեկնաբանները նույնացրել են Հայաստանի հետ և նրա հետ հիշված «Ասքանազյան գունդն» էլ մեկնել են իբրև հայկական գունդ: Հմմտ. և Մ. Խորենացի «Հայ. Պատմ.», Ա. իր. «Եւ զի արդարեւ զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ Թագաւորութիւն, վկայէ և Երեմիա մարգարէ ի բանս իւր, հրահրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ. Հրաման տուր, աւէ, Այրարատեան Թագաւորութեանն և Ասքանազեան գընդին»: Ասքանազ անունը հիշվում է Ս. Գրքի մեջ նաև Մնուկը, Ժ. 3. և Ա. Մնացորդաց, Ա. 5. իբրև Նոյի որդի Յարեթի թոռ:

³ Բնագիրը տպված է «հոգեցայ», ուղղում եմ «հոգայի», որ կարդացվել է նախ՝ «հոգացի», 3 և 8 տառերի շփոթումով. ապա՝ սակավ գործածվող անց. կատարյալ հոգացի ձևին փոխանակել է սովորական հոգացայ ձևը:

⁴ Այս Հովսեփին Կորյունը հիշում է հետո էլ երկու անգամ: Մաշտոցի մահվան ժամանակ ժողովված գլխավոր աշակերտների մեջ նա հիշվում է իբրև առաջինը՝ «զըլխավոր ժողովոյն»: Սահակն ու Մաշտոցը, մահից առաջ, նրան նշանակում են տեղապահ.— Բայց Ղազար Փարպեցիին գրում է, թե Մաշթոցի մահից հետո «չաշորդեաց զաթոռ հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց... սուրբն Յովսէփ, որ էր ի գաւառէն Վայոց Ձորոյ, ի գեղջէն, որում անուն էր Խողոցիմք» (Իր. Ա., ԺԹ): Այս Հովսեփը վարդանանց պատերազմի շրջանում կատարում է առանձին դեր: Ավարայրի ճակատամարտից (451 թ.) հետո նա տարվում է Պարսկաստան, ուր և նահատակվում է, այսինքն՝ քրիստոնեական կրոնի համար սպանվում 454 թ.: Տե՛ս ծան. 119:

⁵ Մովսես մարգարեն, ըստ աստվածաշնչյան ավանդութեան, հին հրեական ազգի առաջնորդն ու օրենսդիրը, համարվում է հեղինակ Աստվածաշնչի Հին Կտակարանի առաջին հինգ գրքերի, որոնք կոչվում են Հնգամատյան: «Մովսէսական պատմութիւն» ասելով Կորյունը նկատի ունի Հնգամատյանի առաջին երկու գրքերը որ են՝ Մնուկը և Ելք:

⁶ Ակնարկում է առաջին մարդ Ազամի որդի Արեւի արած զոհին, որ աստված ընդունում է ըստ աստվածաշնչյան զրուցի (Մնուկը, Գ. 4): Իսկ «արգար» կոչումն առնելով է հետեւյալից. «Հաւատովք լաւ պատարագս Հարէլ քան զԿայէն մատուցանէր աստուծոյ, որով վկայեցաւ իսկ արդար լինել» (Թուղթ առ Երբայեցիս, ԺԱ. 4):

7 Ակնարկում է աստվածաշնչյան նախահայրերից Ենոքին, որ 365 տարի ապրե-
լուց հետո՝ իբր կենդանի փոխվում է այն աշխարհը: «Եւ հաճոյ եղև Ենոքը աստուծոյ,
և ոչ ուրեք գտանէր զի փոխեաց զնա աստուած» (Մնունդք, Ե. 24): «Հավատովք Ենոքը
փոխեցաւ, զի զմահ մի՛ ճաշակեցցէ, և ոչ ուրեք գտանէր, քանզի փոխեաց զնա աստուած.
և յառաջ քան զփոխելն նորա՝ վկայեցաւ հաճոյ լինել աստուծոյ» (Առ Երրայեցիս, ԺԱ.
5):

8 Ակնարկում է Նոյ նահապետին, որ ըստ աստվածաշնչյան ավանդության, հա-
մաշխարհային ջրհեղեղի ժամանակ, հետն առնելով կեդանիներէից մի-մի զույգ, մտել
է տապանը և ազատվել խեղդվելուց (Մնունդք, Զ., է., Ը, Առ Երրայեցիս, ԺԱ. 7):

9 Ակնարկում է Աբրահամ նահապետին, որ ըստ աստվածաշնչյան առասպելի,
մի քանի անգամ տեսնում է աստուծուն, դանշնակցում է նրա հետ և աստված խոստանում
է տալ նրան և նրա սերունդներին «Աւետեաց երկիրը», որ է Պաղեստինը (Մնունդք, ԺԲ.,
ԺԳ., ԺԵ., ԺԶ.):

10 Պողոս առաքյալը, քրիստոնեության մեծ քարոզիչներից մեկը: Նրա անունով
մնում են Նոր Կտակարանի 14 թղթեր, որոնցից մեկն է «Թուղթ առ Երբայեցիս»: Կոր-
նթուր նկատի ունի այդ թղթի ԺԱ. գլուխը:

11 «Հաւատովք Բախար պոռնիկ ոչ կորեաւ ընդ անհաւատսն, որոյ ընկալեալ էր
զլրտեսն խաղաղութեամբ: Եւ արդ զի՛նչ ևս ասացից, զի չէ բաւական ժամանակս պատ-
մելոյ...» (Առ Երբայեցիս, ԺԱ. 31, 32): Մովսեսի մահից հետո՝ նրա հաջորդ Հեռուն
երկու մարդ է ուղարկում «Ավետյաց երկիրը», այսինքն՝ խոստացած երկիրը, Քանանա-
ցոց երկիրը (Պաղեստինը) լրտեսելու: Նրանք իշխանում են Բախար անունով պոռնիկ
կնոջ տանը: Նա պահում, ազատում է երկու լրտեսներին. սրանք էլ նրան են պահում
իր ընտանիքով հանդերձ, երբ հրեաները տիրում են Քանանացոց երկրին (Ելք, Բ., Զ.):

12 Ներքովք—Քամի որդի Քուշի որդին ըստ Ս. Գրքի: Համարվում է հիմնադիրը
Բաբելոն քաղաքի և Բաբելոնի թագավորության: «Նա սկսաւ լինել հսկայ ի վերայ յերկրի:
Եւ նա էր սկայ որսորդ առաջի Տեառն աստուծոյ... Եւ եղև սկիզբն թագաւորութեան նորա
Բաբելովն» (Մնունդք, Ժ. 8—10):

13 Սամփոսն—հին հրեական առասպելական հերոս ըստ Ս. Գրքի, դատավորներից
մեկը: Չափազանց մեծ ուժի տեր է. պատանի հասակում սպանում է մի առյուծ, հետո
շատ կռիվներ է ունենում հրեաների հարևան փղշտացիների դեմ (Գատաւորք, ԺԳ—ԺԶ):

14 Դավիթ—հին հրեական թագավոր-մարգարե: Պատանի հասակում փղշտացիների
դեմ պատերազմի ժամանակ սպանում է փղշտացի հսկա Գողիաթին: Հետո էլ կատա-
րում է ուրիշ քաջագործություններ, պատերազմների մեջ հաղթություններ է տանում:
Տիրում է Երուսաղեմին, որ և դարձնում է իր մայրաքաղաքը: Նրա անունով կան Աստվա-
ծաշնչի մեջ բազմաթիվ սաղմոսներ—սրբազան երգեր (Ա. Թագաւորաց, ԺԶ—Լ., Բ.
Թագ., Ա—ԻԴ., Թագ., Ա—Բ):

15 Հովսեփ—հրեական նախահայր Հակոբի որդին, որին ըստ Ս. Գրքի, Եգիպտոսի
փարավոնը (թագավորը) նրա իմաստության համար կարգում է իր երկրի կառավա-
րիչ (Մնունդք, ԼԵ—Մ):

16 Դանիել—չորս մեծ մարգարեներից մեկը, հրեական Դավիթ թագավորի տոհմից.
մանուկ հասակում գերի է տարվում Բաբելոն և կրթվում է նաբոլոգոդոնոսոր թագավորի
պալատում: Հայտնի է իր մեծ իմաստությանը (Մարգար. Դանիելի):

17 Բաբելովն—հին Արևելքի շատ նշանավոր քաղաք: Եփրատ գետի վրա, արդի
Բաղդատ քաղաքից հարավ, հին բաբելացոց երկրի ու թագավորության մայրաքաղաքը:

18 «Միթէ իմաստնագո՛յն իցես քան զՊանիէլ, կամ իմաստո՛ն խրատեցիս զքեզ
հանճարովն իրեանց» (Եղեկիէլ, ԻԸ. 3):

19 Գալիլեա—Պաղեստինի շորս մեծ բաժանմունքներից մեկը, հյուսիսային կող-
մում: Գալիլեայի նազարեթ քաղաքում, ըստ ավետարանական պատմության, իբր Գաբ-
րիել հրեշտակը ողջույն է տվել Մարիամ կույսին (Ղուկ., Ա. 26—28): «Օրհնեալ ես դու
ի կանայս (Ղուկ., Ա. 42):

20 Աբրահամն (ըստ Մնունդք, ԺԸ.) իբր ընդունում է աստուծուն երկու հրեշտակ-
ների հետ և հյուրասիրում է նրանց: Աստված խոստումներ է անում նրան և վերջը
հայտնում է նրան Սողոմ և Գոմոր քաղաքների կործանման մասին, սկսելով այսպես.
«Միթէ թաք՛ւտ ինչ իցէ յԱբրահամէ ծառայէ իմմէ՛՞ զոր ինչ գործելոց եմ»:

21 Սողոմ—քաղաք Պաղեստինում, Մեռյալ լճի ափին, հյուսիսային կողմում: Ըստ
Ս. Գրքի, այդ քաղաքը, Գոմոր քաղաքի հետ (Սողոմից հյուսիս) կործանվում է բնա-
կիչների մեծ անառակության պատճառով:

22 Հոր—Աստվածաշնչի «Գիրք Յորայ» կոչված վեմ բանաստեղծության հե-
րոսը, որ հայտնի է իր մեծ համբերությամբ դժբախտությունների մեջ: Մի օր հրեշտակ-
ները գալիս են աստուծու առաջ, սատանան էլ հետևեցրը: Աստված սատանայի առաջ գո-
վում է Հորին, անվանելով նրան՝ «Այր անարատ, ճշմարիտ, աստուածապաշտ, մեկնեալ
յամենայն իրաց շարաց» (Յոր, Ա. 8), և թույլ է տալիս, որ սատանան փորձի Հորին,
ամեն դժբախտություններ բերելով նրա գլխին: Այս «պատերազմի» մեջ «պատերազմա-
կանի», այսինքն՝ սատանայի հետ՝ հաղթող է ելնում Հորն իր մեծ համբերությամբ:

23 Հոթոր—Մովսեսի մարգարեի աները: Նա խրատում է Մովսեսին, որ ժողովրդից
մարդիկ կարգի դատավորներ (Ելք, ԺԸ. 17—23):

24 «Միածին որդի»—Հիսուսի մակդիրը՝ իբրև «միամոր որդի»:

25 Առան քարոզի ժամանակ Քրիստոսի տված երանությունները (Մատթ., Ե.
3—11):

26 «Սեփական տասներկուսը»—Քրիստոսի տասներկու աշակերտները, առաքյալ-
ները:

27 Բնագրի մեջ է՝ «յառաջամուտ Կարապետ», նույն և Հովհաննես Մկրտիչ: Սովո-
րաբար կոչվում է «յառաջընթաց Կարապետ», իբրև Քրիստոսից առաջ գնացող, ճանա-
պարհ քաջ անող:

28 «Ահա արդարև այր յԽորայէլի, յորում նենգութիւն ոչ գոյ (Յովհ., Ա. 47):

29 Յովհ., Գ. 46—54. Մատթ., Ը. 5—10. «Եւ ոչ յԽորայէլի այսպիսի հաւատս
գտի» (Մատթ., Ը. 16): Խորայիլ—հրեաներ:

30 «Մատեա առ նա կին մի, որ ունէր շիշ իւղոյ ծանրագին, և թափեաց ի գլուխ
նորա ի բազմականին»... «Ո՛ր և քարոզեցի անետարանս այս ընդ ամենայն աշխարհ՝
խոսեցի, և զոր արար դա ի յիշատակ դորա» (Մատթ. ԻԶ. 7—13):

31 «Ո՛վ, կին դու, մեծ են հավատք քո» (Մատթ., ԺԵ. 28):

32 Այրի կինը երկու լումա է ձգում գանձանակը. «Արդարև ասեմ ձեզ, զի այրին
այն աղքատ աւելի արկ քան զամենեսին» (Ղուկ., ԻԱ. 1—4):

33 «Ասէ ցնա Տէր. Երթ դու, զի անթ ընտրութեան է ինձ նա, կրել զանուն իմ
առաջի հեթանոսաց (Գործք, Թ. 15):

34 «Այլ աստուծոյ շնորհքն, որ յամենայնի հռչակ հարկանէ զմէնչ ի Քրիստոս Յի-
սուս և զհոտ գիտութեանն իւրոյ յայտնի առնէ մեւք յամենայն տեղիս» (Բ. Կորնթ. Բ.
14):

35 «Ո՛վ իցէ որ մեղադիր լինիցի ընտրելոց աստուծոյ» (Հռոմ., Ը. 33):

36 «Գործք Առաքելոց»—Նոր Կտակարանի գրքերից մեկը, որի մեջ պատմված են
առաքյալների գործերը:

37 «Կաթողիկէր առաքելոց»—Հակոբ, Պետրոս, Հովհաննէս, Հուդա առաքյալների ընդհանրական թղթերը:

38 «Եւ սրբեաց է իւր ժողովուրդ սեպհական, նախանձաւոր դործոց բարութեան» (Տիտոս, Բ. 14): «Փոյթ արասցեն դործոց բարեաց վերակացու լինել հաւատացեալքն աստուծոյ» (Տիտոս, Գ. 8):

39 «Զհետ երթալք սիրոյ, և նախանձաւոր լերուք հոգևորացն առաւել» (Ա. Կորնթ., ԺԳ. 1):

40 «Այլ վասն պաշտաման նոր ի սուրբսն է, աւելի է ինձ և գրել առ ձեզ: Զի գիտեմ զյոժարութիւն ձեր, զոր վասն ձեր սարժեցեալ եմ ի մէջ Մակեդոնացոցն, թէ Աքայեցիքն ի հերոսն հետէ պատրաստ են, և ձեր նախանձն զբաղումս յորդորեաց» (Բ. Կորնթ., Թ. 1—2):

41 «Բայց լաւ է նախանձաւոր լինել ի բարիս յամենայն ժամ» (Գաղատ., Դ. 18):

42 «Հայեցուք ի զօրացուիսն հաւատոց և ի կատարելն Յիսուս» (Եբր., ԺԲ. 2):

43 «Յիշեցէք զառաջնորդս ձեր, որ խօսեցան ձեզ զբանն աստուծոյ, հայեցեալք յիս զնացից նոցա՝ նմանողք եղբորուք հաւատոցն» (Եբր., ԺԳ. 7):

44 «Զայն խորհեցի իւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ որ և ի Քրիստոս Յիսուս» (Փիլիպ., Բ. 5):

45 «Օրինակ առէք, եղբարք, շարշարանաց և երկայնամտութեան զմարգարէսն, որ խօսեցան յանուն Տեառն: Ահաւասիկ երանեմք համբերողաց, զհամբերութիւնն Յովբայ, լուարուք, և զկատարումն Տեառն տեսէք» (Յակ., Ե. 10—11):

46 «Մինչև հասցուք ամենեքեան ի մի միաբանութիւն հաւատոց և գիտութեան որդւոյ աստուծոյ, յայր կատարեալ ի շափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի» (Եփես., Դ. 13): «Այլ մեր առաքինութիւն յերկինս է, ուստի և իրկիին ակն ունիմք» (Փիլիպ., Գ. 20):

47 «Կանոնական» ասվում են այն գրվածքները, որ քրիստոնեական եկեղեցին ընդունում է իբրև աղբյուր այն կանոնների, որոնցով պիտի առաջնորդվեն եկեղեցու բարեկարգութեան, վարչութեան, կարգ ու կանոնի և այլնի նկատմամբ:

48 «Երկուսից էլ», այսինքն թե՛ Ս. Գրքից և թե՛ առաքյալներից հետո եկած կանոնական գրվածքներից:

49 Բնագիր այս խոսքը՝ «և հայրենակատար մեծարեալ պայմանաւոր առ ի մէջ՝ հաճեցի» մտթն է համարվել՝ «հայրենակատար» բառի պատճառով, որ հասկանում եմ «հոր վարքը կատարել», այսինքն գրել: Իսկ «հաճել»—կատարել, վճարել, վերջացնել, գլուխ բերել:—«Ձարդարեցի»—զարդարուն կերպով գրել, ծաղկեցնել, ինչպես սկզբում հենց ասում է Կորյունը:

50 Տարոն գալաղը՝ Հայաստանի Տուրուբերան նահանգի մեջ, Տորոսյան լեռներից հյուսիս, Վանա լճից դեպի արևմուտք: Գլխավոր քաղաքն է Մուշ, որի անունով և վերջին դարերում կոչվել է Մշու գավառ: Կորյունն այդ գավառն անվանում է «Տարոնական գաւառ», երկրորդ անգամ՝ «նահանգ Տարոնոյ»:

51 «Հացեկաց գլուղը» մինչև 1915 թ. դեռևս մնում էր:

52 Դուռն, դուռն արքունի—պալատ: Ուրիշ ձեռագրերի մեջ է «գաւառն», որ է Այրարատյան գավառը:

53 «Հազարապետ» կոչվում էր բարձրագույն քաղաքացիական պաշտոնյան Հայաստանում և Պարսկաստանում, մեծ վեզիր:

54 Գողթն գավառ, Սյունիքում, այժմյան Ագուլիսն իր շրջակա գյուղերով:

55 Մարք, ի կողմանս մարաց—մարեր, մարերի կողմեր: Այս անվան տակ չպիտի

հասկանալ Մեծ կամ Փոքր Մարաստանը, այլ Արաքսից հարավ գտնվող լեռնային Դարաղաղը, որը հին Հայաստանի Վասպուրական նահանգի մասն էր կազմում, Պարսպատունիք և Մուրադի գավառները: Հնումն այստեղ մարեր (մեղացիք) են բնակվելիս եղել, դրա համար այդ կողմերի անունը մնացել է «Մարք»:

Հին գրողները (և ոչ միայն մեր մեջ) քրիստոնյա բարոյիչներից հալածված և իրենց կուռքերի հետ փախչող քրմերին ու կուռքերին անվանում են «դև», իսկ կուռպաշտներին՝ դիվապաշտ:

56 «Զի տրտմութիւն է ինձ յոյժ և անսպակաս ցար սրտի իմոյ: Զի ուխտիք խնդրէի ես իսկ ինքնին նդով լինել ի Քրիստոսէ վասն եղբարց իմոց և ազգականաց ըստ մարմնոյ» (Հռոմ., Թ. 2—3):

57 Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից Մեծն ներսև կաթողիկոսի որդին է Սահակը, որ կաթողիկոս է դառնում հավանորեն 390—395 թվականների մեջ: Ստացել է հունական կրթություն, եղել է մեծ գիտություն տեր, ժամանակակից երաժշտական ու հռետորական արվեստին հմուտ, ինչպես և փիլիսոփայութեան: Պարապել է թարգմանություններ անելով: Երբ 428 թ. Հայաստանի վերջին Արշակունի թագավորը դահլիճ է լինում արաքից արքա Հազկերտի ձեռքով, Սահակն էլ զրկվում է իր կաթողիկոսական իշխանությունից: Բայց նրա և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները շարունակում են նրան կաթողիկոս անուանել:

58* Բնագիրն է. «Որոյ (=Դանիէլի) յանկարծ ուրեմն գրեալ նշանագիրս ազլարեալաց հայերէն լեզուի: Եւ իբրև պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն ի Դանիէլէ»: Այս խոսքերից առաջինի մեջ բալը ձեռագրերի մեծ մասը շունեն: Դա, ըստ իմաստի, պիտի լինի «գտեալ»—գտել է. երկու ձեռագիր ունին «գրեալ»: Երկրորդ նախադասութեան մեջ նույն դերբայն է, միայն աղճատված ձևով, այսինքն՝ «գտելոյն» դարձած է «գրելոյն»: Այդ խոսքերն աղճատված ձևով նշանակում են Դանիէլը «հանկարծ (=պատահաբար) գրել է նշանագրերը»: «Երբ թագավորից պատմեց նրանց Դանիէլից գրվածի մասին», սովորական լեզվով՝ «Երբ թագավորը պատմեց նրանց Դանիէլի գրածի մասին»: Բայց անհեթեթութուն է առել, թե Դանիէլը հանկարծ (պատահաբար) նշանագրեր է գրել, հնարել. հանկարծ—պատահաբար կարելի է գտնել մի բան, ոչ թե հնարելու նշանակութեամբ, այլ հայտարարելու: Այս քիչ առաջ թագավորը չի ասել, թե ինքը կամ մեկ ուրիշը Դանիէլից գիր ստացած լինի: Եվ այդ ենթադրել էլ կարելի չէ, քանի որ թագավորը, նշանագրերը բերել տալու համար, իր նամակն ուղղում է ոչ թե Դանիէլ կալիստոսին, ինչ որ բնական կլիներ, եթե նրանից գրություն ստացած լիներ, այլ Հարել անունով մի քահանայի, որ այն եպիսկոպոսի մերձավորն էր, որից և թագավորը, հավանորեն, իմացած կլիներ Դանիէլի գտած (ոչ հորինելու իմաստով) նշանագրերի մասին: ԳՏԵՆՈՅՆ հեշտութեամբ կարող էր աղճատվելով դառնալ ԳՐԵՆՈՅՆ. բովանակել միայն Տ տառի ներքին կարճ մասը շնչվեր կամ լավ չկարդացվեր, այդ տառը Բ տառի հետ կշիռվեր: Ըստ այսմ՝ վերևի նախադասությունը նշանակում է. «Երբ թագավորը պատմեց նրանց՝ Դանիէլի գտածի մասին»... Եվ վերջապես՝ թե «գտեալ» բառը պիտի լինի, այդ երևում է նրանից, որ «հանկարծ գտած» լինելու բովանակությունը քիչ հետո Կորյունը հայտնում է ըստ իր սիրած ոճի մի բարդ բառով. «Առեալ յոգարարձուացն զյանկարծագիրս խնդրելին»... (ըստ ձեռագիրների մի մասի՝ «զյանկարծագիրս»=հանկարծ գտնվածը) հանկարծ գտնված ուղածը, այսինքն՝ իրենց ուղած նշանագրերը, որ

* 58 և 59 ծանոթագրությունների մասին տե՛ս նախագիրը (Կազմող): Թողնում ենք «գրեալ»:

վկայությունները, որոնց վրա գրված էին պատվիրանները, իշխում էր լեռնից: Նա տեսնելով ժողովրդի արարքը՝ սրտնեղությունից կոտորատում է տախտակները:

78 Բնագիրն է՝ «ընդունելուց յուսով ուրախութեան՝ դասաւորութիւն ճանապարհացն աւետարեք»: Մուրն է. առանձնապես «գասաւորութիւն» բառի նշանակությունը. հավանորեն դա գործածված է «կայարանի» իմաստով:

79 «Ռահ» գետ—Քերես աղճատված ձև է «Նրասխ» կամ «Քասախ» անուններից: Քասախ գետի ընկացքը նույն կարող էր Վաղարշապատի արևելա-հարավային կողմից լինել: Բայց հավանորեն դա «Նրասխ» անվան աղճատումն է: Մաշտոցը Վաղարշապատ պիտի վերադառնար Նրասխի Տափերական կամրջի վրայով, որ Արտաշատի մոտ էր: Փ. Բուզանյը (Գ., 12) գրում է, թե Տիրան թագավորը, երբ լսում է կաթողիկոս ձեռնագրված Հուսիկի գալը, «ընդ առաջ ելանել ի դաշտն յայնկոյս գետոյն [Սրասխ] Տափերն կամրջի, ամենայն բանակօքն բազմութեամբբ»: Նույնն արել է Վառձապուհը Մաշտոցի համար, միայն Նրասխի մյուս կողմը շին անցել:

80 «Ա՛ռ դու քեզ տո՛մս մի նոր մեծ և գրեցես ի նմա գրչաւ ատն ճարտարի» (Նսայի, Ը. 1):

81 «Արդ նիստ և գրես ի տախտակի և ի գիրս» (Նսայի, Լ. 8):

82 «Գրեսցի այս յազգ յայլ» (Մաղմոս, ՃԱ. 19):

83 «Տէր պատմեսցէ գրովք ժողովրդեան» (Մաղմ., 22. 6):

84 «Գնացէք այսուհետև, աշակերտեցէք դամենայն հեթանոսս» (Մատթ., ԻԸ. 19):

Աշխարհարարում «գնացիք, բոլոր ազգերը աշակերտեցեք»: Հեթանոս=ազգ, ժողովուրդ:

85 «Նւ քարոզեսցի աւետարանս, արքայութեան ընդ ամենայն տիեզերս» (Մատթ., ԻԳ. 14):

86 Այս և նախորդ կտորից երևում է, որ Սահակն ու Մաշտոցը («ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն»)—երկու հավասարվածների ձեռքով՝ թարգմանել են մարգարեական գրքերը, Պողոս առաքյալի և մյուս առաքյալների թղթերը, ավետարանները, Եննիոց գրքերը, Պողոս առաքյալի և մյուս առաքյալների թղթերը, ավետարանները, Եննիոց գրքերը, ամբողջ Աստվածաշունչը («ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն»), և գիրքը, ամբողջ Աստվածաշունչը («ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն»), և գիրքը, ամբողջ Աստվածաշունչը («ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն») գիրքը, քանի որ «կատարածի», աշխարհի վերջի մասին այս գրքի մեջ է խոսվում:

87 Հավանորեն Նսայի, Լ. 25. «Նւ եղիցին ի վերայ ամենայն լեռանց բարձանց և ի վերայ ամենայն բլրոց բարձրաւնդակաց՝ չուր բղխեալս»:

88 «Ազատագրուող բանակն» կամ «բանակն Հայոց», ինչպես հիշվում է հետո, կազմում էին արքունիքը՝ թագավորով ու թագուհիով հանդերձ, այլև նախարարների գունդը, հաշարապետն ու սպարապետը, ինչպես և արքունի դռան եպիսկոպոսը: Երբ թագավորը որևէ առթիվ հանդիսավոր կերպով գնում էր մի տեղ, նա ամբողջ բանակով էր գնում: Թագավորության վերացումից հետո մնում էր «Հայոց բանակը», միայն առանց թագավորի: «Բանակ» նշանակում է, հարկավ, և «զորարանակ»:

89 Այս վարդանն է հայտնի Վարդան Մամիկոնյանը, Հայաստանի սպարապետը, Ավարայրի ճակատամարտի հերոսը, որի անունով կոչվում է կրոնական պատերազմը՝ «Վարդանանց պատերազմ»: Վարդանը որդին էր Համազասպ Մամիկոնյանի, որի կինը Սահակ կաթողիկոսի դուստրն էր: Վարդանն ուրեմն թոռն էր Սահակի, որ բացի մեկ դուստրից՝ էլ ուրիշ զավակ չուներ: Վարդանի կնոջ անունն էր Գուստր: Տե՛ս ծան. 154:

90 Նորայր Բյուզանդացին* «Տէր եպիսկոպոսն» համարում է Սահակ կաթողիկոսի

համար ասված: «Տէր» բառը եպիսկոպոսների տիտղոսն էր և՛ հնումն, և՛ նորումն (ինչպես և «սուրբ» բառը, մեր օրով «սրբազան»), բայց եղել է և «Տէր» հատուկ անուն: Ղաղար Փարպեցին Մաշտոցի օգնականների մեջ դնում է «Տէր ի հորձենայ», որին Կորչունը անվանում է «Տիրայր ի հորձենական գաւառէն»: Նույնպես և Մ. հորենացին (Գ., ծգ) ունի՝ «Տէր հորձենացի»: Տե՛ս հաջորդ 93-րդ ծան.:

91 Կայնեականք—գաւառն Կայնեոյ, «աշխարհն Կայնեոյ» (Աղստե—Աղստաֆա գետի հովտում): Այս հիշում է մի քանի անգամ Կիրակոս Գանձակեցին՝ «ի Կայնեականս»—Կայնեի կողմերում, կամ Կայնեո գավառի բնակիչների մեջ: «Կայնեոյ գաւառը» կարող էր կորչունն իր սիրած «ական» անունով անվանել «Կայնեական» գավառ, իսկ բնակիչներին՝ «կայնեականք», ինչպես քիչ հետո «հորձենան» գավառը կոչում է «հորձենական գաւառ»: Բայց անբացատրելի է մնում, թե ինչու պետք է Կայնեո գավառն առանձնացվեր մյուս հեթանոսական շրջաններից և «Տէր» անունով մի եպիսկոպոս ուղարկվեր այնտեղ քարոզելու. մինչդեռ սպասելի էր, որ այդ գավառն ևս, ինչպես է աշխարհագրորեն, մտնի Մաշտոցի գործունեության վայրերի մեջ, քանի որ նա գործում է՝ Գողթնում, Սյունիքում, ապա՝ անցնում գործում է Աղվանքում ու Գարդմանում և Տաշիրքում, և վերջապես՝ առաջին և երկրորդ անգամ անցնում գործում է նաև Վիրբում (Վրաստանում): Մյուս կողմից՝ բնավին անընդունելի է, որ Սահակ եպիսկոպոսը, այսինքն կաթողիկոսը (տե՛ս վերը՝ ծան. 92), քարոզչության ելներ Հայաստանի մի ծայրագավառ, ինչպես Կայնեո գավառն է, թողնելով Այրարատյան գավառը, արքունիքը, «զթագաւորական տեղիսն» և «Բանակն Հայոց»: Նս կարծում եմ, որ «Կայնեականք» բառի մեջ պետք է տեսնել հենց այդ վերջինները և «Տէր եպիսկոպոսի» համար ընդունել, որ դա Սահակ եպիսկոպոսն է: Այս դեպքում «կայնեականք» բառը բացատրվում է «կայնեան» բառից, իբրև «կայնեաներում» եղողների: Եղիչն պատմագիրը գրում է Վասակ մարզպանի համար, թե «յետս կայեալ յուխակ յրիստոնէութեան և աւերեալ գրագում տեղիս Հայոց աշխարհին, մասնաւոր զձմեռոցս արձունի, ու կայանէ (գրվում է նաև՝ կայնակն) զօրացն էին՝ զԳառնին և զԵրամայիս և զԴրասխանակերտն՝ զմեծ գաւառակերտն, զՎարդանաշատն և զամուրն Օշական, զՓառախոտն, զՍարգեանսն, զՅուրակերտն աւան, զԱրուճն, զԱշնակն և զամենայն ոտն Արագածու, և զնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն գիւղս և զաւանս որ շուրջ զնովաւ էին»: Հիշատակված տեղերը գտնվում են Այրարատյան գավառում կամ բոլորովին մոտիկ սահմանների վրա: Գրանք մեծ մասամբ, անշուշտ, ռազմական նշանակություն են ունեցել իբրև արքունի զորակայաններ, ուստի և ավերել է Վասակը, այսինքն՝ դրանց մեջ եղած ուսուստի տաշարը (զոտձիկ) ոչնչացրել: Գրա հետևանքով վարդանը շխարհանալով զորքը կերակրել այդ տեղերում՝ ցրվում է ընդ դաւան գաւառս, զանազան գավառներում, «և զսակաս ի դեղն յաւազ նախարարացն գործակից իր թողեալ՝ բունանայր ի վերայ ունելով զթագաւորանիստ տեղիսն»: Թագավորանիստ տեղեր են եղել հենց հիշված «արքունի ձմերոցները», հարկավ նաև մայրաքաղաքը: Սպասե՛ք օրինակ՝ Ագաթանգեղոսն Անակի համար գրում է, թե «եկեալ յանդիման Եղև թագաւորին հոտորմու յուտի գաւառի, ի հաղխազ քաղաքի, ի ձմեռոցս արձայուրեանն հայոց: Թագավորն ուրեմն նստում էր ձմեռոցներում: Բայց այս վերջինները նաև «կայնեականք գուրացն» էին: Իսկ այդ տեղերի դրոքը միայն «ուսմիկ դրոքը» չէր, այլև աղնը-վականները, որոնք կազմում էին բուն բանակը, «ազատախոտն բանակ նախարարակոյտ զօրացն», այնպես որ Բուզանյը «զօրք» ասելով՝ ընդհանրապես աղնվականներին է հասկանում: Գահր հիմա Կորչունին: Այս տեղեկությունից հետո, կարծում եմ՝ պարզ է, որ «կայնեականք» նշանակում է արքունի զորակայաններում մի տեղ հավաքված-

* Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Տփլիսի, 1900, էջ 148, 20:

ները, իննն «սամիկ զօրք» թե «ազատախումբ բանակ»: Ըստ այսմ՝ Սահակ եպիսկոպոսը պետք է «ի կայնեականս», այսինքն՝ «ի կայեանս զօրացն» եղողներին սովորեցնեք, մնալով Այրարատյան գավառում, թագավորանիստ տեղերում: Այսպես հասկանալով բնագիրը՝ սիտք է հետևյալ խոսքի մեջ առաջին «այլովքն ևս» բառը հապավել իրրև արտագրության ժամանակ առաջացած անհարմար կրկնություն:

⁹² «Սիխոք, սիլիոք»--սիված, ցրված ընդարձակ կողմեր: «ի սիխոս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցեն» խոսքը գրված է ըստ Հովհ., Լ. 35, «Մի՞թե ի սիխոս հեթանոսաց երթայցե՞ և ուսուցանիցե՞ զհեթանոս»: Կորյունի այդ խոսքից երևում է, որ զեռ կուսպաշտ ժողովուրդներ են եղել Գողթնում, Սյունիքում և այլն, ուր գնում է քարզելու Մեսրոպը:

⁹³ Խորձենական գավառ—Խորձեանք, Չորրորդ Հայքի գավառներից մեկը Եփրատի վրա:

⁹⁴ Բնագրի մեջ է՝ «երթեալ իջանէր առ ոտս տանն Գողթան, յառաջին դաստակերտն իւր», որ բառացի նշանակում է «գնաց, իջավ Գողթան տան ստորոտի մոտ, իր առաջվա դաստակերտը»: Հայտնի է, որ Կորյունից շատ կտորներ գրեթե բառացի կան Ազաթանգեղոսի մեջ: Այստեղ կարդում ենք. «Հասանէր և յառաջին դաստակերտսն իւր, յիտաստակն Այրարատեան գաւառին ի Վաղարշապատ քաղաք»: Իսկ ձեռագիրներից ընթերցվածներ կան՝ «յոռոգաստակն, յոռոգաստակն, յոռոգաստակն, յոռոտստակն, յոռոտստակն: Կոր. առ ոտս տանն»: Հմմտ. Կոր. § 33» (Ազաթանգեղայ Պատմ. Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909, 438):— Կորյունի «առուստակն» ձևը երկու ձեռագրներից է առնված: Կորյունի մեջ այդ բառը պետք է սկզբից ունենար «յ» նախդիրը՝ «յառուստակն», ինչպես է Ազաթանգեղոսի մեջ՝ «յոռոտստակն» և այլն: Նոր. Բյուզանդացին (162. 4) կարողավով կամ դարձնելով «յառուստակն», ցուցում է անում «տե՛ս Առուստակ ի 2. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, 204ա): Իսկ այստեղ «Առուստակ» չկա, այլ Ալիշանը Վաղարշապատի մասին գրելիս ասում է. «Գտաննէ՞ր առ Ազաթանգեղեայ կողեալ և այլով իմն մակաղրական անուամբ, որ ոչ այլ ուրեք լսի»: Այդ են՝ «յոռուստակն, Ըոռուստակն»: Ապա նա ավելացնում է. «Այս բառ նորայուր առ մեզ՝ հավաստի ի պարսկականէն [ոռուսակ] ըստ վկայութեան Եղորթի արաբացու աշխարհագրի ի սկիզբն ԺԳ դարու, նշանակել երկիր մշակեալ, յորում իցեն ալանք, այլև Բաղաբ, Բալաբ ոչ մեծամեծք»: Վաղարշապատը մեզնում կոչվել է նաև նոր Քաղաք ու Դաշտ*, որ ըստ երևույթին, համապատասխանում է պարսկերենի «ռուստակ» բառի բացատրությանը: Ըստ այդմ «առուստանն» կամ «առուստակն» սիտք է ուղղել «յառուստակն» կամ ըստ Ազաթանգեղի՝ «յոռուստակն», բանի որ «ո» տառով սկսվող օտար բառերի սկզբում ավելանում է Ա կամ Ը. Գողթան «Առուստակն» այդ բացատրությամբ, եթե այդ ստույգ է, եղել է, ինչպես կարծում եմ, Ագուլիսը. Վերին Ագուլիսն իրրև քաղաք, իսկ Ներքին Ագուլիսն իրրև դաշտ: Ներքին Ագուլիսը հայերն հենց այդպես «Դաշտ» էլ կոչում էին: Իսկ Վերին Ագուլիսն իրրև Գողթնի կենտրոն՝ իր շուկայով՝ քաղաքի դեր էլ կատարում էր մինչև վերջերս: Դառնիկ Ֆետիսյան** ուղղում է այսպես. «Երթեալ իջանէր առ ոտստանն Գողթան յաղաճին դաստակերտն իւր»—գնաց, իջավ Գողթնի ոտստանի մոտ իր առաջվա դաստակերտում: Իսկ Ազաթանգեղոսի հիշված հատվածն ուղղում է այսպես. «հասանէր առ ոտստանն Այրարատեան գաւառին ի Վաղարշապատ քաղաքն»: Այս վերջին ուղղումն անընդունելի է «առ» նախդիր պատճառով, բանի որ Այրարատյան գավառի ոտստանն ու Վաղարշապատ քաղաքը նույնն են, ուրեմն պետք է լինե՞ր՝ «հասանէր յոտստանն Այրարատեան գավառին, ի Վաղարշապատ քաղաքն»: Խորհնացու անունով հայտնի «Աշխարհացուցի»՝ ձեռագիրների մեջ Աղվանքի գավառներից մեկը կոչվում է՝ «Ուռուստակ», «Ուռուստակ», Ուռուստակ աղճատված ձևերով, որոնք նման են Կորյունի և Ազաթանգեղոսի մեջ եղած տվյալ անվանը: Քիչ չի պատահում, որ նույն աշխարհագրական անունն այլ և այլ կողմերում է երևան գալիս: Աճառյան, Հայերեն Արմ. Բառ. «Ուռուստակ»—գլխավոր քաղաք, գավառի կամ նահանգի «մայրաքաղաք»: Այս բառի բացատրությունը տե՛ս նաև Ն. Մառ, Мнимое географическое название вратастак в Истории Агафангела («Записки востр. отд. имп. русск. арх. общ., том IX, 1894 г.):

⁹⁵ Մեսրոպ կողմերը—տե՛ս, ծան. 55:

⁹⁶ Բնագրի մեջ է. «ծնունդս կացուցանէ նշում եմ ըստ նոր. Բյուզանդացու «ծանօթս ցանէին»—ծանոթ դարձրին:

⁹⁷ Սիւնական աշխարհ—Սիւնիք, Հայաստանի նշանավոր նահանգներից մեկը, հյուսիս-արևելյան կողմում: Սյունիքի մեջ էին արդի Հայաստանի Զանգեզուրը, Գարալագյազը և Գեղարբունիքը (Առանա լճի շուրջը):

⁹⁸ Բնագրի մեջ է՝ «եպիսկոպոս տեսուչս», ուղղում եմ եզակի՝ ըստ հայերի նախադասության՝ «որոյ անունն...»:

⁹⁹ «Ժառանգաւորք» եկեղեցույց կոչվում էին այն պատանիներն ու երիտասարդները, որոնք կրթվում էին կրոնական ուսումով և հետագայում դառնում էին եկեղեցու ուխտի ժառանգներ: Կէմիթսում մինչև 1883 թ. կար «ժառանգավորաց դպրոց»:

¹⁰⁰ Սիւնական Վասակա—շատ հայտնի Վասակ Սյունին, Հայաստանի մարզպանը, որ Վարդանանց պատերազմի ժամանակ (451 թ.) անցավ պարսիկների կողմը: Կորյունն այս դեպքից առաջ է գրել իր գիրքը, թե չէ՝ նա Վասակին այդպես չէր գովի:

¹⁰¹ «Մոռա զժողովուրդ քո և զտուն հօր քո» (Սաղմոս, ԽԳ. 11):

¹⁰² Բնագրի մեջ է՝ «յորոց և իմ անարժանիս՝ եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ»—որոնցից [վրաստանում սովորեցրած մանուկներից] և ես անարժանս եղա եպիսկոպոսական կարգի, վիճակի մեջ, այսինքն՝ հասա եպիսկոպոսական կարգի վիճակին: Ըստ այսմ, ինչպես 18-րդ դարից ի վեր կարծել են, Կորյունը դառնում է Վրաց թագավորի իշխանության գնահատելի կողմերից ժողոված մանուկներից մեկը, որոնց սովորեցնում է Մաշտոցը Վրաստանում: Նոր. Բյուզանդացին առանց հիմնավորելու (եր. 385, 3), համարելով աղճատված՝ առաջարկում է այդ կտորն ուղղել այսպես. «Յորոց և գտան արժանիք եյանել ի կարգ եպիսկոպոսական վիճակի»— որոնցից և գտնվեցին արժանիքներ բարձրանալու եպիսկոպոսական վիճակի կարգին: Այդպիսի աղճատումը միշտ էլ հնարավոր է. բավական է, որ երկաթագրի մեջ Գ տառի պիսի ձևակերպման մասը ջնջվի, իսկ S տառի ներքին ձևակերպման մասը բարձրանա, դրանք կկարդացվեն մեկը՝ Ի, մյուսը՝ Մ. և կստացվի «Մ անարժանիք», որ հետո ըստ իմաստի ուղղել են՝ «իմ անարժանիք»: Այդ ուղղումն ընդունելով՝ հանդերձ՝ ես ավելորդ եմ համարում «եղեալ» բառը դարձնել «եյանել», այլ պետք է ուղղել «լիալ», բանի որ նույն իմաստը կարող է արտահայտվել և անցյալ դերբայով: Ուրեմն բնագիրը պետք է ուղղել այս-

* Տե՛ս Մովսէսի Խորենացու Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1843, էջ 606, ծան. 4:

* Ստեփանոսի Տարօնեցու պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 77, 282:

** Կորյուն, Վարք Մաշթոցի, ուղղելու և լուսարանելու ի Դառնիկ Ֆետիսյանի, Երուսաղեմ, 1930, ներածություն, էջ ԺԳ: Այս գիրքը ես ստացել եմ աշխատությունս ամբողջապես պատրաստելուց և Հայ Պետ., հրատարակչությանը հանձնելուց հետո. ուստի հնարավորություն չունեցա անդրադառնալու Գ. Ֆետիսյանի շատ կարծիքներին, մասնավորապես այնպիսիներին, որոնք անընդունելի են ինձ համար:

պէս. «Յորոց և գտան արժանիք ելեալ ի կարգ Լսիսկոպոստութեան վիճակ»: Այս ուղղու-
մբն ընդունելի են համարում, որովհետեւ այդ համարվում է իմաստին հաջորդ նախա-
դասութեան, որի սկզբի «որոց» դերանունը վերաբերում է այդ Լսիսկոպոստական վիճակին
արժանի եղածներին, մինչդեռ նախորդ «յորոց» դերանունը վերաբերում է սովորեցնելու
համար վաճառական կողմերից ժողոված մանուկներին: Եթէ «իմ անարժանիս» ձևը պահպի,
Կորյունը կդառնա այդ մանուկներից մեկը, մինչդեռ դրանից առաջ Կորյունն իրեն զնում
է իբրև մեկը՝ Վաղարշապատում սովորողներից, որոնց իբրև «ի կատարումն գիտու-
թեան» հասածներին, դրանց թելում և Կորյունին, ուղարկում են Հայաստանի վաճառական
կողմերը սովորեցնելու Գարձյալ, մի ուրիշ տեղ Եզնիկ Կողբացու համար ասում է,
թէ իր «ընտանեկոյն սննդակիցն» է: Տե՛ս առաջարան § 2:

¹⁰³ Հայաստանը 387 թ. բաժանվել էր երկու հարևան մեծ տերութիւնների մէջ:
Արևելյան մասը գտնվում էր Պարսից թագավորի, արքայից արքայի գերիշխանութիւն
տակ. բայց դեռ մինչև 428 թ. ուներ իր առանձին Արշակունի թագավորը: Իսկ արևմուտ-
յան մասը հռոմեացից (հռոմեացի) արևելյան կայսրութեան իշխանութեան ներքո էր:
Հայերեն անվանում էին նաև հունական հունաց կողմեր, իշխանութիւն, որովհետեւ պե-
տական լեզուն էր հունարենը: Իշխանութեան կենտրոնն էր Կոստանդնուպոլիս քաղաքը:
Հայաստանի այս մասում կայսրները շուտով վերացրին հայկական թագավորութիւնը
և երկիրը կառավարում էին առանձին կուսակալներով, որ կոչվում են նաև զորավար,
սպարապետ:

¹⁰⁴ «Հիսիսական կողմանք» կոչվում են Հայաստանը և Հայաստանից հյուսիս
գտնված երկրները, այս դեպքում՝ Արևելյան Հայաստանը և Վրաստանը: Հմմտ. Մ.
Խորենացու խոսքը՝ Ողբի մեջ Հայաստանի համար. «հանուրց հիսիսականաց վեհա-
գոյն»:

¹⁰⁵ Քեոզոս Բ., որ գա՛ է բարձրանում մանուկ հասակում 408 թ. և իշխում է
մինչև 450 թ.:

¹⁰⁶ Արկադիոս (395—408 թ.) առաջին կայսրը արևելյան հռոմեական իշխանու-
թեան:

¹⁰⁷ Մելիտինէ—այժմյան Մալաթիա քաղաքը, Եփրատ գետից արևմուտք, Սամոսատ
քաղաքից հյուսիս: 4-րդ և 5-րդ դարերում հռոմայեցոց կայսրութեան մեջ էր և Փոքր
Հայաստանի կենտրոնն էր:

¹⁰⁸ Գերջուն—Մեծ Հայաստանի Բարձր Հայք նահանգի գավառներից մեկը, Կարնո
(Արդրում) գավառից հարավ-արևմուտք, Երզնկայից արևելք, Եփրատի հովտում:

¹⁰⁹ Բնագիրն է՝ «Եւ ելեալ յաճարայն դիմոսական և բազում պատիւ գտեալ հա-
սանէին ի իրաւորակաց քաղաքն Կոստանդինական»: Այս հատվածի մեջ «յանարոյն»
ուղղում են «յանգրուարն», որ նշանակում է «կառք, սայլ, սայլակառք, պատգարակ»:
Նույնը վերագրածի համար ասվում է. «Եւանէին ի դեպակս և ի կառս արքունատուրս...»

¹¹⁰ Սակերբ—սրբազան գիր կայսրի, կայսերական նամակ sacra rescripta սրբ-
բազան հրամանագիր:

¹¹¹ Բնագիրն մեջ է՝ «Վասն ժանտաղործ ազգին բարբարոսաց». քիչ հետո «ձեռն
արկանէր զգժպատեհ և կամակոր բարբարիանոս աղանդն քննելոյ»: Առաջին դեպքում
ուղղում ենք՝ «բարբարիանոսաց»: Մ. Խորենացին (Գ. ծը) ունի՝ «քննել զժանտաղործ
բորբորիտոնան»: Հավանորեն «բարբարիանոս» և «բորբորիտոնան» բառերից առաջինը
մյուսի դժգոհական ուղեատումն է: Հայկական աղանդների մասնագետ Կարապետ
Տ. Մկրտչյանը գրում է իր «Հայոց եկեղեցու պատմութեան» մեջ (Վաղարշ. 1908, էջ
108). «Գծվաք է որոշել, թէ մեզ հայտնի քրիստոնեական աղանդներից որի՛ մասին է
138

խոսքը: Բորբորիտոն անունով աղանդավորներ հայտնի են ընդհանուր եկեղեցու Գ.—Ե.
դարու պատմութիւնից, որոնց ծագումն ու բնավորութիւնը մոտ թէ են, և դժվար թէ սոցա
մասին ինի կորյունի հիշատակութիւնը, այլ ավելի հավանական է, որ նրա հիշած
աղանդը խիստ առնչութիւն ունենա այն մտնեցութեան հետ, որով... ստիպված էին
զարգվել Ս. Մաշտոցի անմիջական աշակերտները: «Բոկոսու Մինգանա՛ հայտնի ասո-
րագետը՝ կկարծէ, թէ burburiani ծանոթ աղանդն է ատ, որ վերին Միջագետք և անկե
Հայաստան տարածված էր, և որուն դեմ քանի մը տեղեր գրած է Ս. Եփրեմ»
(Գ. Տնազլյան, Կորյուն, Վարք Մաշթոցի, էջ 38):

¹¹² Ագոստոս (սուրբ, սրբազան, վեհ, վեհափառ)—Օկտավիանոս կեսարի մակա-
նունն իր միահեծան իշխանութիւնից ի վեր, և նրանից հետո տիրոջս բոլոր հռոմեա-
կան կայսրների և կայսերական տան անդամների, սրանցից՝ առանձնապէս կայսրուհու
(augusta): Կորյունը իր սովորական ձևով ածականաբար է գործածում. «Եւ երկիր
պղտեալ ծիրանափառ աւգոստականացն»: Պետք է հասկանալ՝ Բոկոսու կայսրին և Եվ-
գոստիս կայսրուհուն:

¹¹³ Հայեր, եկեղեցու հայեր կոչվում են մեր թվ. առաջին վեց դարերում ապրած
այն վարդապետները, որոնց գրվածքները կանոնական են ընդունվում դավանարանա-
կան տեսակետով, ինչպես են՝ Աթանաս, Կլարեդ Երեսուղեմացի, Բարսեղ Կեսարացի
և ուրիշները:

¹¹⁴ Աղվանք (Ալբանիա)—Մեծ Հայաստանից հյուսիս-արևելք, Կուր գետի ափերից
մինչև Կասպից ծովն ընկած երկիրը, որ կոչվել է նաև Առան: Հետագայում Հայաստանի
մի քանի գավառներն ևս Կուր և Երասխ գետերի ստորին հոսանքների միջև՝ մասն են
համարվել Աղվանքի Աղվանները եղել են հայերին բարեկամ ժողովուրդ:

¹¹⁵ Արտաշես—Վառձապուհ արքայի որդին, վերջին Արշակունի թագավորը Հայաս-
տանում:

¹¹⁶ Բաղասական կողմեր—Բաղասական դաշտ Աղվանքում, հավանորեն երկրի
հյուսիս-արևելյան կողմերում, հոների մոտիկ սահմաններում:

¹¹⁷ Գարդման, Գարդմանայ ձոր, Գարդմանք—Հայաստանի Ուտի նահանգի գավառ-
ներից մեկը, այժմյան Շամբոր գետի հովտում: Այլ գետի վերին հովտում այժմ կա
Գարդմանիկ գյուղը: Մի ժամանակ մտել է Աղվանքի մեջ:

¹¹⁸ Տաշիր, Տաշիրք—Մեծ Հայաստանի հյուսիսային կողմում՝ Վրաստանին սահ-
մանակից Գուգարք նահանգի գավառներից մեկը, այժմյան Լուին, հին Լոռի թերթի գա-
վառը, ուր էր Տաշրատափ, այժմյան Լոռվա տափաստանը:

¹¹⁹ Կորյունը սրանից առաջ երկու Հովսեփ է՝ հիշել, երկուսն էլ Մաշտոցի աշա-
կերտներ: Մեկն սկզբում չիշած Հովսեփն է, որ իրամյում է Կորյունին գրել Մաշտոցի
վարքը (տե՛ս ծան. 4): Սրա համար չետո Կորյունն ասում է՝ «որ ի սկզբան գրեցաք»: Երկրորդն է
Հովսեփ «ի Պաղանական տանն» (Պաղանցին), որի հետ Մաշտոցը Սա-
մոսատում իարգանութիւնն է անում (տե՛ս ծան. 73): Թարգմանութիւն անելու համար
եղեփա ուղարկվել է Հավանորեն այս երկրորդ Հովսեփը, որի համար է գրում՝ «զոր
ի վերոյն լիչեցաք»: Մ. Խորենացին (Գ., 4) էլ Եզնիկի հետ եղեփա ուղարկվածի՝ հա-
մար լով Հովսեփ է գրում, առանց որոշելու, թէ ո՞ր Հովսեփն է:

¹²⁰ Եզնիկ—հայտնի Եզնիկ Կողբացին է, Սահակ կաթողիկոսի գործակիցն Աստվա-
ծաշնի թարգմանութիւնը հունարենի համեմատ դարձնելու ժամանակ, և ճշդ աղան-
դոց՝ գրքի նկարագրը:

¹²¹ Նիկիա—քաղաք Բիթանիայի հյուսիսային կողմում (Փոքր Ասիայի արևմտյան
կողմում): Այստեղ 325 թ. Կոստանդին կայսրի ժամանակ գումարով է նիկո տիեզերա-

կան ժողովը, որ նշովել է Արիտան և նրա ուսումը, կազմել է քրիստոնեական «հավատքի հանգանակը» («Հավատամբ») և հաստատել թվով 20 կանոններ: Հայոց եկեղեցուց այդ ժողովին մասնակցել է Գրիգոր Լուսավորչի որդին՝ Արիստակեսը:

¹²² Եփեսոս—քաղաք Փոքր Ասիայի արևմտյան կողմում, էգեյան ծովի ափին, Ջմիրնայից հարավ: Այստեղ 431 թ. գումարվել է Եփեսոսի տիեզերական ժողովը, որ բանադրել է Թեոդորոս Մոպսուեստացու աշակերտ նեստորի ուսումը, նեստորականության աղանդը:

¹²³ Կտակարանը—գրքեր, գրքեր, առանձնապես Ս. Գրքերը, որ բաժանվում է երկու մեծ մասի—հին և նոր, որոնք կոչվում են առաջինը՝ Հին Կտակարան, երկրորդը՝ Նոր Կտակարան: Երկրորդը քրիստոնեական շրջանին է վերաբերում. առաջինը նախաքրիստոնեական հրեական գրականությունն է:

¹²⁴ «Եկեղեցական գրոց գումարություն»—եկեղեցական գրքեր. ընդունում են, թե զրանք եկեղեցում ժամասացության ժամանակ զործածած գրքեր են՝ ժամագիրք, պատարագամատուց, տոնական, որոնց հիմնական մասերը հին են:

¹²⁵ «Հայրապետաց սրբոց ճշմարիտ իմաստություն»—հակացվում է եկեղեցական բարձրագույն աստվածաբանական գիտության վերաբերյալ գրքեր: Թե ի՞նչ գրքեր են թարգմանված, այդ հայտնի չէ:

¹²⁶ Եզնակ—միևնույն եզնիկ Կողբացին է:

¹²⁷ «Մեկնություն գրոց»—Ս. Գրքի մեկնություն: Ընդհանուր եկեղեցական գրականության մեջ մեկնարանական ճյուղն արդեն զարգացած էր 5-րդ դարի առաջին կեսին և, քանի որ առաջ էին գալիս զանազան աղանդներ, մեկնությունը կարևոր էր համարվում՝ Ս. Գրքի «ուղղափառ» եկեղեցական տեսակետով հասկանալու համար:

¹²⁸ «Աստուածակարգ պատգամաւորք»—աստծու կարգած պատգամավորներ—մարգարեներ և առաքյալներ: Այսպես կոչվում են նրանք իբրև աստծու պատգամները, պատվերները բերող, ասող:

¹²⁹ «Յօրէն Տեսնն են կամք նորա, և յօրէնս նորա խորհեսցի նա ի տուէ և գիշերի» (Մաղոս, Ա. 2):

¹³⁰ «Միտ դիր ընթերցուածոց, մխիթարութեան, վարդապետութեան: Մի՛ անփոյթ առներ զշնորհացոք որ ի քեզ են... Յայդ խորհեսց և ի գոյն կանխեսչիր... ի դմին յամեսչիր: Զայդ եթէ առնիցես, և՛ դանձն ապրեցուցես, և՛ զայնոսիկ որ քեզն լսիցեն» (Ա. թուղթ առ Տիմոթէոս, Գ. 13—16):

¹³¹ «Ճառս յաճախագոյնս, դիրպատումս: Մեր հին գրականության մեջ կա ճառերի մի ժողովածու, «Յանախապատում ճառք» անունով հայտնի: Այդ ճառերը հին ժամանակներից ի վեր վերագրվել են Գրիգոր Լուսավորչին, անշուշտ, որպեսզի ավելի ևս ընդունելի դառնան հետագայում: Ազաթանգեղոսի «Հայոց Պատմութեան» մեջ ևս նման խոսքերով ասվում է, թե Գր. Լուսավորիչը ճառեր է գրել: Բայց Ազաթանգեղոսի մոտ կան բազմաթիվ բառեր ու դարձվածներ, որոնք կան նաև Կորյունի այս գրությունի մեջ. սրանց հիման վրա նոր. Բյուզանդացին իր հիշված գրքի մեջ եզրակացնում է, թե Ազաթանգեղոսի Պատմությունը Կորյունի գործն է: Բացի այդ, երկուսի մեջ էլ կան բազմաթիվ ամբողջական նման կտորներ, որոնք բովանդակությամբ մեծ մասամբ ավելի Մաղտոցին են համարվում, բան Գր. Լուսավորչին: Այդ կտորներն ամենայն հավանականությամբ Կորյունից են մուծվել Ազաթանգեղոսի մեջ:

¹³² «Յայտնություն»—այսպես կոչվում է Հիսուս Քրիստոսի երկրորդ գալուստը, որին հավատում էին քրիստոնյաները: Այդ ժամանակ իբր թե պիտի լիներ «վերջին դատաստանը», և արդարները վարձատրվեին, մեղավորները պատժվեին, իսկ սգավորները

պիտի մխիթարվեին: «Երանի սպառնաց, զի նոքա մխիթարեսցին» (Մատթ., Ե. 2): «Եւ ակն կայցուք հրանելի յուսոյն, և յայտնութեան փառած մեծին Աստուծոյ և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (Տիտոս, Բ. 13):

¹³³ «Անձաւանուտս» ասածներն իսկապես ճգնավորներն են, որ կոչվում են նաև «լեռնական»: Բայց և վանքերը կամ մենաստանները, «եղբայրանոցները» շինվում էին լեռներում, «շէն և անշէն» տեղերում: Այստեղ ապրում էին խմբերով, իսկ ճգնավորները «մենակեաց» էին կամ սակավաթիվ ընկերներով, աշակերտներով, «սորամուտ ծակախիթ» էին լինում: «Արգելական» ասածներն էլ վանականներ են, որոնք «արգելված», այսինքն փակված ապրում էին իրենց վանքերում, «արգելվանքերում», ինչպես կոչվում էին առանձնապես կուսանների վանքերը:

¹³⁴ «Հաճեալ եմ ընդ տկարութիւնս, ընդ թշնամանս, ընդ վիշտս, ընդ հալածանս և ընդ նեղութիւնս վասն Քրիստոսի, զի յորժամ տկարանամ, յանյժամ զօրանամ» (Բ. Առ Կորնթացիս, ԺԲ. 10):

¹³⁵ «Լաւ ևս լիցի ինձ պարծել ի տկարութիւնս, զի բնակեսցէ յիս՝ զօրութիւն Քրիստոսի» (Բ. Առ Կորնթացիս, ԺԲ. 9):

¹³⁶ «Եւ մի՛ արբենայք գինով, յորում զեխութիւն է, այլ մանաւանդ լցարուք հոգևով, խոսել ի սիրտս ձեր սաղմոսիւք և օրհնութեամբք» (Եփես., Ե. 18):

¹³⁷ «Սկսաւ Յիսուս առնել և ուսուցանել» (Փոքր Եւաքելոց, Ա. 1):

¹³⁸ Թաբոր լեռ—արաբական Ջեբել Տուր, Տիբերիական լճի հարավ-արևելքում: Իբր այս լեռան վրա է Հիսուս տվել իր հայտնի «երանությունները» (Մատթ., Ե. 1—12):

¹³⁹ Կանոնական աղոթք—բրայական օրենքով սահմանված աղոթք:

¹⁴⁰ Տիբերիական ծով, այլև Գալիլիայի լիճ, Պաղեստինի հյուսիսում, լճափին գտնված Տիբերիա, Տաբարիս քաղաքի անունով:

¹⁴¹ Բաղարշակերք, Բաղարշակերաց օրեր—բրայական տոնի օրեր, երբ յոթն օր բաղարշ հաց էին ուտում:

¹⁴² Զիթենյաց լեռը գտնվում է Երուսաղեմի մոտ:

¹⁴³ «Արթուն կացէք և աղօթս արարէք, զի մի՛ անկանիցիք ի փորձութիւն» (Մատթ., ԻԶ. 4): «Արթուն կացէք և յաղօթս կացէք, զի մի՛ մտջիք ի փորձութիւն» (Մարկոս, ԺԳ. 38): «Կացէք յաղօթս, զի մի՛ մտանիցէք ի փորձութիւն» (Ղուկաս, ԻԲ. 46):

¹⁴⁴ «Ձոր կամքն յաղօթս՝ որպէս արժան իցէ՛ ոչ գիտմբ, այլ ինքնին Ղոգին բարեխօս լինի ի հեծութիւնս անմոռնչս: Բայց որ քննեն զսիրտս, գիտէ զինչ խորհուրդ է հոգւոյն. զի ըստ Աստուծոյ բարեխօս է վասն սրբոց» (Հռոմ., Ը. 26, 27):

¹⁴⁵ Տե՛ս ծան. 136:

¹⁴⁶ Խոսքը վերաբերում է քրիստոնեական դավանությանը Երրորդության անձերի մասին, Ուղում է ասել, թե Երրորդության անձերը (հայր, որդի, հոգի) միևնույն պատիվն ունեն, ուստի Ղոգին բարեխոսել չէր կարող, այլ այդ՝ մարդկանց սովորեցնելու համար է ասվում:

¹⁴⁷ Բնագիրն է՝ «առաքելութեան», ուղղում եմ ըստ նոր. Բյուզանդացու՝ «առաւելութեան»—շատ, շատ ու շատ ավելի, բազմապատկան՝ «էվելոք»:

¹⁴⁸ Բնագրի մեջ՝ Թեոդորոս, ուղղում եմ՝ Թեոդորոս: Դա Թեոդորոս Մամեստացին կամ Մոպսուեստացին է, ծնված 350 թ. Անտիոքում, մեռած 428 թ., Հովհան Ոսկերբուհի աշակերտակիցը, Մոպսուեստի եպիսկոպոս, հեղինակ բազմաթիվ գրվածքների, որոնք 553 թ. նշովվել են Կոնստանդնուպոլսի ժողովում, իբրև նեստորականության սկզբնահոր գրվածքներ: Աղանդապետ նեստորը եղել է նրա աշակերտը: Տե՛ս ծան. 122:

¹⁴⁹ «Միւնհողոս» հունարեն բառ է և նշանակում է՝ ժողով: Այսպես կոչվում էին

ևյիսկոպոսաների ժողովները, որոնք կարգավորում էին եկեղեցական խնդիրները հավատ-
քի ու բարեկարգության վերաբերյալ: Երկու տեսակ ժողովներ են որոշվում. 1) Ընդ-
հանուր կամ տիեզերական կոչված ժողովներ, որոնց որոշումներն ընդունում են բոլոր
քրիստոնյաները: Հայոց եկեղեցին այդպիսի ժողովներից ընդունել է միայն երեքը: 2)
Ազգային եկեղեցական, Հայոց եկեղեցու ժողովներ, որոնց մասնակցում էին ոչ միայն
հոգևորականները, այլև աշխարհականները: Ժողովները հրատարակում էին իրենց կա-
նոնները:—Սիրնհոդոսական հայրապետներ» կոչվում են ժողովների մասնակցող մեծ
«հայրերը», եկեղեցու հայրերը, տվյալ դեպքում Եփեսոսի ժողովին մասնակցող եպիս-
կոպոսները: Մեղ հասել է մի թղթակցութուն Եփեսոսի ժողովի երկու ներկայացուցիչ-
ների և Սահակի ու Մաշտոցի միջև՝ Թեոդորոս Մոսկովեստացու ուսման մասին:

¹⁵⁰ Բագրավանդ գավառ—այժմյան Ալաշկերտի գավառը:

¹⁵¹ Նավասարդ ամիս—հայկական տոմարի առաջին ամիսը: Հազկերտ Բ.-ի թա-
գավորության առաջին տարում Նավասարդի 30-ը, երբ վախճանվեց Սահակը, ընկնում
է 439 թվի սեպտեմբերի 7-ին: Տե՛ս ծան. 175:

¹⁵² «Անուշահոտ լուղի պաշտամունք»—հիվանդներին, մահամբժաններին յուղով օծե-
լու ծեսը, որ կատարում էին նախկին քրիստոնյաները—«օծումն հիանդաց»:

¹⁵³ «Ի ձեռու քո յանձն առնեմ զհոգի իմ» (Սաղմ., Լ. 6):

¹⁵⁴ «Տէր Յիսուս, ընկալ զհոգի իմ» (Գործք. Առ. է. 58):

¹⁵⁵ Իշխանուհի Դուստր—տե՛ս ծան. 91:

¹⁵⁶ Աշտիշատ—նշանավոր մեհյանի գյուղը, որ հեթանոսական շրջանում պատկա-
նում էր Վահունի քրմապետներին իբրև իրենց սեփական գյուղը (Մ. Խորենացի, Բ. Ժք),
իսկ քրիստոնեության ժամանակ անցել էր Գրիգոր Լուսավորչին և նրա ժառանգներին:
Հին մեհյանի տեղ (ուր կային Վահագն աստծու և Անահիտ ու Աստղիկ դիցուհիների
բազիլիսները) շինված էր մարտիրոսական խորան, լեռան սարահարթի վրա, Ս. Կարա-
պետի վանքի արևելյան կողմում, 6 ժամ ճանապարհի հեռավորությամբ:

¹⁵⁷ Բնագրի մեջ է՝ «զՏիմոթէոս»: Նոր. Բյուզանդացին առաջարկում է ուղղել
«զՏիտոս», որովհետև այդ բովանդակությունը կա Տիտոսի մասին. «Ոչ ետու հանգիստ
հոգւոյ իմում, քանզի ոչ գտի ես անդ (ի Տրովպա) զՏիտոս գեղարար իմ» (Բ. Կորնթ.,
Բ. 13): Գովար է որոշել, թե արդյոք սկզբնապես «Տիտոս» է եղել և արտագրողների
անզգուշությունից գրված է «Տիմոթէոս», թե՛ հենց Կորյունն ինքն անուշարարությամբ
«Տիմոթէոս» է գրել:

¹⁵⁸ Տպագիրներում է «տերունական», ուղղում եմ «ծերունական» ըստ երկու ձևա-
գիրների:

¹⁵⁹ Սահակի մահվան տարում մեհեկան ամսի 13-ն ընկնում է 440 թվի փետրվարի
17-ին: Տե՛ս ծան. 174:

¹⁶⁰ Հմայակ Մամիկոնյանը Վարդան Մամիկոնյանի եղբայրն է:

¹⁶¹ Օշական գյուղի մի մատուռում, ինչպես պատմածից երևում է, առաջ էլ թաղ-
ված են եղել մարտիրոսներ կամ վկաներ, այսինքն քրիստոնեական հավատի համար նա-
հատակներ: Բայց այդ տեղը նշանավոր է դարձել միայն Մաշտոցի այնտեղ թաղվելուց
հետո, և դա ժողովրդի մեջ մինչև վերջերս հայտնի էր միայն իբրև «Սուրբ Թարգմանիչ»,
որ է թարգմանիչ Մաշտոցը:

¹⁶² Մաշտոցի գերեզմանի վրայի տաճարը («խորանը») 1860-ական թվականներին
բոլորովին խարխուլ դրույթյան մեջ է եղել: Այժմյան տաճարը հիմնովին նոր շինված է
1870-ական թվականներին Գեորգ Գ. կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ: 1880-ական
142

թվականներին տաճարի մոտ կար մի փոքր կամարակապ ծածկ, որ ցույց էին տալիս
իբրև Վահան Ամատունու գերեզման:

¹⁶³ Հովսեփ տեղապահ: Տե՛ս ծան. 4:

¹⁶⁴ Տիգրան քաղաք (Կոնստիտին)—Տիգրիս գետի ձախ ափին, Բաղդատ քաղաքից
մոտ 18 կիլոմետր հարավ: Հիմնված է Պարթև Թագավորներից, որոնց ձեռնադրին նըս-
տավայրն էր: Պարսից Սասանյան Թագավորների օրով Իրանի տերության մայրաքա-
ղաքն էր:

¹⁶⁵ «Խոստովանող» կոչվում էին քրիստոնեական հավատի համար շարշարվողները,
որոնք իրենց հավատը չէին ուրանում և Քրիստոսին աստված էին «խոստովանում», այ-
սինքն ճանաչում:

¹⁶⁶ Բնագիրն «Իսկ բարեացարտին Վահանայ» բառերից սկսած մասամբ աղ-
ճատված է: Ուղղում եմ կետադրությունը. այն է՝ «վայելեր» բառից հետո դրված մի-
ջակետը դարձնում եմ վերջակետ և շարունակությունն սկսում եմ նոր տողից. այսպե՛ս՝
«դարձան» բառից հետո վերջակետը դարձնում եմ բոլի, որին անմիջապես հաջորդում
են՝ «ոչ եթե»... Ամբողջ բնագիրն ստացվում է այսպես. «Իսկ բարեացարտին Վա-
հանայ, որ յանկարծաճաս կենաց ամենեցուն լինել՝ աշխարհածնունդ. հայրենեացն
սեպհական որդի գտեալ շնորհքն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, մերձաւոր կենակից
[լինել] վայելեր:

Եւ զի ըստ օրինակի գրելոցս առ ի մէջ հարքն ի կատարումն դարձան՝ ոչ եթէ
ի հին համբաւոց տեղեկացեալ և մատենագրեալ գայս կարգեցար»...

Պետք է նկատել՝ 1) «Վահանայ» բառից հետո եղած «որ» բառը արտագրողի
անուշարարության հետևանքով գրված է լինելը՝ բառից հետո: Բառերի այսպիսի տեղա-
փոխություն սովորական է ձեռագիրների մեջ: 2) «Վահանայ» հոլովը սեռական չէ, այլ
տրական, միջադաս երկրորդական նախադասությունը դուրս թողնելով ստացվում է
«Վահանայ... վայելեր»...— Վահանին վայել էր, կվայելեր, Վահանին ակն էր: 3)
«Հանկարծաճա: կենաց ամենեցուն լինել» նշանակում է հանկարծ, անսպասելի կերպով
օգնության հասնել ամենքին և փրկել, կյանքի պատճառ լինել, ինչպես գրում է Կորյունը,
ինչպես հասկանում են ուրիշները: «Հանկարծաճաս» բառի նշանակության համար հիմա,
«արագահաս Ս. Ասրգիս»—արագ օգնության հասնող: Եվ վերջապես՝ 4) Վահան Ամատու-
նին, որի համար նշվածն գրում է՝ «Իբրև գճայր վերակացու համարեալ էր աշխարհական
քրիստոնեից», նա իբրև աշխարհի հաղարարիտ իր բարձր պաշտոնով շատ մարդու
օգնության նպատակ է կրողի պատճառ դարձած է եղել, ինչպես գրում է Կորյունը:
Նույնը, մի փոքր տարբեր ձևով, գրում է Վաղար Փարսեցին իր նամակի վերջում՝ մարդ-
պան Վահան Մամիկոնյանի մասին. «... յորմանէ ամենայն մարդ ի հայս, յաւագ և ի
կրտսեր, հասեալ է մեծապես օգտակարութիւն, և զահ և փառք, իսկ ոմանց և ի մա-
հուանէ ի կեսնս, և ի կորստենէ գտանել և ի միջի լինել, զու. տէր, եղեալ ես պատ-
ճառ»:

¹⁶⁷ Բնագիրն է՝ «մերձաւոր կենակից վայելեր»: Սուտ-Կորյունի մեջ է՝ «մերձաւոր
կենացն յափտենից լինէր»—«հավիտենական կյանքին մերձավոր էր լինում» Վահանը:
Բայց այդ Սուտ-Կորյունի ըմբռնումն է, որի համեմատ նա փոփոխել է բնագիրը: Իսկա-
կան Կորյունի գրածի իմաստն է՝ «մերձաւոր կենակից կենացն լինել վայելեր», որ է՝
Վահանին վայել էր մերձավոր մասնակից լինել նրանց (= սուրբ հայրերի) կյանքին,
գործունեությանը: Եվ Կորյունի այս վկայությունից երևում է, որ Վահանը նույնպես
դարձել է մեր աշխարհը վերածնող հայրերի հարազատ որդին, հարկավ, իբր հոգևոր
ծնունդ, և մտտիկ մասնակցություն է ունեցել նրանց կյանքին, գործունեությանը:

Տարօրինակ չպիտի թվի «կենակից կենացն» կրկնությունը, որ հազվադեպ չէ, ինչպես օրինակ, Կորյունը մի փոքր վերևում գրում է նույն Վահան Ամատունու և Հմայակ Մամիկոնյանի համար, թե՛ չին «համանակատարք վարդապետական հրամանաց»—վարդապետի, այսինքն Մաշտոցի հրամանների հրամանակատար: Բայց և այնպես ավելի պարզ լինելու համար միայն՝ Սուտ-Կորյունից առնելով՝ ավելացրել եմ միայն «լինել», որ, իմ կարծիքով, սկզբնապես եղել է բնագրի մեջ: Սուտ-Կորյունը պարզել է խոսքը, դուրս ձգելով «վայելէր» բառը և «լինել» բառը դարձնելով «լինէր»: Ըստ այսմ և բարեացապարտին Վահանայ՝ դարձնելով ուղղական հոլով:

Անհասկանալի է, թե ինչպե՛ս այս հատվածից եզրակացնում են ոմանք, թե Վահան Ամատունին արդեն վախճանված է եղել այն ժամանակ, երբ Կորյունը գրելիս է եղել այդ տողերը. մինչդեռ Վահանն ըստ Ղազար Փարպեցու դեռ ապրել է և մասնակից է եղել Կարդանանց պատերազմին: Այդպիսով, հետևյալում են, Կորյունի երկն ավելի ուշ ժամանակի գործ է, բան 440-ական թվականների առաջին տարիները: Ոչ մի հիմք չկա այդպես մտածելու. նույնիսկ Կորյունի գործածած բայերի ժամանակը՝ «լինէր», «վայելէր» թույլ չի տալիս այդպես մտածելու: Զպիտի մոռանալ, որ Կորյունն անցյալ ժամանակի համար է գրում, և այն, որ այդ գրելիս նա նկատի ունի Մաշտոցի ժամանակը, իսկ Մաշտոցն արդեն վախճանված էր: Այդպիսի դեպքերում հին եզրությունը միշտ էլ անցյալ ժամանակով է պատմվում:

¹⁶⁸ Բնագրի մեջ է «Ի նշանակադիմակացն քակելով զհամատուրսն կարգեցաք»: Սուտ-Կորյունի մեջ է. «Ի նշանաուր գիտակացն պատմելով՝ զհամառուտ պատմեցաք»: «Քակելով» բառն ուղղելով «քաղելով»՝ բնագիրը վերականգնում եմ այսպես. «Ի նշանաուր գիտակացն քաղելով՝ զհամառուտ կարգեցաք»—նշանավոր գիտակ (=տեղյակ) անձերից քաղելով՝ այս համառուտ կարգեցինք: «Նշանավոր գիտակներն» անշուշտ Մաշտոցի մյուս աշակերտներն են: Կորյունը, հարկավ, ամեն բան չէր կարող իմանալ, պետք է ուրիշներից էլ հարցնել: Թե «համառուտ» է գրել, այդ երևում է նախորդ և հաջորդ խոսքերից, թե շատ բան թողել է, նրանց բոլոր ասածները չի գրել և այլն:

¹⁶⁹ Բնագրի մեջ է «այլ և որ զատենանն ընթեռնուն՝ յայտնի է»: Ուղղում եմ ըստ Սուտ-Կորյունի՝ «զմատենանս»: Ըստ այսմ Կորյունն ասում է, թե իր գրածները ոչ միայն իրեն են հայտնի, այլև իր մատյանը՝ գիրքը կարգացողներին: Իսկ այդ գիրքը կարգացողներն առաջին հերթին էին Մաշտոցի աշակերտները, որոնք գիտակ էին իրենց ուսուցչի գործերին, որոնցից և քաղել է, այսինքն ժողովել է իր գրածները մասամբ:

¹⁷⁰ Բնագիրն է, «Քանզի չէաք իսկ հանդուրժողը զամենայն արարեալսն կտակաւ զիրաքանչիրսն»: Սուտ-Կորյունն ունի. «Քանզի և ոչ իսկ հանդուրժէաք բաւել կարել զամենայն արարեալս սրբոցն գրով նշանակել զիրաքանչիրսն»: Բնագրի մեջ պիտի առնել «նշանակել» բառը:

¹⁷¹ Բնագիրն է. «Ի դիրագոյնս և ի հեշագոյնս, յառաքելական անդր զանձինս պատսպարեցաք»—այս ավելի հեշտ ու դյուրինի, առաքելականի մեջ պատսպարվեցինք (=պաշտպանվեցինք): Տե՛ս Առաջբան, § 5:

¹⁷² Բնագիրն է. «որք ամենապարծ և կենդանատուր խաչին ծանուցեալք»: Սուտ-Կորյունն ունի. «որք ամենապարծառ հաւատով և վարուք ծանուցեալք»: Ուղղուն ընդունում եմ Սուտ-Կորյունինը: Խաչանշան լուսավոր ձևը վերաբերում է միայն Մաշտոցին: Որե՛ն մեկն է մտքրել այդ, առանց մտածելու, որ Կորյունն այս վերջի մասում խոսում է Սահակի ու Մաշտոցի համար, գրելով՝ սրբոցն, իրեանց, նքօք և այլն:

¹⁷³ Բնագիրն ունի՝ «Իրամոնայ», ուղղում եմ «Կրմանայ»:

¹⁷⁴ Բնագրի մեջ պակասում են Վոսաթ թագավորի տարիները: Պետք է լինի Հազ-

կերտի տարիներից հետո այսպես. «Եւ Վոսաթայ ամս ութ և տասն»: Սկզբնապես անպայման եղել է այդ. թե չէ Մաշտոցի կրոնավորության տարիների հաշիվը սխալ կլինի, մինչդեռ դրանով ճշտվում է 45 թիվը. 6+21+18=45: Հազվերտ Բ.-ի առաջին տարին հաշվի չի առնվում:

¹⁷⁵ Սահակը վախճանվել է 439 թ. հայոց նավասարդ ամսի 30-ին, որ է սեպտեմբերի 7-ին, հինգշաբթի օրը: Մաշտոցը վախճանվել է մեհեկան ամսի 13-ին, որ է 440 թ. փետրվարի 17-ին, շաբաթ օրը: Տե՛ս «Արարատ» մասագիր, էջմիածին, 1912, № 5—6, էջ 500—50. Գալուստ Տ. Մկրտչյանի հորվածը՝ «Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ»:

¹⁷⁶ Հազվերտ Բ.-ի առաջին տարին, որ Կորյունը հաշվի չի առնում, ընկնում է 439/440 թվականներին: Մաշտոցի կրոնավորության տարիների թիվը 45 է, որ հանելով 439-ից՝ ստանում ենք 394: Այս թվականին է սկսվել Մաշտոցի կրոնավորությունը:

¹⁷⁷ Հայոց դպրության սկիզբը կամ հայկական գրերի գյուտը դնում են 402/403, 404, 404/405, 406 թվականներին, նախելով, թե ո՞ր հեղինակը ի՛նչպես է անում հաշիվները: Հազվերտ Ա.-ի ութերորդ տարին ընկնում է 407 թվին, երբ և ըստ Կորյունի եղել է հայ դպրության, այսինքն «Դանիելյան» նշանագրերի գործածության սկիզբը, եթե միայն այս «ութերորդ» թիվն աղճատված չէ: Մյուս կողմից՝ Կորյունն ասում է, հայոց դպրությունից մինչև Մաշտոցի մահը 35 տարի է. ուրեմն Հազվերտ Բ.-ի առաջին տարուց՝ 439—35=404: Կենդանակն ըստ այսմ՝ 404 թ. է եղել գրերի գյուտի սկիզբը, եթե միայն այս դեպքում էլ 35 թիվն աղճատված չլինի:

Ավելորդ չէ դնել այստեղ հետևյալ Սասանյան թագավորների տարիներն ըստ կրոնբախների՝ Վուսաթ Գ. (որ և Կրման, Քիրմանշահ) 389—399. Հազվերտ Ա. 399—420, Վոսաթ Ե. 420—439. Հազվերտ Բ. 439—457: Այս թվականներին համապատասխանում են Կորյունի հիշած տարեթվերը:

¹⁷⁸ Ընդարձակ բնագրում և այստեղ զետեղված հատվածի մասին, տե՛ս մեր ուսումնասիրությունը՝ Հավելվածում, էջ 149—168:

¹⁷⁹ Ձեռագրում սույն ենթավերնագրից հետո զետեղված է Մ. Խորենացու Հայոց Պատմության Երրորդ գրքի ԽԷ՝ «Յաղագս երանելուն Մեսրոպայ» գլխի սկզբի հատվածը: Այդ մասին տե՛ս՝ աստ, Բ ձեռագրի հնագրական համառոտ նկարագրության մեջ, էջ 13:

¹⁸⁰ «Հայաստան աշխարհի, գրի աստվածատուր շնորհք հանդիսացող գյուտի» հատվածը կարելի է թարգմանել նաև՝

ա. Հայաստան աշխարհում գրի աստվածատուր շնորհք հանդիսացող գյուտի, բ. Հայաստան աշխարհում աստվածատուր շնորհք հանդիսացող գրի գյուտի: (Թարգմ.):

¹⁸¹ Բնագիրը, ի տարբերություն Կորյունի «Ի մանկութեան տինս» բառակապակցությունից, ունի «Ի մանկութեան աստիսս» ուր «աստիսս»-ը եղանակավորող բառի դեր է կատարում: (Թարգմ.):

¹⁸² Գառնիկ Ֆետիջյանը (էջ 14) «Հաճեալ»-ը ուղղում է թարգմանել «հնազանդելով», որը ճիշտ չէ, «Հնազանդվել»-ի մեջ կա պարտադրված ընդունելու տարր, այնինչ այստեղ բրիտանոնությունը, բրիտանոնական օրենքները ընդունելու մասին է խոսքը: (Թարգմ.):

¹⁸³ Մ. Արեղյանը թարգմանում է «բոլորի վրա հասած փորձությունները»: Բնա-

* Krumbacher, Gesch. der Byz. Lit., էջ 1146:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

«ՎԱՐՔԻ» ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐԻ ՏԵՂԱՓՈՒՈՒՅՑՈՒՆ

Կորյունի երկի ընդարձակ բնագիրը առաջին անգամ տպագրվում է Վենետիկում 1833 թ. «Կորին, Մամբրե, Դալիթ» միհատորյակում: 1894 թ. վերահրատարակվում է, յուրաքանչյուր էջի ստորին մասում տեղադրվելով Համառոտ Կորյունի համապատասխան մասը, որը մինչև այդ 1854 թ. արդեն տպագրվել էր դարձյալ Վենետիկում (Սոփերթ, ԺԱ): 1894 թ. օրինակից Կորյունը 1913 թ. վերահրատարակվում է Քիֆլիսում, ուր Համառոտը, որպես առանձին բնագիր, հաջորդում է Ընդարձակին:

Գ. Ֆետցլյանը 1930 թ. Նրուսաղեմում, Վենետիկյան հիմքի վրա հրատարակում է Կորյունի երկը «Վարք Մաշտոցի» խորագրով, տողատակի բառաբանական, համեմատական, մեկնողական բաժնով (Բ մաս), ուսումնասիրության (Ա մաս) և ծանոթագրություններով (վերջում): «Նորապես համոզված, թե հանձին Կորյունի ունինք մեծ, ինքնատիպ և ստեղծող մի մատենագիր, որմ է բանաբաղած են առհասարակ բոլոր մեր հին մատենագիրները, մինչ ինքը և ոչ մեկէն փոխառած է», ուսումնասիրողը ցանկանում է Կորյունի Մատյանը տեսնել մաքրված արատավորող բազմաթիվ սխալներից և ունենալ վստահելի և դյուրիմաց բնագիրը «այս հիրավի «Ոսկեղենիկ» մատենիկին»:

Մ. Արեղյանը 1941 թ., Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի և Վենետիկյան տպագրությունների հիման վրա կազմում է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի քննական բնագիրը, և հրատարակում ձեռագրական ընթերցվածներով, աշխարհաբար թարգմանությանը, առաջարանով և ծանոթագրություններով: «Փոքր գրքույկը...— գրում է Մ. Արեղյանը,— հայ պատմական կյանքի նոր դարաշրջանի սկզբնավորության հետ ծանոթանալու նկատմամբ՝ ունեցել է և ունի շատ մեծ արժեք... Նա բավարար չափով տեղեկություններ է տալիս իր առաջադրած խնդրի վերաբերմամբ և սովորաբար շատ որոշ կերպով: Նրա գրածով մենք պատկերացնում ենք մի խելոք կերպով ծրագրած ու կատարած գործունեություն, իսկ գլխավոր գործիչը՝ Մաշտոցը, հանդես է գալիս իրևանսպառ եռանդի տեր, շնորհալի և ազդեցիկ տղամարդ, որ մտածում և հոգում է ամբողջ հայության, այլև հարևան ժողովուրդների համար...»: Անդրադառնալով Կորյունի աշխատության ձեռագրին, նա նկատում է, որ այն «ընդհանրապես, մանավանդ վերջին մասում, շատ աղճատված է արտագրողների ձեռով...» որոնց «համար մի զմեկություն հանգամանք էլ եղել է նաև Կորյունի գրության ոճը: Նա հորինում է շատ ճոռոտ, ավելորդ զարդերով և կրկնություններով... հաճախ մուծն է նաև անկանոն լեզվի պատճառով,

պակասում են անհրաժեշտ բառեր... Դժվար մատչելի է եղել այդ գրվածքը նաև միջին դարերում»³:

1949 թ. Վիեննայում Ն. Ակինյանը օգտագործելով նախորդ հրատարակությունները և այլ ձեռագիր ու տպագիր աղբյուր քան երկու տասնյակ աղբյուրներ, կազմում է Կորյունի «Վարք Մ. Մաշտոցի» երկի քննական բնագիրը՝ ներածության, ձեռագրական տարբերակներով և ծանոթագրություններով: «Կորյունը հայ դպրության աշակերտն է և առաջինը այդ դպրոցին, որ ձեռնարկած է գրել ինքնուրույն գործ մը, փոքրիկ, բայց հոյակապ իր կառուցվածքին մեջ»:

Ն. Ակինյանին շեն բավարարում նախորդ հրատարակությունները, ուստի աշխատում է վերականգնել Կորյունի ճշգրիտ բնագիրը: «Ուշի ուշով, մանրակրկիտ զննությանը քննության ենթարկելով բնագիրս,— գրում է նա,— նկատեցի, որ ան բազմապիսի փոփոխություններու ենթարկված է յնթացս դարերու:

ա. Աղճատված է լեզուն բազմախոտն վրիպակներով.

բ. դուրս ինկած են բառեր, նախադասություններ.

գ. հավելվածներ կրած է.

դ. կատարված են հատվածներու տեղափոխություններ, ըլլա դիտումով, ըլլա թըլթրու ետևառաջությամբ»:

2. Աճառյանին էլ չի բավարարում Ակինյանի հրատարակությունը. «Ակինյանը,— գրում է նա,— Կորյունի գիրքը համարեց եղծված, խանգարված, թերթերը հետևառաջ ընկած: Այս մտածությամբ նա առավ իր հատու մկրատը, աչից ու ձախից կտրեց, հանեց, տեղափոխեց, շնչեց, փոփոխեց և մեր ձեռքը տվեց մի նոր Կորյուն, որ տե՛ս ՀԱ 1935, էջ 454—550:

Իրավունք ունե՞ր այժպես վարվելու:

Ընդունելի է, որ մի դասական հեղինակի մոտ գործածված որևէ անհարազատ բառ փոխենք և ուղղենք... անշուշտ իրավացի գործ արած կլինենք... վերջապես այս կարգի բառերի սրբագրության փոխում ենք միայն մի քանի տառ և իմաստի տարբերություն չկա բնավ:

Բայց ինչ ասենք, երբ մի քննադատ առանց պատճառաբանության հանդգնում է ամբողջ տողեր ու հատվածներ փոխել:

Թերթերի տեղափոխություն՝ կազմի բաշխման պատճառով, նույնպես հասկանալի է, բայց այս դեպքում տեղափոխությունը պիտի լինի ամբողջ էջով, կամ երկու էջով և ոչ թե հատվածներով կամ մի քանի տողով, ինչպես անում է Ակինյանը Կորյունի մեջ»²:

Կորյունի (և ոչ միայն նրա) Մատյանի նկատմամբ զանազան կարծիքները, սըրբագրությունները, մեկնաբանությունները բնական են, քանի որ դրանք բոլորը վերաբերում են հարյուրամյակների փոթորիկուն ճանապարհներով սոցցած, տարբեր հանգամանքներում ու նպատակով, տարբեր մակարդակի գործիքներ ընդօրինակության մեջ հասած ձեռագրերի, որոնք կարող են նաև դրանցից դուրս այլ պատահականությունների ենթարկվել, ուստի իրավացի են նշանավոր հայագետ նորարար Բյուզանդացու խորհուրդ-

³ Նույն տեղը, էջ 65:

¹ Կորյուն, «Պատմություն վարուց Մ. Մաշտոցի», Բ հրատարակություն (Հրատարակեց հանդարձ ներածություն և ծանոթագրություններով 2. Ներսես վ. Ակինյան), Վիեննա, 1952, էջ 12:

² 2. Աճառյան, Հայոց գրերը, Եր., 1984, էջ 32—33: (Ընդգծումն իմն է, Ա. Մ.):

¹ Գ. Ֆետցլյան, Կորին, «Վարք Մաշտոցի, ի Կորին աշակերտէ նորին», Երուսաղեմ, 1930, Յառաջաբան (արտատպված «Սիրնի» 1927-ի էջերից):

² Կորյուն, Վարք Մաշտոցի (աշխարհաբար թարգմանության և աշխատասիրության Մ. Արեղյանի), Երևան, 1981, Առաջաբան, էջ 64: Տե՛ս, աստ, էջ 28, 29:

յէ» հայցել են Միջազգեք գնալիս: Իսկ երբ վերադարձել են Միջազգեքից Մեսրոպյան նշանագրերով, այժմ էլ Վաղարշապատում Սահակն ու Մեսրոպը Վուսմապուհ արքայից խնդրում են «ես մանկունս մատաղս», «նորոգ», «յանկարծագիտ» նշանագրերը մայրաքաղաքում, թագավորի մոտ գործադրելու համար: Հաջողութեամբ է պսակվում Մեսրոպի գործը, շատերն են սովորում հայոց գիրը: Այս տեսնելով թագավորը «Տրաման տայր ամենայն ուրիշ նովին կրթել»: Այդ էլ է արվում, Հայաստանի տարբեր վայրերում դպրոցներ են բացվում և Մեսրոպը իր գրերը իր գրչության ուսուցչով սովորեցնում է հայ ժողովրդին, «որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ՝ երանելին հասանել, եւ իրբեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր նովին նշանագրովը տաներ»:

Ահա թե ում գրերի համար է թագավորը մանուկներ տվել, ում նշանագրերով են Վաղարշապատում և «ամենայն ուրիշ» դպրոցներ բաց արել, և ինչու է Մեսրոպը վարդապետութեան գեղեցիկ աստիճան ստացել: Եվ այս գեղեցիկ գործունեությունը տեւել է երկու տարի:

Այդ ժամանակ արդեն վաղուց մոռացվել էին դանիելյան անպետք, օտարներից մուրացած նշանագրերը, որոնց փորձելու համար ոչ թե երկու տարի, այլ շատ կարճ ժամանակ է հարկավոր եղել:

Այսպես բառ առ բառ, բան առ բան կաթելի է քննել փորձարկման երկու տարիների, Վուսմապուհի թագավորության հինգերորդ տարին երկու անգամ հիշվելու և այլ ծեծված հարցեր,¹ կրկին ցույց տալու համար, որ «Ապա առեալ» հատվածը իր տեղում չէ: Արդ, «Ապա առեալ» հատվածը հանելով իր այժմյան տեղից, վերացնում ենք նրանից առաջ և հետո եղած հատվածների միջև ընկած արհեստական խոչընդոտը և միացնում հատվածներն իրար, որոնք իրար ձուլվում են ոչ միայն բնագրային անմիջական շարահարույթում, այլև պատմական և տրամաբանական ճշգրտություններ, վերականգնելով Կորյունի հեղինակային շարադրանքը:

Քանի որ Դանիելը «գրել» է և ոչ «գտել» ուրեմն դրանց աղբյուրը որևէ մատյան է կամ մատենագրություն, որից քաղված, ժողոված, ընտրված են գրերը, և ոչ՝ թաղված, որ գտել է: Հետևաբար «թաղեալք և հարուցեալքը» պետք է լինի «քաղեալք և հարուցեալք» ինչպես հնագույն օրինակներում:

Նախ ինչ է նշանակում «դպրութիւն»: Կորյունի ժամանակ այն նշանակում էր այլ ուսումն, դպրոց, գրագիտութիւն կամ կարդացողութիւն, բ) իբր գիրք, մատենա: Ուրեմն «յայլոց դպրթեանց քաղեալք» նշանակում է ուրիշ մատյաններից քաղված: Որ այս այսպես է, հաստատում է Մովսես Խորենացին՝ ըստ որի Դանիելն իր խոստացած նշանագրերը հարմարեցրել է «ի ձեռյ աւիրնակի յունականին վաղնչուց գրեալ շարագիրս տառից»: Շարագիր նշանակում է՝ ա) շարագրող, հեղինակ, բ) շարագրած, նշանագիրք՝ դրոշմեալ, շարագրած բան, մատենա: Այստեղ էլ՝ մատյաններից կարգված, հորինված: «յայլոցի» փոխարեն նշված է հունական վաղնչուց գրված մատյանները, որոնց գրերը, իսկպպես, Քրիստոսի ծննդից առաջ երրորդ դարում փոխվեցին և նման չէին հինգերորդ դարի հունական գրին:

Ներկայացվող բնագրում, նրանից առաջ և հետո ընկած հատվածներում վերականգնել ենք հեղինակային և ձեռագրային «գրեալ նշանագիրս», «գրելոյն ի Դանիէլէ» և «քաղեալք և յարուցեալք» բառերը, որոնք համեմատական բնագրում ներկայացված են «գտեալ նշանագիրս», «գտելոյն ի Դանիէլէ» և «թաղեալք և յարուցեալք» ձևով: Ահա այդ հատվածը իր նախնական վիճակում (աշխարհաբար):

¹ Տե՛ս էջ 150 Ն. Ակինյանի պատճառարանությունները:

«Այն ժամանակ արքան պատմեց նրանց մի մարդու՝ Դանիել անունով մի ազնկական ասորի եպիսկոպոսի մասին, որ հանպատրաստից գրել է հայերեն լեզվի արվարձաններ՝ նշանագրեր: Եվ երբ արքան պատմեց նրանց Դանիելի գրածի մասին, արքային ներհոծարացրին, որ հոգ տանի այն պիտույքի համար: Նա էլ վահրիճ անունով մեկին հրովարտականերով ուղարկեց Հաբել անունով մի երեց մարդու մոտ, որ ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մերձավորն էր:

Իսկ Հաբելն այդ որ լսեց, շտապով հասավ Դանիելի մոտ, և նախ ինքը Դանիելից տեղեկացավ նշանագրերին և հետո նրանից առավ, ուղարկեց արքային Հայոց երկիրը: Նրա թագավորության հինգերորդ տարում հասցրեց նրան իսկ արքան՝ սուրբ Սահակի և Մաշտոցի հետ միասին՝ նշանագրերն ստանալով Հաբելից՝ ուրախացան:

Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի սխոլոգաները՝ կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար, մանավանդ որ նշանագրերն էլ նրա թագավորության հարյուրամյակից քաղված և հարություն առած հանդիպեցին, ապա իսկպպես ուրիշ դպրություններից քաղված և հարություն առած հանդիպեցին, ապա դարձյալ երկրորդ անգամ նույն հոգսի մեջ ընկան և մի քանի ժամանակ մի եւր էին փնտրում դրան:

Դրա համար հրանելի Մաշտոցը՝ արքայի հրամանով, Սուրբ Սահակի համաձայնությամբ՝ մի խումբ մանուկներ առավ հետը, և սուրբ համբույրով միմյանց հրաժեշտ տալուց հետո, ճանապարհ ընկավ, գնաց հայոց արքա Վուսմապուհի հինգերորդ տարում, և գնաց, հասավ Արամի կողմերը:

Ինչպես տեսնում ենք Դանիելյան գրերը բերելը, փորձելը, մերժելը և Միջազգեք գնալու որոշում հանեն ու գնալը արվում է Հայոց Վուսմապուհ թագավորի հինգերորդ տարում: Այսպիսով այստեղից դուրս է գալիս «ամս երկու» անհեղինակ ժամանակը, որի շուրջ այնքան ենթադրություններ են հորինվել և հարցը մնացել էր անլուծելի և շփոթեցնող:

Իսկ այժմ տեսվորենք «Ապա առեալ» հատվածը իր հեղինակային տեղում: Այդ անկելու համար նախ հարկավոր է նրա պատշաճ տեղն ազատել այն հատվածից, որը Ակինյանի կարծիքով, «այլուստ մոլորած եկած է հոս»: Ներկայացնենք բնագրական այն միջավայրը, որ պետք է տեղադրվի «Ապա առեալ» հատվածը:

«Եւ արդ եկեալ յիշխին մերձ ի թագաւորական քաղաքն, ազդ լինէր թագաւորին, և սորոյ եպիսկոպոսին: Որոց առեալ զամենայն նախարարազունդ աւագանոյն ամբոյս, և սորոյ եպիսկոպոսին՝ յարուցեալ զամենայն պատահելն երանելոյն զափամբ Ռահ գետոյն: Եւ զցանկալի ողջոյն ի քաղաքն ելեալ՝ պատահելն երանելոյն զափամբ Ռահ գետոյն: Եւ բարձրագոյն միմեանց տուեալ, ուստի և բարբառօք ցնծութեան և երգօք հոգեւորօք և բարձրագոյն միմեանց տուեալ, ուստի և բարբառօք ցնծութեան և երգօք հոգեւորօք և բարբառօք անցուցաօրհնութեամբ ի քաղաքն գառնային, և զաւուրս տօնական ուրախութեամբ անցուցանելին:

Յայնմ ժամանակի վաղվաղակի նրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխաւարում կողմանս Մարտց, որք ոչ միայն վասն դիական սատանայակիր բարուցն ճիւղալութեան, այլ և վասն խնցրեկացոյն և խաշորագոյն լեզուին՝ դժվարամատոյց էին: Առ ի յարդարել և զնոցա հարուստ ամացն ծնունդս առեալ՝ պարգախօսս, հետեւորաբանս, կրթալս. աստուածատուր իմաստութեանն ծանօթս կացուցանելին»:

Կորյուն, վարք Մաշտոցի, էջ 102: Հաջորդ նախադասությունը. «Եւ այնպէս միջամուխ եղեալ ճանգամանօք օրինապատգամացն, մինչև բնաւ արտախոյ իւրեանց բնալուծութեանն զերծանել» պետք է թողնել իր տեղում, չպետք է տեղափոխել այս հատված հետ, որովհետև այն կից է նախորդ հատվածին և շարունակությունն է «Ապա առեալ»:

գրե՛ր փորձելուց հետո դպրոց են բացում Վաղարշապատում, որտեղ երկու տարի Մաշտոցը ուսուցչութիւն է անում, սկսում են նաև թարգմանութիւններ կատարել: Ուսուցիչներ են պատրաստում երկրի տարբեր գավառներում ուսուցանելու համար, իրենք էլ դպրոցի և թարգմանութիւնների հետ միաժամանակ արքունիքն ու ազատանիներին են սովորեցնում: Այստեղ կրկին խոսքը տանք Կորյունին. «Դրանից հետո, երանելի Մաշտոցը համաձայնութիւն ստացավ, որ Տեր Եպիսկոպոսը՝ կայենականների մեջ, իսկ ինքը՝ հեքսանոսների սիմյոնով սեբմանեն կյանքի խոսքը: Եւ բաժանվեց նրանից իր օգնականների հետ...» Ահա թե երբ է Մաշտոցը թողնում մայրաքաղաքը՝ երկար ժամանակով: Եւ գավառի բոլոր գյուղերում կարգեց սուրբ վանականների դասերը¹:

Մաշտոցը մի տեսակ ուխտագնացութեան է գնում այնտեղ, որտեղ հղացել էր հայերեն գրեր ունենալու գաղափարը և մայրաքաղաքից հետո, ինքն առաջին անգամ այդտեղ է շարունակում ուսուցանել, այս անգամ իր գրերով: Եւ միայն այդտեղ.

«Այն ժամանակ բազմաթից շուտով հրաման ստացավ՝ սկսելու (սովորեցնել) Մաշտոց խոսակցութիւն կողմեր, որովհետեւ մատչելի էին ոչ միայն իրենց դիվանակներ, սատանայակիր, նիվաղական բարբի, այլև խեցքեկագույն և կոշտ ու կոպիտ լեզվի պատճառով: Ձեռք գաւելով և նրանց շատ տարիների ծնունդներին կեկելու՝ դարձրին (նրանց) պարգախոս, հետտարբան, կրթված, աստվածատուր իմաստութեանը ծանօթ»: Ապա դրանից հետո ելավ սահմանակից Սյունական աշխարհը: Այնտեղ էլ աստվածասեր հնազանդութեամբ ընդունեց նրան Սյունիքի իշխանը, որի անունը Վաղինակ էր» և այլն:

Մերոպ Մաշտոցն իր աշակերտներով Մարաց կողմերը սովորեցնելու է գնում Գողթան գավառից հետո: Մարաց կողմերը դժվար մատչելի էին ոչ միայն իրենց դիվանակներ, սատանայակիր, ճիւղաղական բարբի, այլև խեցքեկագույն և կոշտ ու կոպիտ լեզվի պատճառով: Եւ ահա Մաշտոցը իր ռուրբ և աշխարհաց՝ Տիրայր խորհանցու, Մուշե Տարոնացու և ավետարանի սպասավոր մյուս աշակերտների հետ նրանց դարձնում է պարգախոս, հետտարբան, կրթված, աստվածատուր իմաստութեանը ծանօթ: Այսբան:

Այժմ այդ երկու հատվածների տեղերը փնտրենք հնագրագիտության ու ձեռագրագիտության օժանդակութեամբ: Դրա համար անհրաժեշտ է վերստեղծել ձեռագրի հեղինակային օրինակ, այն Մուտյանի նմանակը (մակետ), որտեղ սույն հատվածները գտնվել են իրենց հեղինակագիր տեղում: Ուստի, նախ խախտված օրինակից կգնանք նրա նախադադարի օրինակը, այդ օրինակի վրա ցույց կտանք խախտումը, որից կատարվել են մեզ հայտնի և նահայտ բոլոր խախտված ընդօրինակութիւնները: Խախտված օրինակից են համառոտված նաև Տոնականների տարբերակները:

Հեղինակային օրինակի մակետը վերստեղծելու համար անհրաժեշտ են հնագրական և ձեռագրական որոշակի հիմքերը: Այդպիսի հիմքեր կան:

Ձեռագիրը պատմամշակութային հուշարձան է. ունի իր ստեղծման օրենքներն ու օրինաչափութիւնները: Այն ոչ միայն այս կամ այն գիրն ու բնագիրը պարունակող մատյան է, այլ ինքը, որպես պատմահասարակական, մշակութային երևույթ, ունի իր առանձնահատկութիւններն ու օրինաչափութիւնները, որոշակի բաղադրիչներն ու միավորները, որոնց ներդաշնակ համադրութեամբ դառնում է ձեռագիր: Նույնաչափ

պետք է լինեն բոլոր թերթերը՝ հաստատուն տողաքանակով: Նույն մեծութիւնը պետք է ունենա գրադաշտը՝ լինի միասուն թե երկսյուն, սյունակները՝ նույն մեծութեան, հավասար միջնալուսանցքով և եզրային լուսանցքներով: Վերջապես հավասար քանակի թերթեր պետք է ունենա ձեռագրի ամեն մի պրակ: Ձեռագիրը պետք է գրվի նույն գրատեսակով: Իհարկե մասնակի խախտումներ լինում են, կապված գանազան՝ ներբանում են հիշատակարաններում:

Երկու իրար կից թերթերը կոչվում են թուղթ: Այս թուղթը իրար վրա դասավորվելով, ապա ծալելով՝ ստացվում է պրակ կամ տետրակ: Պրակը կարող է կազմվել 8, 10, 12, 14, 16 և այլն, թերթերից, կամ՝ 4, 5, 6, 7, 8 թղթերից: Եթե կայուն է ձեռագրի տողաքանակը, ապա նույնը չի կարելի ասել տողերի մեջ տառաքանակի մասին, քանի որ տառեր կան, որոնք ավելի լայն տեղ են գրավում, և այդպիսի տառերի հաճախակի գործածութիւնը մի տողում՝ նվազեցնում է տառաքանակը տողի մեջ: Բացի դրանից գրչի ձեռքի հոգնածութիւնը երբեմն խախտում է տառերի միաշարիութիւնը:

Տառաքանակը կախված է նաև բառանշատումից, կետագրութիւնից, տողադարձից գրութիւն է կիրառում գրիչը՝ խախտումը արդեն շատանում է:

Ձեռագրի ստեղծման ամեն մի մասնակից (գրիչ, սրբագրիչ, ծաղկող, կազմող և այլք) աշխատում է սրբութեամբ պահպանել գրութեան կանոնները: Սակայն ձեռագիրն անցնում է դարերի միջով, ենթարկվում է րնական և անբնական արհավիրքների, արտագրվում, կազմվում է տարբեր մակարդակի մարդկանց ձեռքով և այդպես հասնում մեզ: Ուստի ձեռագրի հետ պետք է վարվել այնպես, ինչպես հնագետը՝ հնավայրի, որովհետև, եթե դարեր են անցնում հնավայրի վրայով, ապա ձեռագիրն ինքն է անցնում դարերի միջով, ինքն է շարժվում և մաշվում (եթե՝ չի կորում):

Կորյունի երկը մեզ է հասել «Պատմագիրք» կոչվող ժողովածուներում, որոնց մեջ պատմիչների երկերն են: Բոլոր մեզ հայտնի տարբերակներում Կորյունի բնագրի սույն հատվածները խախտված են:

Մենք գտնում ենք, որ «Ապա առեալ» և «Յայնժամ վաղվաղակի» հատվածներից յուրաքանչյուրը մի առանձին թերթ է եղել Կորյունի Մատյանում, նախքան նրանց խախտվելը, այդպես էլ (այսինքն, որպես մեկական թերթ) մնացել են խախտումից հետո: Այս հատվածներն ունեն հավասարաչափ բնագիր, տողերի, տառերի հավասար քանակով: Սույն բնագիրը ձեռագրում գրված են եղել մի-մի թերթի երկու էջերում, հավասար տողաքանակով: Այս առաջին հաստատուն հիմքն է. երկու կայուն թերթ՝ իրենց պարունակութեամբ:

Երկրորդ հիմքն այն է, որ այս թերթերը եղել են իրար կից թերթեր, ասել է պրակի մի թուղթ՝ երկու թերթով: Եւ ահա թե ինչու: Ամեն մի պրակ ունի առաջին թուղթ, որը գրվում է բոլորից առաջ կամ բոլորից ներքև, և նրա վրա գրվում են հաջորդ թղթերը, 2, 3, 4, և այլն, և մի անգամ ծալվելով՝ ստեղծում պրակ: Պրակի առաջին

¹ Վաղ շրջանի ձեռագրերում պահպանվում էր ընդօրինակութեան օրինակելի ձև, այսինքն ընդօրինակվում էր տողը տողի, էջը էջի, թերթը թերթի պատճենավորմամբ, մեծ մասամբ նաև՝ նույն գրատեսակով: Այս դրութիւնը թուրքի մատչութիւններից զերծ մնալու, ձեռագիրը միաժամանակ տարբեր գրիչների ընդօրինակելու տալու հնարավորութիւններ էր տալիս, և որով կարճացնում էր ձեռագրի գրութեան ժամկետը: Մեզ հասած հնագույն ձեռագրերի մեծ մասը երկու գրիչ գործ է:

¹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 109:

12 թերթանոց 5 պրակ և վերջում՝ 8 թերթանոց մի պրակ: Հերթական համարով նշանա-
կենք նախորդ և այս հինգ պրակները:

Ա-12 Բ-12 Գ-12 Դ-14, Ե-10, Զ-12, Է-12, Ը-12, Թ-12, Ժ-12, ԺԱ-8:
Վերջին պրակի թերթերի քանակը կախված է նախորդ ամբողջական պրակներից դուրս
մնացած բնագրի ծավալից: Այստեղ 8 թերթում ավարտվում է Կորյունի երկը, ուստի
պրակը պետք է լինի 8 թերթանոց պրակ: Անկանոնը Դ և Ե պրակներն են:
Նույն հաշվումները կատարենք Մ. Աբեղյանի պատրաստած բնագրի վրա: Մեզ
հետաքրքրող թերթերն ունեն 6-ական տող, այսինքն՝ թուղթն ունի 12 տող, որովհետև
գրքի տպագրությունը մանրատառ (պետիտ) է: Այդ թերթերի մեջ ամփոփված պրակն
ունի 37 տող, որ բաժանենք 6-ի, կստանանք 14 թերթ (3 տող ավելի): Սույն պրակի
պարունակությունը, որ հասնում է մինչև ԺԳ հատվածի վերջը՝ 62 տող է, որ բաժանենք
6-ի, կստանանք 10 թերթ (և երկու տող):

Բնագիրը սկզբից մինչև խախտված պրակը, այսինքն՝ «Ապա առեալ»-ով սկսվող
պրակը պարունակում է 212 տող, որը բաժանում ենք 6-ի, ստանում ենք մոտ 36 թերթ:
Քանի որ գիտենք պրակի թերթի քանակը, 36 թերթը բաժանենք 12-ի, կստանանք 3
պրակ: Այսպիսով ունենք Ա-12, Բ-12, Գ-12 թերթանոց երեք պրակ և Դ-14, Ե-10 թերթ-
թանոց մեկական պրակ:

Ե-10 թերթանոց պրակից հետո բնագրի տողերը մինչև վերջ 409 է, բաժանեցինք
6-ի՝ 68 թերթ, բաժանած 12-ի՝ 5,8 պրակ: Այսինքն՝ Զ-12, Է-12, Ը-12, Թ-12, Ժ-12,
ԺԱ-8: Եվ Ֆետիսյանի, և Աբեղյանի պատրաստած բնագրերում մենք ունենք լիակա-
տար համընկնում: Կորյունի վարք Մաշտոցի պատմության նախագաղափարը 12 թերթ-
թից կազմված տասնմեկ պրականոց ձևագիր է եղել, որի պրակներից երկուսը
խախտված են: Այսպես.

Ա-12, Բ-12, Գ-12, Դ-14, Ե-10, Զ-12, Է-12, Ը-12, Թ-12, Ժ-12, ԺԱ-8:
Վերջին պրակի թերթերը տրամաբանական է, քանի որ բնագիրը այդպեղ
վերջին Անտրամաբանական է Դ-14 և Ե-10 պրակների անհավասարությունը: Այս-
վերջին թերթերում տրամաբանական է: Պարզապես Ե-10 պրակի
տեղի թյուրիմացությունը նույնպես տրամաբանական է: Պարզապես Ե-10 պրակի
թերթերից մեկը թյուրիմացաբար միացվել է Դ-պրակին: Անշատում ենք այդ թղթի զույգ թերթերի բնա-
միացել է Դ-ին սկզբից, որովհետև ինչպես տեսանք այդ թղթի զույգ թերթերի բնա-
գրերը իրար շարունակություն չեն կազմում, այլ միմյանցից բավական հեռու են և
միացնում ենք Ե. պրակին՝ սկզբից, վերջը նշված պատճառաբանությամբ, և Դ ու Ե
պրակները նույնպես դառնում են 12-ական թերթերով պրակներ: Հարթվում է Կորյունի
նախագաղափար ձևագրերի պրակային անհավասարությունը:

Ձևագրերում թերթերի կամ թղթերի, նույնիսկ պրակների շփոթ հաճախ է պա-
տահում, որը մեծավ մասամբ կապվում է կազմարարության հետ: Մատենադարանի
№ 2679 ձևագիրը գրված 931 թ., հայտնի հնագույն թղթյա ձևագիր ժողովածու է,
1585 թ. Սիմեոն Ապարանցի ուրբանայետը քայքայված ձևագիրը կարգավորում է,
դասդասում է ըստ պրակների, նշանակում է պրականիշերը և հանձնում կազմարարին:
Որովհետև բոլոր թերթերը ոչ թե իրար կից, այլ թիկնամասերը քայքայվելու պատճա-
ռով առանձին-առանձին էին, կազմամարը նախ ամեն մի պրակ՝ բոլորակարով պետք
է իրար կարեր-միացնել, ապա՝ պրակները իրար հետ կազմել: Այդպես էլ անում և
վերագրվում է ուրբանայետին:

Կազմարարը ոչ միայն թերթեր, այլև պրակներ էր խառնել: Սիմեոն Ապարանցին
սկսում է լուսանցներում նշել խառնված տեղերը. «Ով եղբայր, դարսիր ՈԳ համար» (40 Բ): Նյութերի համարը նկա-
և գտանես» (39 Բ): «Ով եղբայր, դարսիր ՈԳ համար» (40 Բ): Նյութերի համարը նկա-

տի ունի: «Ով եղբայր, ԻԱ թղթով յետ դարձիր, գտանես» (50 Բ): «Ով եղբայր, գտ-
նում հուսադրում է. «Տասը թղթով յառաջ գնա, մինչ որ զգիրքս քակել տամ, որ յիւր
ձարն ընկնի»: Այդպես էլ Ապարանցուն շահողվեց ձևագիրը «յիւր ձարն» գցել: Այդ
ձևագիրն ընդօրինակողները արտագրում էին լուսանցների ցուցումների համապա-
տասխան և խուսափում թյուրիմացությունից:

Հաղպատի Ավետարանի կազմողը ոչ միայն պրակներից երկուսն է հետևառաջ՝
կազմել, այլև հիշատակարանի երկու թղթերը: Գլխավոր հիշատակարանի կից թերթերի
մեջտեղում տեղադրել է հետագա ստացողի կից թերթերի վրա գրված հիշատակարանը
և կազմել, հաշվի չի առել նույնիսկ հիշատակարանների գրքի տարբերությունը: Այժմ
գլխավոր հիշատակարանը տեղավորված է 357ա—357բ և 360ա—360բ էջերում, իսկ
հետագա ստացողինը՝ 358ա—358բ և 359ա—359բ էջերում:

Սրանք բացատրվում են կազմարարների բնագրին անձանիթությունը կամ ան-
գրագիտությունը:

Նույն կարծիքին ենք նաև Կորյունի Մատյանի կազմարարի մասին: Կազմողը Ե
պրակի առաջին թուղթը Ե-ի փոխարեն Դ-ի վրա է դրել, իսկ սխալը նկատելու առիթ
չի տվել, ինչպես տեսանք, նախորդ թերթի և սխալի բովանդակության թվացող բնա-
կանությունից: Այնպես որ այդ սխալագրությունից հետո գրքերի ընթացքում Մատյանն
ընդօրինակող ոչ մի գրիչ, իսկ մեր ժամանակներում՝ Կորյունով զբաղվող ոչ մի բանա-
սեր չի կասկածել, բացառությամբ Ն. Ակինյանի:

Բանն այն է, որ Գ պրակի վերջին թերթն ավարտվում է «Բսկ արքային հանդերձ
միաբան սրբովքն Սահակա և Մաշտոցի»՝ ընկալելով զնշանագիրսն ի Հարելէն, ուրախ
լինէին» նախադասությամբ. իսկ շփոթած թուղթն սկսվում է նույն մարդկանց հիշա-
տակությամբ. «Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն...» նույն սրբերն են Սահակը
և Մաշտոցը, և նշանագրեր... Այս հանգամանքը բացառել է ամեն տեսակի կասկած, և
նրանք հետագա շարադրանքի վրա էլ չեն կասկածել և աշխատել են պատճառաբա-
նունեն, ինչպիսին տեսնում ենք սույն հրատարակության մեջ:

Այսպիսով, ձևագրագիտական, հնագրագիտական փնտրության մեր ընտրած եղա-
նակը հաստատեց պրակաթղթի մասին մեր ենթադրությունը, և վերականգնելով պրակը,
մենք հասանք այն ցանկալի արդյունքին, որը մինչ այդ հաստատել էինք նաև պատ-
մարանասիրական փնտրությամբ: Համաքննությունը միմյանց լրացնելով, արդարացրեց
Կորյունի Մատյանի Ե պրակի առաջին թղթի վերաբերյալ մեր կասկածների իրավա-
թյուրիմացությունն՝ իր ծնած հետևանքներով:

Վերատեղադրման ճշմարտացիությունն է հաստատում նաև Ագաթանգեղոսի «Հա-
յոց պատմությունը»:

Կորյունի և Ագաթանգեղոսի երկերում Մեսրոպ Մաշտոցի և Գրիգոր Լուսավորչի
գործունեության վաղարշապատյան շրջանը (և այնուհետև) հարմարեցված է միմյանց և
«Ապա առեալ» հատվածի բովանդակությունն ու «Յայնժամ վաղվաղակի» հատվածը
համարյա նույնությամբ գտնվում են այն տեղերում, ինչը ճշտել ենք մենք Կորյունի մոտ
մի թերթի տեղափոխությամբ:

Մեսրոպ Մաշտոցը Միչազետից վաղարշապատ է վերադառնում և արքայական
ու համաժողովրդական ընդունելության արժանանալուց հետո, ծավալում է իր դպրո-
ցական, դաստիարակչական, քարոզչական վարդապետությունը նախ՝ մայրաքաղաքում:

կառակն, այդ նյութը գրավում է կենտրոնական տեղերից մեկը, ուստի Մաշտոցը գրեթե է ոչ թե «Հասարակական ճանքերի» ժողովածուն, այլ «Վարդապետությունը»:

բ) Շահապիվանի ժողովի կանոնների առաջաբանում նշված է. «Հոգեկից ճշմարտասէր վարդապետին Մեսրոպայ, որ լուսաւորեաց զերկիրս Հայոց Վարդապետութեամբ»:

գ) Եզնիկի տեղեկությունն այն մասին, որ Մաշտոցը նորոգել է «կարգ գործոցն Գրիգորի», ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է նաև «Վարդապետությանը»:

դ) Եվ վերջապես, Մաշտոցն իր քարոզական բուն և երկարատև գործունեության ընթացքում չէր կարող ընդհանրապես անտեսել առանց գրավոր վարդապետության¹: Բերված փաստարկներին առաջաբանի «Հոգեկից ճշմարտասէր վարդապետին Մեսրոպայ, որ լուսաւորեաց զերկիրս Հայոց Վարդապետութեամբ» վկայությունը կորյունը հաստատում է. «Վասն նորին (Մաշտոցի) լուսաւոր վարդապետութեան», «ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր», «նորոգիւտ վարդապետութեանն խմբէին ուսուցանել», «նորս ամենասփիւռ վարդապետութիւնն» և այլ վկայություններով:

Չորրորդ փաստարկը, որ Մաշտոցը չէր կարողանա իր գործունեության ընթացքում առանց գրավոր վարդապետության, կորյունը հաստատում է, գրելով, որ «Սահակն ու Մաշտոցը սկսեցին համարձակ ձեռքով Քրիստոսի աշակերտների գործը կատարել, Հայաստան ազգի զանազան կողմերը, գավառներն ու տեղերը խումբ-խումբ ուղարկել ճշմարտության աշակերտներին, գիտություն մեջ կատարելության հասցնելով (խմբ-բերը)՝ կարող (համարելով) ուրիշներին էլ սովորեցնելու: Նրանց համար կանոն և օրինակ դրեցին իրենց վաստակը և պատվիրեցին նույն կանոնի մեջ մնալ» (46): Աշակերտները քարոզում և ուսուցանում էին իրենց ուսուցիչների վարդապետությունը:

Երրորդ դրվագում (44)—«Յայնժամ վաղվաղակին» հատվածը նախ ազատեց հանիրավի զբաղեցրած տեղը և, «հրաման առեալ ի թագաւորէն», զնաց լուսավորվող շրջաններում իր համապատասխան տեղը՝ ճիշտ ժամանակին ու հաջորդականությամբ, Մարաց աշխարհը լուսավորելու: Բանն այն է, որ գրերի գյուտից երկու տարի անց, և ավելի հետո, Մեսրոպը նոր միայն գնում է ամենայն կողմերը լուսավորելու, և սկսում է Գողթան գավառից: Այստեղ էլ Մաշտոցը հրաման է ստանում թագավորից, Սյունիք անցնելուց առաջ, մտնել կից Մարաց աշխարհը, ապա Սյունիք, և հաջորդ վայրերը (47): Լուսավորչական այն մեծ շարժումը, որ ծավալվել էր ողջ Հայաստանում, իրականացրել է Հայոց Վառձապուհ թագավորը, Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի հետ՝ կազմելով գործողությունների ծրագիր և հաջողությամբ առաջ տարել: Ուստի արժանի է, որ հայ ժողովրդի ճակատագրական պահը տնօրինող երեք՝ մարմնավոր, հոգևոր և մտավոր առաջնորդների հուշարձանը վեր խոյանա Վաղարշապատում:

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

- Աբել, Աբեղ, տես, Հաբել
- Աբրահամ նահապետ 36, 85
- Ակակիոս եպս. Ամիդի 42, 65, 90, 110
- Ակակիոս եպս. Մելիտինի 49, 96
- Ակումիտ, Մաշտոցին շնորհված պատվանուն 49, 96
- Աղվանից կողմեր 51, 52, 98, 111
- Աղվանից աշխարհ, Աղվանք, 54, 66, 72, 75, 97, 98, 101, 111, 118, 121
- Ամատունյաց ազգ 59, 69, 79, 109, 114, 125
- Ամիդ քղ. 41, 42, 53, 65, 90, 110
- Այրարատյան գավ. 43, 46, 53, 59, 66, 68, 79, 91, 93, 99, 104, 111, 114, 125
- Անանիա եպս. Մյունյաց 47, 95
- Անատոլիոս սպարապետ 49, 73, 96, 118, 119
- Աշտիշատ գյուղ 58, 78, 104, 124
- Աշուշա իշխան Տաշիրցիների 52, 99
- Առավան Հայոց հազարապետ 39, 62, 70, 87, 108, 116
- Ասորոց կողմեր, քաղաքներ 41, 53, 65, 71, 90, 91, 98, 110, 111, 117
- Ասքանազյան ազգ 34, 70, 83, 116
- Ատտիկոս եպս. Կոստանդնուպոլսի 49, 53, 73, 96, 118
- Արամի կողմեր 41, 65, 90, 110
- Արկադիոս Հոռոմոց կայսր, 49, 96
- Արձյուղ Վրաց թագ. 53, 99
- Արշակունի թագավորների դուռ 39, 62, 70, 87, 108, 116
- Արսվադեն Աղվանից թագ. 51, 98
- Արտաշես Հայոց թագ. 51, 98
- Աթայեցիներ 3, 38, 86

- Բաբելոն քղ. 36, 84
- Բաբելաս, Բաբիլոս եպս. Երեսիայի 41, 65, 90, 110
- Բագրևանդ գավ. 57, 68, 78, 103, 113, 123
- Բակուր Վրաց թագ. 48, 95
- Բաղասական կողմեր 51, 98
- Բենիամին Աղվան երեց 50, 97
- Բլուր, Բլրոցաց գյուղ 57, 68, 78, 103, 123
- Բլուզանդիա 73, 119, 120

- Գալիլեա երկիր 36, 85
- Գարդման 52, 99
- Գարդմանական ձոր, 52, 99
- Գինթ եպս. Դերջանի 49, 96
- Գյուտ որդի Շարիթի 46, 94
- Գողթան գավ. գողթն 40, 46, 63, 71, 88, 109, 117
- Գրիգոր Լուսավորիչ 78, 126

¹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Գասեր հայ եկեղեցական մատենագրությունից (Ծ գար), Սուշի, 1993, էջ 22:

Դանան 50, 97
Դանիել մրգ. 36, 84, 85
Դանիել եպս. Ասորի 41, 64, 71, 89, 110, 117
Դավթի տուն 46, 93
Դավթի Հրեա թագ. 36, 45, 79, 84, 92, 111
Դերջան գավ. 49, 96
Գասրիկ իշխանական Վարդան Մամիկոնյանի 57, 78, 104, 124

Եգիպտոս 36, 84
Եդեսիա, Եդեսացիք թղ. 41, 42, 53, 65, 74, 90, 99, 110, 118
Եզնիկ Կողբացի, 53, 74, 99, 100, 119
Եկեղեցաց գավ. 42, 65, 67, 90, 111
Եկեղեցիկոսկրք, Մաշտոցի շնորհման պատվանուն 73, 119
Ենովք 50, 97
Եսիփան Հոփանոսի ուսուցիչ 72, 118
Երեմիա եպս. Աղվանից 51, 98
Երեմիա աշ. Մաշտոցի 57, 78, 104, 124
Եփեսոս թղ. 53, 77, 100, 123
Եփեսոսական կանոններ 53, 100

Քարորական լեռ 56, 102
Քաղիկ 59, 60, 69, 79, 80, 105, 114, 115, 125, 126
Քեղդորոս Հոռոմոց կայսր 49, 72, 73, 96, 118
Քեղդորոս Մոպսուեստացի 57, 67, 77, 103, 113, 123
Քողիկ, տես՝ Քաղիկ

Իսրայել երկիր 37, 85

Խորհնական գավ. 46, 94
Խուրս իշխան Գարդմանի 52, 99

Կարապետ Առաջինթաց 36, 85
Կողբ գյուղ 53, 99
Կոստանդնուպոլիս, Կոստանդինական թղ. 49, 53, 96, 100
Կորյուն, 34, 53, 62, 70, 74, 83, 100, 108, 116, 120

Հաբիլ երեց 41, 64, 89, 110
Հազկերտ Ա, Պարսից թագ. 57, 61, 68, 78, 103, 107
Հազկերտ Բ, Պարսից թագ. 57, 61, 68, 78, 103, 107
Հայաստան 50, 54, 57, 67, 72, 79, 97, 101, 103, 118, 120, 124
Հայաստան աշխարհ երկիր, կողմեր 34, 41, 43, 45, 48, 53, 60, 62, 64, 65, 66, 70, 73, 75, 80, 83, 87, 90, 93, 96, 97, 100, 106, 108, 111, 116, 118, 121
Հայոց Մեծաց աշխարհ, Մեծ Հայաստան 39, 40, 43, 50, 52, 59, 62, 66, 69, 70, 87, 89, 99, 105, 108, 109, 111, 116
Հակոբոս Տեանեղբայր 38, 86

Հնդկաստան, Արցախ 30, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

Հոփոր 36, 85
Հովհան Եկեղեցացի 42, 65, 67, 69, 72, 74, 79, 80, 89, 90, 105, 106, 111, 114, 115, 119, 125, 126
Հովհան Խոստովանող 60, 74, 106, 111
Հովնաթան թհ. 51, 89
Հովսեփ Գեղեցիկ 36, 84
Հովսեփ Խողոցմեցի երեց 34, 53, 59, 60, 67, 69, 79, 80, 87, 90, 105, 106, 126
Հովսեփ Պաղնացի 36, 59, 60, 65, 67, 84, 114, 125
Հոռոմների երկիր 48, 96
Հոփանոս, Ռուփինոս 42, 63, 72, 90, 111

Ղևոնդ Վանանդեցի 49, 53, 74, 96, 100, 120
Ղուկաս Ավետարանիչ 37, 38, 86

Չիթնյաց, Չիթաստանյաց լեռ 56, 102
Մակեդոնիա 38, 86
Մամիկոնյան մարդիկ 46, 93
Մամիկոնյան տոհմ 58, 69, 78, 80, 109, 114, 125
Մաշտոց 39, 41, 46, 47, 54, 57, 58, 60, 62, 64, 67, 87, 89, 100, 103, 104, 108, 110
Մարտիրոս Կողմեր 40, 47, 63, 71, 88, 94, 109
Մեսրոպ 34, 62, 64, 66, 77, 83, 108, 110, 111, 113, 115—120, 122—124
Մելիտինե թղ. 49, 76
Մերուժան 73, 118
Միշագետք 71, 117
Մովսես 36, 43—45, 66, 85, 91—93, 111
Մովսես Ենյու Վրաց 48, 65
Մովսիսական պատմություն 35, 84
Մուշեղ եպս. Բաղասական կողմերի 51, 98
Մուշեղ Տարոնացի 46, 94
Նաթանաել Գալիլեացի 37, 85
Ներսիս 36, 84
Նեստո 77, 123
Նիկեա թղ. 53, 100
Նոր Քաղաք 43, 50, 59, 66, 68, 79, 91, 98, 104, 111, 114, 124

Շարաթ, Շարիթ իշխան Գողթնի 40, 46, 63, 71, 88, 94, 109, 117

Ջաղա վրաց լեզվի թարգմանիչ 48, 95

Ռահ գետ 44, 92
Ռոտաստակ գյուղ 46, 94

Մահակ կթ. Հայոց 40, 41, 46, 48, 51—53, 57, 59, 64, 65, 67, 68, 71—74, 77—79,
89, 93, 94, 99, 100, 104, 109, 110, 113, 114, 117—120, 123, 124

Սաղմոսներգու 72, 124

Սամոս 72, 118

Սամոսատ, Սամոստական քղ. 42, 65, 90, 110, 111

Սամսոն 36, 84

Մամվել Վրաց. արքունի եպս. 48, 95

Մամվել Տաշրացիների եպս. 52, 99

Սինա, Սինեական լեռ 43, 61, 91, 111

Սինհոգոս 57, 67, 103, 113

Միսական Վասակ, տես Վասակ Սյունի

Սյունիք, Սյունյաց երկիր, Սյունական աշխարհ 47, 95

Սողոմ քղ. 36, 85

Սողոմոն Հրեա թագ. 42, 65, 72, 90, 111, 118

Ստեփանոս Նախավկա 57, 78, 103, 123

Վահան Ամատունի, Հայոց հազարապետ 59, 60, 69, 70, 80, 105, 114, 125, 126

Վահրիճ 41, 64, 89, 110

Վաղինակ Սյունյաց իշխան 47, 94

Վասակ Սյունի իշխան 47, 95

Վարդան Երանելի, հայր Մեսրոպի 39, 62, 70, 87, 108, 116

Վարդան, Վարդկան Մամիկոնյան սպարապետ 46, 57, 73, 78, 93, 104, 124

Վրամ Կոման, Պարսից թագ. 57, 64, 67, 78, 103, 107

Վրամ Պարսից թագ. 57, 68, 103, 107

Վրաստան 48, 52, 54, 101

Վրաց աշխարհ կողմեր 48, 52, 54, 66, 72, 75, 95, 99, 101, 111, 118

Տաշիրք, Տաշիրցիների գավ. 52, 99

Տարոն, Տարոնական գավ. 39, 46, 58, 62, 70, 78, 87, 94, 104, 108, 116, 124

Տիրեբական ծով 56, 102

Տիգրոն 60, 80, 106, 126

Տիմոթեոս 58, 104

Տիրամայր 36, 84

Տիրայր Խորձենացի 46, 94

Րահար 35, 84

Օշական, Աւշական 59, 69, 80, 105, 114, 125

ՐՈՎԱՆՌԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակչության կողմից	3
Նախագիր	4
Մատենագիտություն	9
Առաջարան	20
Կորյուն	
Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի	32
Ա.	
Երանելի մարդու, մեր թարգմանիչ Սուրբ Մեսրոպ Վարդապետի վարքի և մահ- վան պատմությունը նրա աշակերտ Կորյուն վարդապետից	34
Բ.	
Պատմություն Սուրբ Մեսրոպ վարդապետի վարքի մասին, որ արարել է սուրբ Կորյունը	
Գ.	
Պատմություն երանելի սուրբ վարդապետ Մեսրոպի կյանքի, որ գրել է նրա աշակերտ Կորյունը	70
Ա.	
Պատմություն վարուց եի մահուան առն երանելիոյ Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապե- տի մերոյ թարգմանչի ի Կորիին վարդապետէ յաշակերտէ նորին	83
Բ.	
Ի յիշատակի Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի գոր արարել է Կորեան սրբոյ յաղազս վարուց նորա	108
Գ.	
Ի յիշատակ պատմութեան վարուց երանելիոյ Սուրբ վարդապետին Մեսրոպայ զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան	116
Մանթագրություններ	127
Հավելված	148
Անվանացանկ	173

Հայոց մատենագիրներ

մատենաշար

ԿՈՐՅՈՒՆ

Ե ԴԱՐ

Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի

Խմբագիր՝ Ա. Կարապետյան, նկարիչ՝ Խ. Հակոբյան

Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Հովհաննիսյան, տեխն. խմբագիր՝ Գ. Նահապետյան, վերստուգող
սրբագրիչ՝ Լ. Գևորգյան

ԽԻՅ 7661

Հանձնված է շարվածքի 5. 04. 1992 թ.: Ստորագրված է տպագրության 22. 09. 1993 թ.:
Չափսը՝ 60×84¹/₁₆: Թուղթ տպագրական № 1: Տառատեսակ՝ «Գրբի սովորական»:
Տպագրություն՝ բարձր: 10,23 պայմ. տպագր. մամ.: 10,66 հրատ. մամ.: Պատվեր՝ 241:
Տպաքանակ՝ 7.000:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան-9, Ավ. Իսահակյան 28:

ՀՀ Կառավարությանն առընթեր հրատարակչական գործերի վարչության

«ՀԱԿՈՐ ՄԵՂԱՊԱՐՏ» ՏՊԱԳՐԱՏՈՒՆ:

Երևան-9, Տերյան 91: